SCANFAN

tarih ve toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ İLETİŞİM YAYINLARI / HAZİRAN 1986 / 500 LİRA (KDV DAHİL)

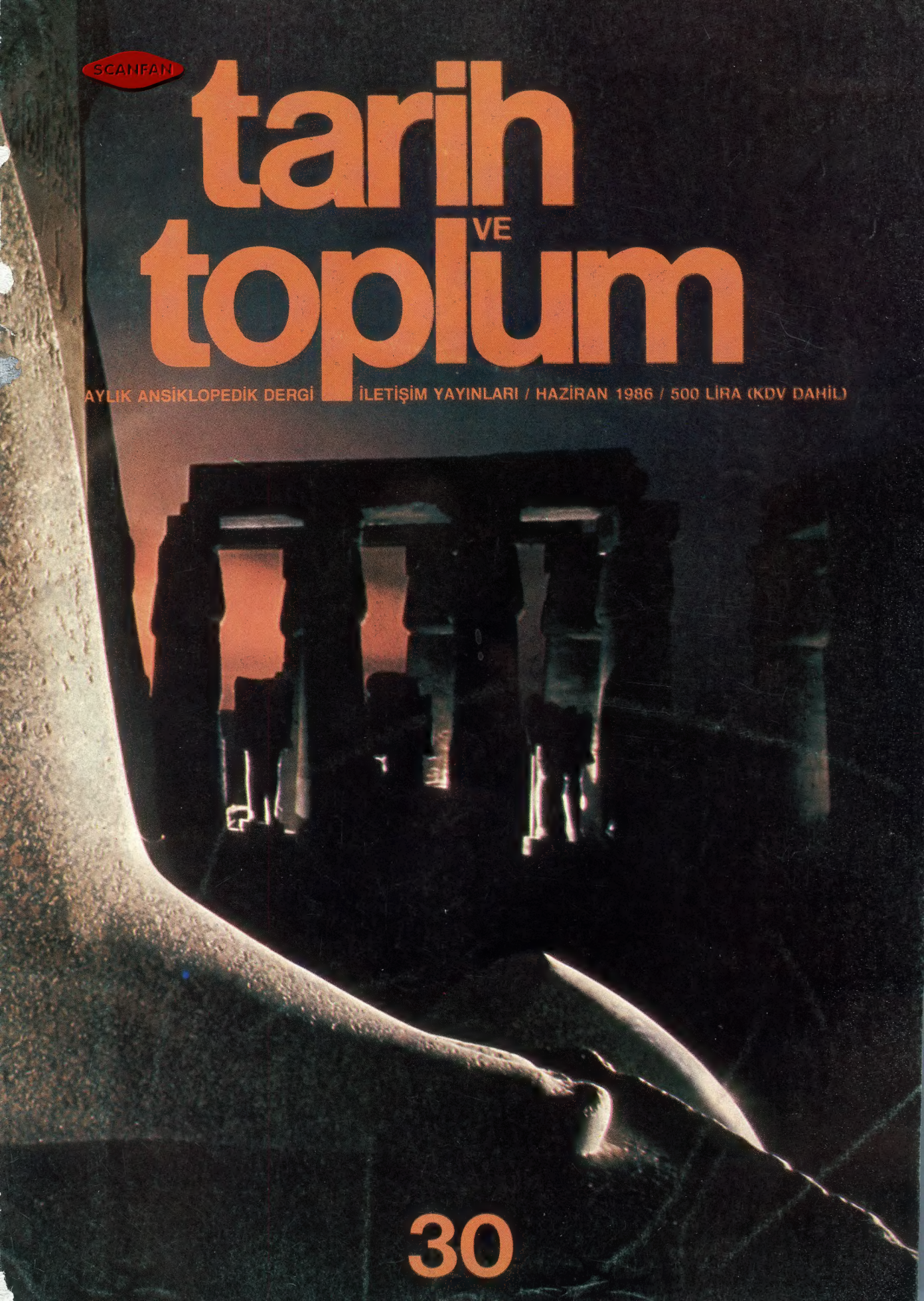

30

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Pikaj
Süleyman Hakan
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 5000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım
GAMEDA

4 Koleksiyoncunun Dağarcığından

5 Zoeros Paşa Evrakı -2
Dr. H. Hüsrev Hatemi-Dr. Nil Sarı

9 Sabbetay Sevi Olayı ve "Dönmeler"
A. Halûk Derviş

15 Her Ay Bir Marş

16 Yaşayan Türkologlar (14)
Aldo Gallotta
Mahmut Şakiroğlu

28 Yukarı Sınıftan Son Kuşak Osmanlı Kadınları
Nüket Esen

34 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce
Bu Ay:
Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

36 Ulema Semtlerinde Gezinti
İlber Ortaylı

43 Atatürk Sayfası

44 1901'de İzmir'de Cereyan Etmiş Bir Kan İftirası Vak'ası
Esther Benbassa

51 Yakın Tarihimizden Portreler (2): Daha Eski Anılar
Suad Derviş

57 Bir Milliyetçilik Tartışması
İsmail Kara

63 **Kitabiyat**
Salisbury Markisine Açık Mektup
M. Ali Kılıçbay/63

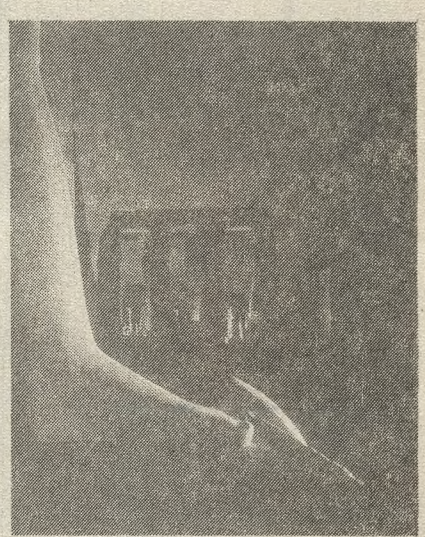

İletişim Yayınları'nın Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi'nin *"Eski Mısır"* cildinden.

Okuyucu Mektupları

YİNE MIKHİTARİSTLER

Kevork Pamukciyan Bey'in Tarih ve Toplum 28. sayısında yazdığı eklemeyi büyük bir zevk ile okudum. M.Cevdet İnançalp için yazdığım yazıya örnek seçilen makaleye yaptığım eklere yenilerini katmak ve asıl makaleye de tamamlama için konulan satırlar yararlı olacaktır. Fakat yanılma payı çok büyük olduğu için, yeni bir eklemeden kendimi alamadım.

İlk göz önünde tutulacak husus, M.Cevdet'in bu makaleyi hatta makaleler dizisini kaleme almasından gayedir. Yayınladığım makale Ermeni milletinin kültür çalışmasını tebcil etme yanında, "neden bizde yok" diye bir iç geçirmeden kaynaklanır. Yunan ve Musevi kültürlerine dair yazdıklarında da muharririmiz bu hissi yansıtır. Ermeni sorunu üzerinde çalışanların bilmedikleri ve haber vermeme karşın okumamakta direndikleri bu makaleyi, daha 1962 yılında yeni bir yayına hazırlamağa başlamıştım. 1967 yılında ilk kez Venedik'te bulunduğum zaman, o sıralarda Mıkhitaristlerin başkanı olan Trabzon doğumlu sayın Hamayak Gedikyan (1970 yılında Katolik Ermeni Patriği olduktan sonra 1981 yılında emekliliğini isteyip Roma'ya kapandı), Ankaralı Mesrop Canaşiyan (Tarihbel basımevinin müdürüydü. Toprağı bol olsun) ve şimdi Venedik Üniversitesi Ermeni Dili ve Edebiyatı profesörü olan İstanbullu vatandaşımız Leon Boğos Zekiyan ile birlikte okuyup bilgiler aldıktan başka, eklediğim kitapları da ayrıca tedarik ettim. 1974 yılında *Türk Kültürü* dergisinde San Lazzaro adasını ve M.Cevdet'in yazılarını konu etmiştim. Bey Pamukciyan'ın buna değinmeyip gazeteciyi muhatap alması tuhaftır. Bir gazeteci için haber, köpeğin insanı değil, insanın köpeği ısırmasıdır. Onların nazarında her Ermeni okulu bir anarşi kaynağıdır. Hiçbir gazeteci uzun süre sabır isteyen bilimsel bir çalışmaya yatkın değildir. Eski *İkdam* ve *Akşam* gibi gazeteleri *Tasvir-i Efkâr* gibi kültür âbidesi günlükleri artık hayal bile edemeyiz.

Beni bu satırları yazmağa sevk eden, Pamukçiyan Bey'in düştüğü yanlışlar oldu. Elimde bulunan Mıkhitaristlerin resmî yayınları ışığı altında bunları şöyle sıralayabiliriz:

1- Mıkhitar Sivaslı idi. Annesi ve babasının bir manastır mensubu olduklarına dair en küçük bir kayıt yoktur. 15 yaşında iken Surp Nişan (Kutsal Haç) manastırına girip dinsel eğitim görmeğe başladı. Anadolu'da dolaşmakta olan Cizvit papazlarının propagandalarına uyarak Katolik mezhebine girdi.

2- Modon (Madon veya Meton değil) kentine gidişi 1701 yılındadır. Tarikatını İstanbul'da kurduğunu ilân ettikten sonra alkışlanmadı. Aksine sert bir takibâta uğradı. Mücadelesine İstanbul'da kalıp davam etmek isteyen Komidas Kömürcüyan (Eremya Çelebi'nin akrabasıydı) idam edildi. 1703, o sıralarda sayısı 19'a ulaşan taraftarlarının Modon'da toplanma tarihidir.

3- Mıkhitar hiçbir zaman Roma'ya gitmedi. 1705 yılında iki adamını tarikatın taslağı ile birlikte devrin papa'sına yolladı. Bu girişim 1711 yılında onaylandı.

4- İstepan Melkonyan'ın ölüm tarihi 1799 değil, 1800'dür.

5- Venedik'deki merkezden ayrılıp Trieste kentine gidenler. 1810 yılında Viyana'da devrin imparatoruna varlıklarını kabul ettirdiler, taslakları da bir yıl sonra papalık tarafından uygun görüldü. Onun için 60 yıl diye verdiğim yuvarlık rakamdan vazgeçmiyorum. Trieste merkezi daha bir süre faal kaldıktan sonra kapatıldı.

6- Léonce diye verilen adı hiçbir Türk telâffuz etmez. Çocukluğum Beyoğlu'nda, delikanlılık yıllarım Büyükada'da geçti. Hiçbir Ermeni arkadaşıma Leons denildiğini duymadım. İstanbul doğumlu olan Alişan'ın adı bir Türk için Leon'dur. Çevriyazıya ve Fransızcalaşmaya karışamam. Camcıyan adını da H. Gedikyan Efendi'nin uyarısı üzerine kaydetmiştim.

Bu kanaatlara, yayın sırasında verdiğim kitap isimlerinin yanında, belirtmediğim şu yayınlarında aracılığı ile vardım: *Pazmaveb* dergisi, *Numero Special*, ölümünün ikinci yüzyılı için Mıkhitar'a armağan edilen sayıdır. *Venezia* 1950. 479 sayfa.

Mechitar. Rinnovatore e Pioniere, Venezia 1977. Doğumunun 300 yılını anma kitabıdır. 77 Sayfa. İtalyanca ve Ermenice basılmıştır.

Yayınlamadığım satırlar hiç kimse için ilginç olmayacaktır. Bu gibi yayınlarda bazı paragrafların çıkarılması bilimsel bir yöntemdir. Eğer bir gün istenir ise, sunmak isterim. Çok merak edenler, esas makale ile, Y.Çark'ın "Türk devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953" [İstanbul, 1953] kitabını (ki Mıkhitar bir satırda geçer) okuyabilecekleri gibi, verdiğim kaynakları da bulmağa çalışmalıdırlar.

Şimdiye kadar süregelen tuhaf bir önyargıyı ayrıca sözkonusu etmek isterim. Basımevinin Mıkhitar tarafından kurulup faaliyete geçirildiği yaygın bir söylencedir. Konuştuğum tarikat mensupları da buna karşı çıkmamışlardı. 1980 yılındaki çalışmalarım sırasında, Alişan ve Mıkhitar hakkında yeni (ne yazık ki Ermenice) yayın yapan Şam doğumlu Sahak Cemcemyan bana antik bir baskı makinesini gösterip yıllarca işe yaradığını söylemişti. Pamukciyan Bey, yerinde bir uyarı ile bunun yanlışlığına değiniyor. Yukarda adını verdiğim 1977 tarihli kitap da, 18. yüzyılda kitapların Venedik'de hangi basımevlerinde gün ışığına çıkarıldığını sıralamaktadır. A.Bortoli, Yunanca kitaplar, ayrıca Karamanlıca eserler de bastırmıştı.

Güzel bir tartışma ortamı yaratan dergiyi de kutlamaktan kendimi alamıyorum.

Mahmut ŞAKİROĞLU, Ankara

MİMARLIK VE ŞİİR

Nisan 1986 sayısında çıkan bir mektup mucib-i dikkat idi. Türk Edebiyatında Mimari makalesini, Tarih ve Toplum, İç Kapakta Hüseyin Hatemi'nin diye yazmıştı. Bay Seyhun da buna bakarak yazıyı kardeşimin zannetmiş. Yazım elden gidiyor diye üzüldüm sanmayın. Hukukçu birader, "Etibba'nın bu hafif yazıları benim zannedilecek" diye o üzülüyor.

Bay Seyhun'un Sezai Karakoç ve Cemal Süreya'yı niye almadınız eleştirisi-

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu (30.) sayıyla beşinci cildimiz tamamlanıyor. Kapağımız, İletişim Yayınları'nın çıkarmaya giriştiği Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi'nin (fasikül yayını tamamlanan ve cildi de piyasaya sunulan, benim Türkçeye çevirdiğim, *1500'den Bu Yana İslâm Dünyası*'nın ardından) ikinci cildi olarak bu ay basılacak *Eski Mısır*'dan. (Üçüncü cilt olan *Yahudi Dünyası* da bu yaz yayımlanacak; bunları *Çin, Eski Yunan, Roma* ve *Ortaçağ Avrupası* izleyecek.)

Bu kere öncelikle, geçen sayıda başladığımız, Osmanlı Yahudileri üstüne, İrvin Cemil Schick arkadaşımız tarafından derlenen diziden iki ilginç yazımız var. Biri, Selânik Dönmeliğinin çıkışıyla ilgili; ötekiyse, geçen yüzyıldaki bir kan iftirasını kendisine konu ediniyor.

Yine Mayıs'ta başlattığımız, Suad Derviş'in (Rasih Nuri İleri'ce yayına hazırlanan) natamam anıları, bu ay sonuçlanıyor. İki aydır çıkan Zoeros Paşa Evrakı da öyle. İlber Ortaylı arkadaşımızın yakında yayımlanacak *İstanbul'dan Sayfalar* kitabından, şimdiye dek hiçbir yerde çıkmamış bir denemesini daha sunuyoruz: Ulema Semtleri.

Son Kuşak Osmanlı Kadınları'yla röportajlar, Yakın Tarihimizden Portreler dizisine lâtif bir ekleme oldu. Yaşayan Türkologları, bir İtalyan araştırıcıyla sürdürüyoruz: Aldo Gal letto. Çalışmaları hakkında bir fikir vermek üzere seçilip Türkçeye çevrilen yazısı, Cem Sultan üstüne.

Sürekli köşelerimizden Yüz Yıl Önceki Osmanlı Basını, Atatürk Sayfası, Koleksiyoncunun Dağarcığı ve Her Ay Bir Marş'ta sunduğumuz yeni örnekleri de beğeneceğinizi umuyoruz.

İsmail Kara arkadaşımız, geçen ay takdim ettiği milliyetçilik tartışmaları dizisinden (o kere İslâmcı Ahmet Naim'le Türkçü Ahmet Ağaoğlu'nun çarpışmasını aktarmıştı), bu kere de Osmanlıcı Ali Kemal ile yine Türkçü Yusuf Akçura arasında geçenini veriyor. Bunların dışında, Kitabiyat bölümünde tek bir kısa tanıtma yazısı var: Gerçek ya da yapmaca varlığını, yalnız Lord Salisbury'ye gönderdikleri bu açık mektuptan öğrendiğimiz İstanbul Müslüman Yurtseverler Komitesi'nin Fransızca bir risalesi.

Beşinci cildimizin dizini (ve isterseniz, öncekiler de) Haziran ayının sonlarında 100 lira fiyatla çıkmış olacak. İlgilenen okuyucularımız yönetim yerlerimize gelerek ya da mektupla posta pulu göndermek yolundan bunları edinebilirler. Bu ayın ikinci haftasında idrak edilecek Ramazan Bayramı için okuyucularımıza tebriklerimizi sunuyoruz.

Saygı ve sevgilerimle.

Mete Tunçay

ni de biraz hayretle karşıladım. Bendeki örnekler o kadar çoktu ki, şaire göre seçim değil, mimariye bakış açısına göre seçim yaptım. Kendi şiirlerimden bile örnek almadım.

Bay Seyhun'un cümlesindeki "toplum, sinemadan çıkarken gözü kısılan kişilerdir" lâfından bir şey anlayamadım.

Acaba yeni bir cemiyet tarifi mi doğuyor? Yoksa bu elfâz-ı garibe sinemada tenâvûl edilen tohm-ı Kedû (çintilen kabak çekirdeği) cinsinden bir eğlencelik mi? Vallahü a'lem bissevab.

Hüsrev HATEMÎ, İstanbul

YAKILAN KİTABIN İNTİKAMI

1633 yılında İngiliz yazarı William Pryenne, Kraliçe I. Elizabeth'in pek hoşlandığı oyunları ve tiyatroya gitme alışkanlığını eleştirince, kızgın demirle dağlanarak damgalanmış ve kulakları kesilmişti. Arşevük W.Laud'un savcılık ettiği dava sonucunda, kitabı da cellât tarafından alenen yakılmaya mahkûm edilmişti. Dokuz yıl sonra, Laud'un hiyanet-i vataniye ile suçlandığı davada Pryenne savcı olmuş ve Laud'un kafası kesilmiştir. Eskiden bizde, tiyatroya *ibret* derlerdi.

Ayşe ARAT, Bursa

GİRİZGÂH

Geçen ayki Okuyuculara Mektup'unuzda, İ.S.Schick'in yazısını "girizgâh" diye niteliyorsunuz. Bu sözcüğü, "giriş olarak" anlamına kullandığınız besbelli. (T.D.K.'nun *Türkçe Sözlüğü*'nde verilen tek anlamı da öyle.) Ama yanlış. Türk dilinin bütün ciddi lûgatları, Farsça "gürizgâh"tan bozulan bu sözcüğün, "sığınılacak yer, melce" demek olduğunu yazar.

Sevinç AYBAY, Ankara

Galatımız, meşru sayılacak kadar meşhur olmadı mı acaba?

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'na ve Birinci TBMM'ne Giriş Kartları

Meclis-i Meb'usan
Bir Kişilik
Duhuliye Varakası
Davet eden meb'us: Samiin Mahalli İdare memuru

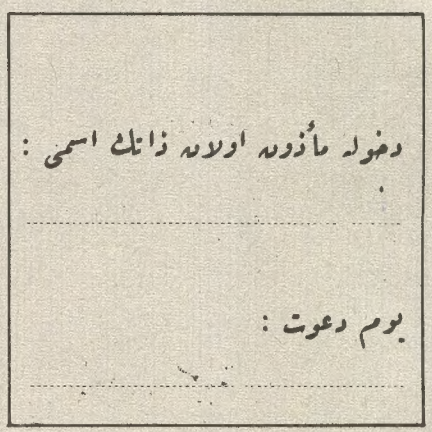

Duhule mezun olan zatın ismi:
Yevm-i davet:

Nizamettin Neftçi Koleksiyonu

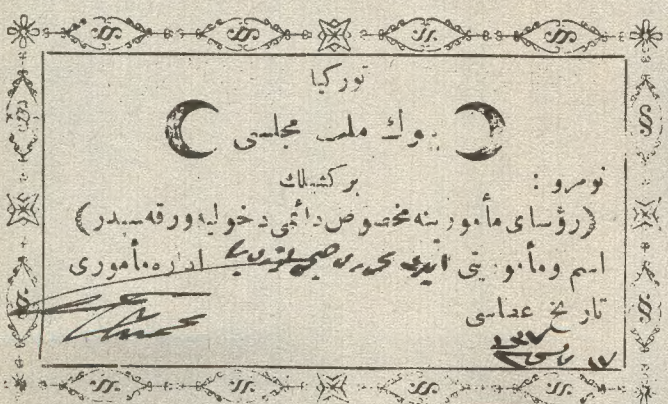

Türkiye
Büyük Millet Meclisi
Numro: Bir Kişilik
(Rüesay-ı memurine mahsus daimi duhuliye varakasıdır)
İsim ve memuriyeti: İleri muharriri Suphi Nuri Bey
Tarih-i itası: İdare memuru:
17 Mayıs 1337 (1921) Mehmet Kemal

Rasih Nuri İleri Koleksiyonu

Zoeros Paşa Evrakı (III)

DR. H. HÜSREV HATEMÎ / DR. NİL SARI

Bundan önceki iki yazımızda Zoeros Paşa'nın Bosna-Hersek cephesinde iken İstanbul'dan aldığı mektuplardan örnek vermiştik. Bu yazıda, Zoeros Paşa'nın arşivimizdeki evrakı arasında bulunan diğer mektupları ve belgeleri inceleyeceğiz.

Sultan Abdülaziz'in hal'i ile Zoeros Paşa'nın evrakına başlamıştık. Zoeros Paşa'yı kaymakam (yarbay) miralay ve paşa olarak gördükten sonra, oğlunun masraflarını karşılamaya çalışan bir baba, İstanbul'da Fransız diplomatlarının başvurduğu bir dost, Türk Tıp Cemiyeti (Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şâhâne) mensubu ve yaşlı bir hekim hüviyetleri ile de görecek ve tanıyacağız.

Zoeros Paşa'nın ölümünden sonra, ailenin 1937 yılına kadar hep eski adreste (Ağa Hamamı Sokak 86, Galatasaray), oturduğu eldeki mektuplardan anlaşılıyor. Ağa Hamamı Sokakta şimdi 86 no. yok. Yıkılmış veya Turnacıbaşı sokağına dönüş yerinde şimdi "Zarif" kundura mağazası olan yerin eski numarası 86 imiş. Zoeros Paşa, bu evi "Zarifi"den kiraladığına göre acaba Zarif kundura mağazası bu eski adı mı devam ettiriyor? Zoeros Paşa'nın kızları, 1937 yıllarında 60-70 arasında yaşlı hanımlar olmaları gerek. Çünkü 1876 yılında hepsi dünyaya gelmiş ve çocuk yaşında. 1937[2]den sonra ne oldular bilmiyoruz. Zoeros Paşa evrakı arasında çok hüzünlü, şairi bilinmeyen bir Fransızca şiir var, Bunu Zoeros Paşa'dan bir hatıra olarak buraya alıyoruz: "Hatırlamamak bile sevinç sayılır bazan/Çünkü iztırap çanı oldukça sık çalıyor"

BELGELER

A-1876 ÖNCESİ

Zoeros Paşa'nın evrakı arasında, 1876 yılından önceki hayatına ait belge sayısı az. Bunlardan biri "Mabeyn-i hümayun etibbasından kaimmakam (yarbay) Zoeros Bey'e çekilmiş bir telgraf. Zoeros Paşa'nın babasının mirasının vârisler arasında taksimi konu ediliyor. Ahmed Fehim imzalı. Ahmed Fehim Bey'in hâkim olması muhtemel. Telgraf zarfı üzerinde basılı olarak "mektup getiren âdeme hiçbir akça verilmeyecektir" notu var.

1876 öncesine ait ikinci bir belge, 11 Şubat 1876'da adı okunamayan bir İstanbullu Rum tarafından, Fransızca yazılmış. İstanbul'da, o tarihlerde Fransızca yayınlanan *Phare du Bosphore* (Boğaziçi Feneri) gazetesi editörüne hitab ediliyor. Özetle deniyor ki:

"Zappas ailesinin[1] İstanbul'da Rum cemaati için gösterdiği hayırseverlikten bahsettiğiniz için çok teşekkürler. M.C.Zappas büyük bir insanlık dostudur. Fakat, başkaları da vardır. Mösyü Vassiades büyük bir vatanseverdir. Matmazel C.Kehoya çok kültürlü bir hanımdır. Bu sebepledir ki Zapyon (Lise) sağlam temeller üzerinde kurulmuş bir müessesedir. Mavrogeni ailesi, Zografos'lar[2], Karatodori ailesi, Aristodes, Khassiotes, Aleksandrides ve daha niceleri. Ayrıca esnaf ve tüccarlarımızda tek gayesi eğitimin yayılması olan *Sillog*'larımızı desteklediler."

Özetle yukarıya aldığımız bu mektup, İstanbul'da rum cemaatinin kurduğu sillog'ların ilk devrelerine ve kurucularına ait bilgi veriyor. Sillog'lar hakkında oldukça etraflı bir bilgi kaynağı da, Osman Ergin'in "Türk Maarif Tarihi"dir[3]. Bu eserden öğrendiğimize göre, Dr. Mavroyani'nin ilk eşi, Divan-ı Hümayun tercümanı Aristarkhi'nin kızıdır. Yüksek tahsil görmüş ve birkaç yabancı dil bilen bu hanım, evini İstanbullu Rumlar'ın edebî toplantılarına açmıştır. Bu toplantıların birinde, yukarıya aldığımız mektupta adı geçen Vassiades, İstanbul'da *Filolopiki Eteriya* adlı bir edebî cemiyet kurulmasını önermiş ve "Rum Cemiyet-i Edebîyesi" 1861 yılı Mart ayının son gecesinde kurulmuştur. Birkaç gün içinde artan üye sayısı dolayısıyla Mavroyani'nin evi dar gelmiş ve Ağahamam Sokağı'nda Konstantinidi Konağı salonları, toplantı yeri seçilmiştir. Başkanlık, devrin Tıbbiye hocalarından İstefan Karatodori'ye teklif edilmiştir. Muallim Karatodori, gönderilen heyeti çok soğuk karşılamış ve odayı terketmiştir. Karatodori'nin bu muamelesi, cemiyetin adındaki "Eteriya" kelimesinin Osmanlı hükümetine "Etniki Eteriya" ihtilâl cemiyetini hatırlatacağından çekinmesinden ileri geliyordu. Bunu sezen Vassiades, cemiyetin adını "Ellinikos Filolopikos Sillogos" şekline çevirmiş, bu adı alan cemiyetin başkanlığını da Karatodori kabul etmiştir. Osmanlı vezirlerinden Ab-

ZOEROS PAŞA-III

durrahman Sami Paşa[4] ve Yusuf Kâmil Paşa[5] da cemiyetin fahri azâsı olmuşlardır. 1861 ile 1876 arasında bu cemiyetin yıllık dergileri 9 büyük cilt oluşturmuştur.

Osman Ergin, bu ayrıntılı bilgileri Muallim M.Cevdet'ten aldığını da kaydetmektedir.

Zoeros Paşa'nın 1876 öncesi devrine ait mektuplardan bir diğeri de 19 Haziran 1872 de, Fransızcayı iyi bildiği anlaşılan bir Türk subayı "Hayrettin" tarafından gönderilmiş. Zoeros Paşa İstanbul'da. Binbaşı Hayrettin Bey ise ordudan istifa ederek henüz ayrılmış. Varna Demiryolları İmparatorluk Komiserliği başlıklı (Fransızca) kâğıt kullanıyor.

Zoeros Paşa'ya, yıllardır binbaşı kaldığı için ordudan ayrıldığı ve "köprüler-yollar [Turuk ve Meabir] idaresine" başvurduğunu bildiriyor. Mektuptan anlaşıldığına göre Hayrettin Bey'in, İstanbul'da, ikisi de irsî hastalığı bulunan iki oğlu var (Bahaeddin ve Fuad). Zoeros Paşa, Hayrettin Bey'e evlilikle devam öğüdü göndermiş, Hayrettin Bey diyor ki:

"Bana gösterdiğiniz dikenli yolda kalb huzuru ile yürümem kolay değil. 1857'de bu aileye girdiğimden beri karşılaştığım tek irsî hastalık değil bu. Bir defa yanılmam yetiyor. Bir daha denemeye de başlıca zebânisi Büyük Hanım olan cehenneme tekrar düşmek istemem. Kendime daha uygun bir evlilik arıyorum. İnşallah başarırım. Yüce Peratan'ın izniyle çocuğum (küçük oğlum) bu dertten kurtulabilir mi?

Annesi çok tembel ve analık duygusundan yoksun olduğundan onunla hiç meşgul olmayacaktır. Fakat anneanne, büyüksiz ve nâdân olmasıyla birlikte, çocuğuma bakabilecek, iyi bir annedir. Bu zavallı yavrumu, mevzuata göre yedi yaşından sonra yanıma alabilirim.

Çocuktan haber bekler, ellerinizden öperim."

Bu 7 yıllık bu aile dramı ile, 1876 [illegible] belgelerine son veriyoruz.

[illegible] ARASI BELGELERİ

1876-1908 [illegible]

Zoeros Paşa'nın [illegible] mesleki bakımdan Muallimlik, kurucu ve devridir. [illegible] kimliği gibi [illegible] Müessesesi Başhekimliği gibi [illegible] ri hep bu devrededir.

Abdülhamit II devrine rastlayan bu devre sona ermiş ve Zoeros Paşa Meşrutiyette, Cemiyet-i Tıbbiye'de yaşlı bir üye olarak konuşma yapmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında ise Zoeros Paşa yok, Ağa Hamam sokağı 86 no.da oturan kızları vardır. Eşinin hangi yıllarında öldüğünü bilmiyoruz.

Bu devre ait belgelerden biri (F.16), Roma'da Uluslararası Sağlık Konferansı'nın Türkiye delegesi Zoeros Paşa'ya mühürlü zarf ile ve "çok önemli" kaydı ile Yıldız Sarayı'ndan gönderilmiş Fransızca bir mektup. Mektup, S.Mavrogeny imzasını taşıyor. Haziran 1885 tarihi Rumca yazılmış. Hitap Rumca ve "Saygıdeğer Sağlık Teşkilâtı Kahramanları" şeklinde.

Saygıdeğer Sağlık Teşkilâtı
Kahramanları
Haziran 1885

Sizin namlı muhaliflerinizin inatçı ve politik davranışlarına karşı gösterdiğiniz kahramanca mukavemet, ancak kendinizi tecrid etmeniz, dünyadan el etek çekmeniz gibi erdemleriniz ile sağlanmıştır.

Ey Fransa! Cumhuriyetçi olduğu zaman, siyasî ve medenî özelliklerini kaybeden zavallı güzel ve âlicenab Fransa! Ne zamana kadar körlükte ısrar edecek ve cumhuriyetçilik çamurunda süreneceksin. Fransa, seni demokrasinin kutsal adı altında kılık değiştiren rahipler ve *kömürcüler** aldatıyorlar. Uyan ve insanlık üzerindeki eski haklarını kazan. Artık bencil insanların sana zarar vermesini önle.

Bu insanlar, kutsal vazifelerinden vatan ve insanlık aşkından habersiz. Fransa'yı yavaş yavaş yok olmağa ve insanlığı da bu şövalye milletin iyiliklerinden mahrum etmeğe sevkediyor.

Muhaliflerinizin çetinliği karşısında gösterdiğiniz kahramanca tutumu, mektubunuzdan edindiğimi bazı fikirlerle Zât-ı Şahane'ye anlattım. Sultan, hükümetin koyduğu ilkelerin, özellikle karantina profilaksisi ilkelerinin enerjik biçimde uygulanmasından çok memnun olacak.

Bu konuda sizi ilâhi ve asil himâyesine almasını Ulu Tanrı'dan niyaz ederim.

Sizin
S.Mavrogeny

* Acaba Karboniler üzerinden Masonluğa bir anıştırma mı?

Bu mektup 1885 yılındaki Mavroyani'nin saray adamlığı kimliğini göstermektedir. Roma'da toplanan Sağlık Konferansı'nda Osmanlı delegesi Zoeros Paşa'ya Sultan tarafından talimat gönderirken, mektubun okunması ihtimalini de gözönüne alarak, bu konferansta Türkiye'ye karşı tutum alan Fransa'ya verip veriştirmiş. Bu târizleri de Fransa'ya değil, daha çok Cumhuriyetçiliğe yönelterek bir taşla iki kuş vurmak istemiş. Roma'da 1885'de toplanan konferans, 6'ncı konferansdır. Sağlık Konferansları'nın birincisi 1851'de Paris'te, üçüncüsü ise 1866'da İstanbul'da toplanmıştı[6].

Roma konferansından bir yıl sonra, İstanbul'dan Zoeros Paşa Paris'e gönderilecek ve Pasteur Enstitüsü'nde çalışacak, İstanbul'a dönerek Kuduz Müessesesini (Daülkelb ameliyathanesi) kuracaktı. Elimizdeki mektuplar arası da yine Mavrogeny (Mavroyani) imzalı bir mektup var.

Bu mektuptan anlaşıldığına göre Zoeros Paşa, Dr. Mavroyani'ye bir mektup yazarak, Paris'teki dostlarının Pastör Enstitüsü'ne kendisinin gönderilmesini arzu ettiklerini belirtmiş. Mavroyani bundan alınmış. Çünkü Zoeros Paşa'nın Paris'e gönderileceği müjdesi saray hekimi olarak, dostu Zoeros'a kendisi esâsen haber verecek iken bu mektubu işgüzarlık sayıyor. "Sultan bundan haberdar olsa, yurtdışına çıkışınız geciktirdi" diyerek arkadaşını uyarıyor. Zoeros Paşa'ya hitab tarzı da resmî.

Genel Sekreter Beyefendi
18 Nisan 1886

Dün yazmış olduğunuz, şimdi adını hatırlayamadığım eczâcının sınava kabul edilmesi isteğimle ilgili mektubunuza cevap olarak bunu yazıyorum. Bu şahsı az tanıyorum, meslekî yeterlikleri ve adlî mercilerin tahkikatı, kaypak bir kişiliği olduğu izlenimini veriyor.

Bana yazdıklarınıza cevap olarak, benim tavsiyemin biraz zoraki ve sarayın isteklerinden doğduğunu söyleyebilirim. Kendisini elleri-kolları bağlı olarak size teslim ediyorum. Kanun ve nizamlar size ne telkin ediyorsa onu ya-

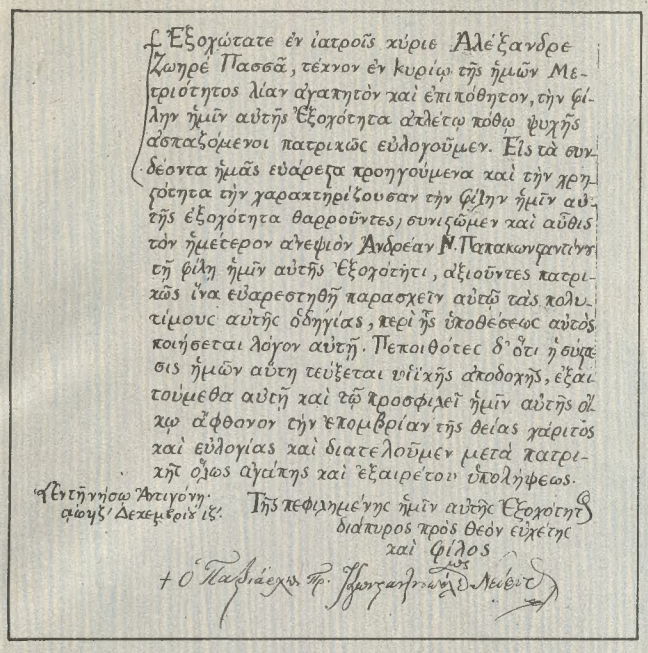

Ἐξοχώτατε ἐν ἰατροῖς κύριε Ἀλέξανδρε Ζωηρὲ Πασσᾶ, τέκνον ἐν κυρίῳ τῆς ἡμῶν Μετριότητος λίαν ἀγαπητόν καὶ ἐπιπόθητον, τὴν φίλην ἡμῖν αὐτῆς Ἐξοχότητα ἀκλέτῳ πόθῳ ψυχῆς ἀσπαζόμενοι πατρικῶς εὐλογοῦμεν. Εἰς τὰ συνδέοντα ἡμᾶς εὐάρεστα προηγούμενα καὶ τὴν μεταξύ τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν φίλην ἡμῖν αὐτῆς ἐξοχότητα θαρροῦντες, συνιζῶμεν καὶ αὖθις τὸν ἡμέτερον ἀνεψιὸν Ἀνδρέαν Ν. Παπακωνσταντίνου τῇ φίλῃ ἡμῖν αὐτῆς ἐξοχότητι, ἀξιοῦντες πατρικῶς ἵνα εὐαρεστηθῇ παρασχεῖν αὐτῷ τὰς πολυτίμους αὐτῆς ὁδηγίας, περὶ ἧς ὑποθέσεως αὐτὸς ποιήσεται λόγον αὐτῇ. Πεποιθότες δ' ὅτι ἡ σύστασις ἡμῶν αὕτη τεύξεται υἱϊκῆς ἀποδοχῆς, ἐσόμεθα αὐτῇ καὶ τῷ προσφιλεῖ ἡμῖν αὐτῆς ὀλίγῳ ἄφθονον τὴν ἐπομβρίαν τῆς θείας χάριτος καὶ εὐλογίας καὶ διατελοῦμεν μετὰ πατρικῆς ὅλως ἀγάπης καὶ ἐξαιρέτου ὑπολήψεως.

Ἐν τῇ νήσῳ Ἀντιγόνῃ· αὐγούστ' Δεκεμβρίου ιζ'. Τῆς περιποιήσεως ἡμῖν αὐτῆς Ἐξοχότητος διάπυρος πρὸς θεὸν εὐχέτης καὶ φίλος

+ Ὁ Παλαιάσκων Πρ. Ἰωαννακωνσταντινουπόλεως

ZOEROS PAŞA'YA PATRİKTEN BİR TAVSİYE MEKTUBU

(Belki ancak koyu Osmanlıca ile karşılanabilecek çok tumturaklı bir dille yazılmış olduğundan, burada yaklaşık bir çevirisini sunmakla yetiniyoruz.)

Hekimlerin en seçkini, Tanrı önünde oğlumuz, çok sevgili Aleksandros Zoeros Paşa, aziz zatınızı hazretle öper, babaca kutsarız. Bizi birbirimize bağlayan eski ilişkilerden ve zat-ı alinizin kişiliğini niteleyen erdemden cesaret alarak, bu kere, yeğenimiz Andreas N. Papakonstantinu'yu, sözünü edeceği konu hakkında ona yol göstermek lütfunda bulunmanızı babaca rica ederek, aziz zatınıza tavsiye ediyoruz. Bu istirhamımızın oğulca bir kabul göreceğinden emin olarak, sizin ve aileniz için Tanrısal inayet ve rahmetin bol olmasını dileriz; bütün babaca sevgi ve takdirimizle,

Zat-ı alilerinin Tanrı katında hararetli duacısı ve dostu,
İstanbul Patriği (pr) Neophytos.

Burgaz Adası
1897 Aralık 17

pın. Ben asla tıbbî konularda baskı yapmak istemem. Tıbbî konularda himayecilik veya kişisel çıkarlarla davranılmasını hoş görmem. Bunu size defalarca bildirdim. Benim haksever duygularımı bilen biri olarak, söylemesem bile siz düşünebilirsiniz bunu.

Ayrıca yazdığınız özel ve resmî tavırlı mektubunuza gelince, Paris'teki dostlarınızın sizin Pastör misyonunuz hakkında mektuplar gönderdiğini yazmışsınız.

Bu efendiler bana yeni bir şey öğretmiş olmadılar. Ayrıca resmî tavırlı bildiriniz ile, dünyanın dört bucağına ve Avrupa'ya çekilen acele telgraf bana aynı izlemini verdi. Bu telgraf ve bildiri benim size misyonumuzu haber verişimle eşzamanlı olduğundan, bundan majesteleri Sultan'a haber verilmeyecektir. Bu bildiri majesteye arz edilirse ancak sizin yola çıkışınızla ilgili irâdenin[7] sâdır olması gecikir o kadar.

Bu yeni fırsatlardan faydalanarak sayın genel sekreter, sizden derin saygılarımın kabulünü rica ediyorum.

Dr. S.Mavrogeny

Bu mektupta bahsedilen eczacı ve hakkındaki tahkikat konusunu bilmiyoruz. Zoeros Paşa'nın "genel sekreter" unvanı, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane genel sekreterliğinden gelmektedir.

Zoeros Paşa Bosna-Hersek cephesinde iken doğan oğlu, 20'nci asır başında Münih'tedir. 24-25 yaşlarında bir mimarî öğrencisi olan Aleko Zoeros, kitapçılara ve pansiyon yöneticisi hanımlara borçlanmakta, bu da babası için devamlı üzüntü kaynağı olmaktadır. Genç Zoeros, Maximilian Platz'daki sahaf ve antikacı Dr. H.Lüneburg'dan kitap almakta ve borcu 400 Mark gibi yüksek meblâğa ulaşınca İstanbul'daki babasına yazılarak babasının ödemesi istenmektedir. İkinci müzmin alacaklı ise, yine Münih'te Maximiliana Heim pansiyonu yöneticisidir. Bu hanım da borç ödenmesi gecikince, Zoeros Paşa'nın eşinin annelik gururunu okşamaya çalışmakta "oğlunuz aslında iyi çocuk. Fakat eline geçen para az" demektedir.

Zoeros Paşa'yı en fazla üzen alacaklı ise, alacağı en az olan (4 Mark) bir başka panisiyon sahibesidir. Adı Frau İriesch olan bu hanım, 4 Mark borcun tahsil işini, İstanbul'da oturan bir Alman firması mümessili H.Welter'e havale etmiş. Daha yüksek düzeydeki borçlar için bile "son Excelence" hitaplı ve nazik mektuplar alan aileye, Bay Welter "borcun ödenmemesi hâlinde, Avrupa'nın üç ayrı gazetesine ilân verme" tehdidini savunuyor. Buna haklı olarak çok üzülen Zoeros Paşa, pansiyon sahibesine aşağıdaki mektubu gönderiyor:

İstanbul 29 Ekim 1906

Madam

Almanya'da mimarî öğrencisi olan oğlum A. Zoeros ile, halledilmemiş bir borç sorununuz olduğunu öğrendim. Anlaşıldığına göre, sizden oda kiralamış ve küçük bir miktar borçlanmış. Siz hem eşime mektup yazmış, hem de İstanbul'da çalışan mühendis veya buharlı değirmen teknisyeni bir efendiyi bu işi çözmekle görevlendirmişsiniz. bu efendi, verilen görevi çok kaba bir şekilde icrâ etmiş.

Bu tarz bir muamelenin bana veya eşime yapılmasına kat'iyen izin veremem. Bu olaylar sırasında İstanbul'da değildim. Dönüşümde yazıhanemd , mühendisin yeni bir mektubunu buldum. Bu şahısla hiçbir ilişkim olsun istemediğimden size yazıyorum. Bana borcun miktarını ve ayrıntılarını yazın. Posta veya Alman Konsolosluğu aracı ile paranızı gönderirim.

Selamlar A.Zoeros
Adresim: General Zoeros Pascha
Rue Ağa Hamam 86
Péra-Constantinople

Zoeros Paşa'nın şahsi mektuplarından biri de yarbay iken, bir Fransız diplomata gönderdiği pusuladır. 9 Mart 1872 tarihini taşıyor.

Ekselâns

9 Mart 1872

Size, Küçük bir sandıkta 12 şişe şarap gönderiyorum. 24 şişe koymadım.

ZOEROS PAŞA-III

Fransız şarapları uzun süre dayanabilir. Bu şarap ise farklıdır. Maamafih, ekselâns beğenirse 12 şişe daha gönderirim.

Yarbay Dr.Alex Zoeros

Ekselanslarının, bu şarabı görür görmez beğendiği anlaşılıyor. Çünkü, mektubun altına "lütfen 12 şişe daha hazırlatınız" yazılarak, pusula Zoeros Bey'e geri gönderilmiş.

1890 tarihli ve Fransız Elçiliği mensubu Montobello'dan gelen bir mektup ise, Beyrut'ta açılmış olan Fransızların idaresindeki Tıp Fakültesi diplomalarının Haydarpaşa Tıbbiyesi'nde tasdik edilmedikçe geçerli olmadığı konusundaki bildiklerimizi pekiştiriyor.

Aziz Ekselâns

29 Haziran 1890

Bana büyük zevk veren nazik telgrafınız için teşekkür ederim. Ayrıca, sizin vasıtanızla tanıştığım Ekselans Saib Paşa'ya da teşekkürlerimin iletilmesini ricâ ediyorum.

Bizim gençlerin gelecek Perşembe günü, Fransız gemisi ile hareket etmeleri gerekiyor. Ancak, diplomalarında bazı imzalar eksik. Diplomaları, sanırım Tıbbiye mektebinin kapıcısında duruyor. İmzaların tamamlanması hayli zaman alacağa benzer.

Ekselânsları acaba imzalayıcıları biraz zorlayarak işi çabuklaştırabilir mi? Bu gençlerin diplomasız yola çıkmaları üzücü olur. Çarşambaya kadar diplomalarını almaları mümkün mü? Hareket gününü hesaba katmamak gerek. Herhalde Beyrut diplomaları şimdiden verilebilir. Fakat her ikisinin de (Beyrut ve Haydarpaşa) verilmesi daha uygun olur.

Montobello

2 Ocak 1894 tarihli bir mektup da Fransa'dan geliyor. Paris Merkez Komutanlığı Müfettiş Dr. Vallin'den.

Aziz Dostum,

2 Ocak 1894 Paris

Kartınız, muhteşem İstanbul şehrinde geçirdiğimiz güzel günleri hatırlattı. İstanbul şehri, ziyaretçilerini orada oturanlardan daha fazla hayran bırakan bir şehirdir. Ayrıca, kartınız ile, her yıl gözümde daha değerlenen on yıllık dostluğumuzu hissettim.

Artık Paris'e gelmeyecek misiniz? Benievde bulmanın en iyi yolu öğle üzeri veya akşam 21'de aramaktır. İşte davet edildiniz. Artık gelmenizi beklerim.

Askerî hekimliğin büyük şefi M.Colin, 3 ay sonra emekli olacak. Onun halefi olarak, M.Durjardin Beamuier (akademi âzâsı olan değil, onun kuzeni) ve ben varız. Bu büyük bir mücadele olacak. Çünkü tümgenerallik sözkonusu. Her ikimiz de 7 yıldan beri tuğgeneraliz.

Meslek hayatının başında tanıştığınız Martin, şimdi hijyen profesörü ve Sağlık İşleri Genel Müfettişi, yakında akademiye de girebilir.

Dr. Vallin

Zoeros Paşa'nın notlarından anlaşıldığına göre, yaşlı bir hekim olarak, son yıllarında kendisinden bazı bilgiler isteniyor. Meselâ, politik görevler alan hekimler kendisinden sorulmuş. Zoeros Paşa: İsmail Paşa, Fuat Paşa (Keçecizâde), Sava Paşa, Mavrogeni ve Serviçen Efendi gibi isimleri sıralıyor.

Ayrıca, 1893'de yayınlanan Şark yıllığı için kendisinden yardım istenmiş. Cervati Biraderler (Frères) tarafından gönderilen bu Fransızca mektubu da çevirerek alıyoruz.

Şark Yıllığı
(L'annuaire Oriental)
İdare heyeti
Büro: Yıldız Han
Mumhahane Sokağı 12-14 Galata
Cervati Kardeşler

İstanbul 16 Mayıs 1893

Ekselâns

Yıllığımızın 1893-94 yılında 12. baskının hazırlanmakta olduğunu bildirmekle şeref duyarız. Yıllığımızın, Mekteb-i Tıbbiye hakkında verdiği bilgilerin gözden geçirilmesini ve değişikliklerin bildirilmesini vereceğiniz emirlerle lütfen sağlamanızı rica ediyoruz. Bundan önceki yıllığımızdaki sarahatin devamı için bunun lüzumlu olduğunu takdir buyuracağınızı umuyoruz.

Derin saygılarımızla,
Cervati Biraderler

Zeoras Paşa'nın tarihsiz bir yazısı da elimizde. Bu, 1908'de II. Meşrutiyet ilânından sonra, onun Cemiyet-i Tıbbiye'nin ziyâfetinde yaptığı masa başı konuşması olsa gerek. Bu konuşmayı da yayınlayarak Zeoros Paşa'dan ayrılıyoruz.

Beyler

Emekli bir askerin, uzun yıllar sonra sizin aranızda bulunmasından duyduğu büyük zevki çok kısa ve bir-iki kelimeyle ifade etmesine izin veriniz.

Bu akşam kendimi aranızda görmekle, eski günleri hatırlıyorum.

Gençlik, enerji ve neşe dolu genç meslekdaşların sempatik çehreleriyle çevrilmiş olmam, bana kendi gençliğimi hatırlatıyor. Gençlerin ümitlerini düşünüyor, onlarda eski benliğimi buluyorum. Fakat aynı zamanda "Heyhat nerde eski zamanda yağan karlar" demekten de kendimi alamıyorum.

Özellikle efendiler, eski meslekdaşlar, dostlar, çalışma arkadaşlarımdan şimdi kaybolup gitmiş olanları anıyorum. Bu anı, bu akşamki neşeme hüzün katıyor. İhtiyarlığın başlıca refakatçilerinin, hafıza zayıflaması ve anıların silinmesi olduğunu ileri süren pataloglar vardır.

Çok şükür, bu herkes için aynı değil. Anılar kalır, silinmezler. Konuşulmasa bile, ruhun derinliğinde saklanırlar. İtalyanca deyişte söylendiği gibi "anılar silinmezler, silinmesini hiç istemediğimiz anılar, gönlümüzle ilgili anılardır."

Biraz önce, Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şâhâne'nin ülkemize hizmetlerinden söz edildi.

Bütün kalbimle buna tanıklık ederim. Cemiyetin en eski üyesi olarak. Ayrıca memlekete rejim değişikliğinin getireceği nimetlerden söz edildi. Yalnız bir konudan bahsedilmedi. Bu da, hekimlerin bu olaylardaki payıdır.

Ben hatırlıyorum ki, nice hekim bu değişiklik için yıllar boyu didinmiştir. Şimdi bile başlıca rollerde olan hekimler vardır. Bunu müşahede ediyor, gururlanıyorum. Evet, gurur. Çünkü hekimler benim çocuklarım, benim öğrencilerimdir.

---

[1] Zappas ailesi, Zapyon Kız Lisesine adını veren aile.

[2] Zografyon Erkek Lisesi'ne ad veren aile.

[3] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* İstanbul Kültür Yayınları, 1977, İkinci Baskı, cilt 1-2, 789.

[4] Hamdullah Suphi Tanrıöver'in dedesi, "Her ten biter bir derd ile" mersiyesinin yazarı (Keçecizade Fuat Paşa'nın ölümü dolayısı ile).

[5] Telemak mütercimi, Zeynep Kâmil Hastanesi Kurucusu, Prenses Zeynep Kâmil'in eşi, Sadrazamlık da yapan Yusuf Kâmil Paşa.

[6] E.M. Atabek, *1851'de Paris'te toplanan Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler* (İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını No. 28, 1974).

[7] *İrade* kelimesi, Fransızca mektup içinde aynen geçmektedir.

Sabbetay Sevi Olayı ve "Dönmeler"

A. HALÛK DERVİŞ

Dinlerin, milletlerin, toplumların tarihinde öyle olaylar vardır ki, bıraktıkları derin izler yüzyıllar sonra bilim adamlarının çalışmalarına konu olur, olayların ardındaki gerçekler irdelenir durur. Ünlü Sabbetay Sevi olayı böyledir; yalnız onyedinci yüzyıl Yahudi cemaatlerini sarsmakla kalmayan bu mesih hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle yönetici çevrelerinde de ciddî dalgalanmalara yol açmıştır. Bugün hâlâ Türkiye'de Sabbetay Sevi müridlerinden olan ailelere rastlanması bu olayların ne kadar etkileri olduğunu kanıtlar niteliktedir. [1]

HAREKETİN NEDENLERİ

Sabbetay Sevi olayı, Kudûs tapınağının yakılışı sonrasında Yahudi tarihinin tanık olduğu en büyük mesih hareketidir. Bu kadar yaygın ve derin bir çekiciliği olmasının başlıca iki nedeni sayılabilir: Bir yandan dünyanın dört bir bucağına yayılmış olan Yahudilerin genel durumu, Musevî geleneğinin getirdiği siyasî ve manevî halâs ümitleri ve bunların yarattığı kurtuluşa yönelik mesih hareketlerinin yeşermesinde elverişli ortam; ve öte yandan 1665'te başlayan harekete saik olan özgül koşullar.

Siyasî ve toplumsal açıdan Yahudilerin Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde içinde bulundukları şartlar aşağı yukarı aynıydı: Çok az istisna ile kendilerini çevreleyen Hıristiyan toplumundan ayrı yaşamlarını sürdürmeğe çalışıyor, her an baskı ve tehlike altında olduklarının bilincini taşıyorlardı. Polonya ve Ukrayna'da 1648 katliamıyla[2] başlayan büyük Yahudi aleyhtarlığı dalgası Doğu Avrupa Yahudilerini çok etkilemiş, Chmielnicki'nin saldırılarından kurtulanlar 1655 Rus-İsveç Savaşı sırasında türlü eziyete maruz kalmışlardı. Bu etmenlerin Yahudiler arasında mesihî umutlara yol açması doğaldı.

Fakat dönemin siyasî ve toplumsal gelişmeleri öykünün sadece bir yanıdır. Sabbetay Sevi hareketinin birleştirici unsuru her şeyden önce dinseldi ve onaltıncı yüzyılda Safed'de gelişen büyük manevî yenilenmenin Musevîlerin dinî dünyasında getirdiği büyük dönüşümle ilgiliydi. Bu dönüşümün en belirgin özelliği Kabbala'nın[3] Yahudilerin -ve özellikle yeni dinsel atılımlara açık olup, cemaatlerinin en etkin zümrelerini oluşturanların- yaşamında hakim bir konuma gelmesiydi. Bu yeni akım mesihî fikirlere çok yakındı ve yaygınlık kazandıkça mesihî coşkuların parlamasına saik olmuştur. Gerçekten de Luria'nın[4] verdiği biçimiyle *Kabbala* ancak 1630-1640 yıllarında hakimiyet kazanmıştır ve Sabbetay Sevi hareketinin ideolojisi bu gelişmeyle yakından ilgilidir. Hareketin Yemen, İran, Türkiye, Kuzey Afrika, İtalya ve Doğu Avrupa gibi birçok yerde mürid kazanması ancak Luriacılığın yoğun propagandasının buralarda mesihî atılımlara elverişli bir ortam hazırlamış olmasıyla açıklanabilir; keza Amsterdam, Leghorn ve Selânik gibi Yahudilerin baskıya maruz olmadığı yerleşim merkezlerinde de bu hareketin kuvvetlenmesi bundandır.

SABBETAY SEVİ'NİN HAYATI

Sabbetay Sevi, 1626 yılı Av ayının dokuzunda[5] İzmir'de doğmuştur. Babası Mordehay Sevi tahminen Aşkenazî[6] asıllı olup, Peloponnes'ten İzmir'e gelmiş, önceleri mütevazi bir tavuk tüccarıyken sonra Hollandalı ve İngiliz tacirlerin mümessili olarak zenginleşmişti; oğulları Eliya ve Jozef de zengin birer tüccardılar.

Sabbetay geleneksel bir eğitim görür; yetenekleri genç yaşta tanınarak haham olmasına karar verilir. Önce Isak ve Alba ve daha sonra o yıllarda İzmir'in en ünlü hahamı olan Joseph Escapa'dan ders alır, 18 yaşlarında iken haham olur. Bu dönemde çok kapsamlı bir sözlü hukuk *(Talmud* eğitimi görmüştür ki, sonraların en büyük düşmanları bile onu ce-

İzmirli sahte Mesih Sabbetay Sevi ve "peygamberi" Gazzali Natan (Tohmas Coenen) *Ydele verwachtinge der Joden getoont in den Persoon van Sabethai Zevi...* (Amsterdam, 1669)'dan zikreden Gershom S. Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676,* (Priceton, New Jersey: Princeton University Press, 1973).

haletle suçlayamamışlardır. Bu kaynağın bildirdiğine göre 15 yaşındayken Yeşiva'yı[7] terk eder, bir zahid hayatına yönelerek kendi başına öğrenimini sürdürür. Gençlik yıllarında Kabbala'ya da eğilerek *Zohar, Sefer ha-Kana* ve *Sefer ha-Peli'a'yı* okur.[8]

1642-1648 yılları arasında Sabbetay Sevi inzivaya çekilir, birtakım ruhsal bunalımlardan geçer, derin kasvet buhranlarıyla çılgınca heyecan devirleri birbirlerini takip ederler. Ancak hayatı boyunca sürdükleri belgelerle saptanmış olan bu belirtiler, müridleri tarafından ruhbilimsel değil de dinî kavramlarla açıklanmış, "aydınlanma, düşüş, Tanrı'nın yüzünü ondan saklaması" gibi hallerden söz edilmiştir. Vecit halindeyken Tanrı'nın ağıza alınmaması gereken adını[9] söyler, kasvet çöktüğünde ise insan arasından çekilip kendine saldırdıklarına inandığı cinlerle boğuşmağa koyulurmuş. 1646 ilâ 1650 yılları arasında İzmir'de iki kez evlenir, ancak eşleriyle cinsel temas kurmadığından ikisi de boşanmayla sonuçlanır. "Aydınlanma" halindeyken din kurallarını ihlâl etmeğe karşı eğilimi ve Mesihlik iddiaları, giderek öz hocası Escopa dahil olmak üzere hahamların öfkesini uyandırır, nihayet 1651-1654 civarında İzmir'den sürülmesine yol açar.

Sabbetay Sevi bundan sonra birkaç yıl Yunanistan'da Trakya'da dolaşır, bir süre Selânik'te kalırsa da yine birçok yasağı çiğneyince 1658'de buradan da kovularak İstanbul'a geçer. Orada kendini çarpmış olan cinlerden kurtulmak için *Kabbala*'ya başvurur, fakat yine vecit halindeyken on emrin kaldırıldığını ilân edip üstelik yasak olanlara izin verenler için bir de takdis duası okuyunca tekrar sürülerek İzmir'e döner. 1662'de Kudüs'e yerleşmeğe karar verir, Rodos ve Kahire yoluyla oraya ulaşır. 1663 sonbaharında acil bir mesele için Kudüs temsilcisi olarak Kahire'ye yollanır ve görevini başarıyla yerine getirir; 1655 ilkbaharına kadar orada kalır, tasavvufa ve zahidiliğe büyük ilgi duyan Mısır Yahudilerinin başı Rafael Jozef Çelebi'nin çevresiyle yakın ilişki kurar.

Ancak zaman zaman mesihlik hayalleri yeniden canlanır: muhtemelen böyle bir "Aydınlanma" döneminde iken Sara adlı şöhreti kötüye çıkmış bir kadınla evlenir. 1648 Podolya katliamında yetim kalan ve bir Leh asilzadesi tarafından yetiştirilişiyle ilgili garip öyküler anlatan bu kadın bir süre Amsterdam'da yaşamış, sonra İtalya'ya göçerek Mantua'da bazı Yahudi kurumlarında ve ailelerin yanında çalışmış ve nihayet buraya gelmiş veya getirtilmişti. Sabbetay Sevi -belki de Tevrat peygamberlerinden bir fahişeyle evlenmiş olan Hoşea'ya[10] öykünerek- onunla 31 Mart 1664'te Kahire'de evlenir. 1664-1665 kışında yasaları çiğnemesinden rahatsız olarak tekrar cinlerinden kurtulmağa çalışır, kendi ifadesine göre Tanrı'dan tüm garipliklerinden kurtarmasını talep eder ve uzunca bir istikrar dönemine girer.

MESİH'İN ORTAYA ÇIKIŞI

Ancak, gelenlere ruhlarının sırlarını açıklamasıyla ve gereksindikleri *Tikkun*'u[11] öğretmesiyle ün salan bir ermiş Gazze'de ortaya çıkınca Sabbe-

tay Sevi'nin hayatı tekrar karışır; ruhuna sükün getirecek olan Tikkun'u öğrenmek üzere derhal yola çıkarak 1665 Nisanı'nda oraya varır.

Bu arada sözkonusu ermiş Gazzeli Natan, Şubat ayında vecit halinde iken Sabbetay'ın kendisine Mesih olarak göründüğünü haber verir. (1663'te bulunduğu Kudüs'te onun adını ve hakkındaki söylentileri duymuş olması çok muhtemel olduğundan buna şaşmamak gerekir.) Dolayısıyla Sabbetay'ı tedavi edeceği yerde gerçekten Mesih olduğuna ikna etmeğe koyulur, bir bayram gecesi vecde gelerek evinde toplanmış olan hahamlara Sabbetay'ın mesihliğini bildirir. Daha sonra Abraham ha-Hasid adlı birine maledilen bir düzme belgeyi ortaya çıkarır; burada Sabbetay'ın geleceğine dair kehanette bulunulmakta, kendisine İsrail'in kurtarıcısı denilmektedir. 31 Mayıs 1665 tarihinde Sabbetay Sevi Mesih olduğunu ilân eder ve Gazze hahamı Yakov Najara (ünlü şair İsrael Najara'nın torunu) dahil olmak üzere tüm cemaatin desteğini kazanır. At sırtında şehirde heybetle gezinir, müridlerinden havariler ve İsrail'in oniki kabilesine temsilciler tayin eder.

Mesih'in geldiği haberi Filistin'in tüm cemaatlerine hızla yayılır, fakat Kudüs hahamlarının direnciyle karşılaşır. Sabbetay Kudüs kadısına şikâyet edilirse de, maiyetiyle oraya giderek onun gönlünü alır, daha sonra at sırtında şehrin çevresini yedi kere dolaşarak ileri gelen hahamların kimisini (Samuel Primo, Mattathias Block, İsrael Benyamin, Moşe Galante gibi) yanına çekmeyi başarır.

Bu arada Sabbetay Sevi'nin peygamberi ve bayraktarı durumunda olan Natan çok faaldir, yaklaşmış olan kurtuluşu kolaylaştırmak için kitlece tövbekâr olunması gerektiğini ilân ederek toplu oruçlar düzenler. Mısır'a mektuplar yollanarak Mesih ile ve peygamberinin mucizeler yaratarak rütbelerini kanıtlamak zorunda olmadıkları, tüm İsrailoğullarının ispatsız olarak Sabbetay Sevi'ye inanmak zorunda olduğu bildirilir.

Sabbetay Kudüs'ten ayrılır, Safed'den geçerek 20 Temmuz'da Halep'e varır ve 12 Ağustos'a kadar orada kalır. Ünü buraya kadar yayılmışsa da Mesih olarak alenen ortaya çıkmaz, fakat birkaç kişiyle ve rabbanî mahkeme üyeleriyle görüşür ve birçoğunu tarafına kazanır. Eylül başlarında İzmir'e vardığında da uzun süre kardeşi Eliya ile kalır, ortalarda görünmez. Aralık ayı başlarında yeniden etkin olmaya başlar, birtakım gariplikler yapar, cömertçe sadaka dağıtır, geceyarısı kalkarak denizde abdest ayinleri düzenler, Bayram günü havraya muhteşem elbiselerle gelerek vecit halinde dua okur. Tanrı'nın söylenmemesi gereken adını ağzına alır, çeşitli dinsel yasakları çiğner ve yanındakileri de böyle yapmaya davet eder.

Şehrin hahamları onu durdurmağa çalışırlar ama artık vakit çok geçtir, İzmir Yahudi cemaati iştiyakla onu destekler. Kısa zamanda inanan çoğunlukla inanmayan azınlık arasında derin bir uçurum belirir, *ma'aminim* ve *koferin* (yani müminler ve kâfirler) terimleri Sabbetay'ın müridleri ve düşmanları için kullanılagelir. Padişah'ın adı dualardan çıkarılır,[12] yerine İsrail kralı Mesih Sabbetay Sevi için bir dua okunmağa başlanır (ki bu âdet daha sonra Osmanlı topraklarının içinde ve dışında birçok cemaat tarafından da benimsenmiştir). Bu arada kendi adı yerine İbranice "efendimiz ve kralımız, celâli yüceltilsin" sözlerinin kısaltılmış hali olan ve "emir" kelimesini çağrıştıran *amirah* terimi kullanılmağa başlanır.

İSTANBUL'A GELİŞ VE TEVKİF

30 Aralık 1665'te Sabbetay Sevi maiyetiyle birlikte İstanbul'a doğru yola çıkar. Bu arada hükümet Gazze ve İzmir'den gelen haberlerden tedirgin olmuştur; cemaat ise diğer şehirlerdekiler gibi ikiye bölünmüştür, büyük bir gerilim içindedir. Sabbetay'ın İstanbul'a varışı fırtına dolayısıyla çok gecikir, şehirdeki heyecan son haddine varır. Yahudi olmayan İstanbullular da esen heyecan yellerine kapılırlar, sokaklarda Mesih hakkında taşlamalı şarkılar söylenir, bu arada pek yakında mucizeler yaratılacağına inanan Yahudiler başkalarına karşı gururlarını açığa vururlar. Bazı cemaat liderlerinin hükümeti uyarmış oldukları muhtemeldir, nitekim Sabbetay'ın yakalanması için bazı önlemler alınır, ancak İzmir'e gönderilen emirler vaktinde oraya varmaz.

6 Şubat 1666'da gemisi Marmara açıklarında durdurularak Sabbetay Sevi tevkif edilir. 8 Şubat'ta zincire vurulmuş bir halde İstanbul'da kıyıya çıkartılır, bir iki gün sonra da Divan huzuruna getirilir. Bu olayda Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın davranışları, gösterdiği sabır ve hoşgörü açısından, ilginçtir. Osmanlı tarihinde sık sık çıkan isyanların failleri genellikle ivedilikle idam edilirdi; Sabbetay Sevi'nin aynı akıbete uğramaması müridlerinin imanını artırmıştır. Sabbetay hapse atılır, ilk önceleri "karanlık bir hücrede" tutulursa da bir süre sonra oldukça rahat bir bölmeye geçirilir; hapishane ilgilileri -muhtemelen esaslı bir rüşvet karşılığında- müridlerinin onu ziyaret etmesine izin verdiler. Padişahla Veziri Girit'te savaşmağa gidince Sabbetay Gelibolu'ya birçok siyasî tutuklunun bulunduğu bir kaleye gönderilir; burada da rüşvet sayesinde çok rahat şartlar sağlanır, kale *Tevrat*'a atfen *Migdal Oz* (yani "kuvvetli kule")[13] olarak anılmağa başlar, burası da müridlerin uğrak yeri haline gelir.

1666 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Polonya'nın Lvov şehrinden Nehemiah ha-Kohen adlı bir *Kabalist* Sabettay'ı görmeğe gelir. Birkaç gün süren görüşmeleri hakkında çelişkili öyküler vardır ama, şu kadarı kesindir ki, aralarındaki münakaşa Nehemiah'nın aniden nöbetçilerin huzurunda İslâmiyeti kabul edeceğini ilân etmesi ve sonra Edirne'ye götürülerek Sabbetay Sevi'yi isyana teşvikle suçlamasıyla sonuçlanır. Yahudi kitleleri bundan sonra olanlardan her zaman Nehemiah'yı sorumlu tutmuşlar, Polonya'ya dönerek Museviliğe geri geçtikten sonra dahi hayatı boyunca Mesih'i Türklere teslim ettiği için ona eziyet etmişlerdir; oysa ki büyük ihtimalle onun sözleri, artık memleketteki asayişsizlikten iyice rahatsız olan Osmanlı yetkililerine sadece bir bahane vermişti.

Bütün heyecan ve faaliyet Sabettay'ın Edirne'ye götürülmesiyle sona erer; 15 Eylül 1666'da Divan (ve kafes arkasından Padişah) huzuruna çıkartılır. Burada olanlar hakkında da çelişkili görüşler vardır: Müridler

Sabbetay'ın kasvetli bir döneminde olduğunu, olup bitenlere hiç karışmadığını anlatırlar; diğer kayıtlara göre ise mesihlik iddiasında bulunduğunu inkâr eder, hattâ bu konuda uzun bir konuşma yapar. Sonunda Müslüman olmakla derhal idam edilmek arasında bir seçme yapması istenir. Bazılarına göre konuşmaları kısa bir süre sonra padişahın kayınbiraderi olacak olan Kasım Paşa yönetmiştir, ancak çoğu kaynaklara göre en önemli rolü padişahın Musevîlikten dönme hekimi Mustafa Hayatizade oynar, Türkçesi oldukça bozuk olan Sabbetay'a tercümanlık ederek Divan'ın (zaten önceden alınmış olan) kararını bildirir. Din değiştirmeyi kabul eden Sabbetay Sevi, Aziz Mehmet Efendi adını alarak sarık sarar, Kapıcı Başı tayin edilir ve kendisine yüz elli kuruş yevmiye bağlanır. Onunla birlikte gelen müridlerinin birkaçı ile sonradan Gelibolu'dan getirilen karısı da Müslüman olurlar.

İRTİDADIN YAHUDİLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

"Mesih"in din değiştirmesi taraftarlarını çok sarsmış, gerçeklerin -başlangıçta duyduklarına inanmayan- geniş çevrelerce kabulü uzun zaman almıştır. Gerçekten de heyecan çok yüksek bir düzeydeydi ama, bundan daha önemlisi mesih hareketi inananların birçoğu için yepyeni bir manevî gerçeklik boyutunu almıştı. Şimdi karşılarında iki seçenek vardı: ya inançlarının boşa çıktığını ve bu kadar ümit bağladıkları kurtarıcılarının bir sahtekâr olduğunu kabul edeceklerdi, yahut da imanlarına ve yaşamış oldukları ruhanî deneyime sımsıkı sarılarak olup bitenlere bir izah bulmağa çalışacaklardı.

Birçoğunun ikinci seçeneği yeğlemesi hareketin derinliğini kanıtlamaktadır. Yoksa Mesih'in Museviliğe sırt çevirmesi nasıl düşünülebilirdi? Böylece akım beklenebileceği gibi birden bire sönmemiş, özellikle Türkiye'deki cemaat liderleri ve hahamlar olayı örtbas etmeğe, pek önemli bir vak'a olmamış gibi davranarak heyecanı yatıştırmağa çalışmışlardır. Çünkü bir yandan -koca bir milletin onca umut yatırıp sonuç olarak aldatıldığı- bu olayların tartışması yetkelerini tehlikeye sokabilirdi; bir yandan da Osmanlı idaresinin neredeyse isyana varan bir mesihî harekete izin verdikleri için kendilerini cezalandıracağından korkuyorlardı ve nitekim hükümet ancak bir süre tereddüt ettikten sonra bunu yapmamayı seçmişti. Keza İtalya'da da cemaat kayıtlarında bu olayları anlatan sayfalar hahamların emriyle yırtılmış ve imha edilmişti; sözün kısası hadise üzerine uzun süren derin bir resmî sessizlik çökmüştür.

Türkiye'nin birçok yanında önemlerini muhafaza eden Sabbetay Sevi müridleri giderek yeraltına itilmişlerse de cemaatten tardedilmemişler, içlerinde Müslüman olanlarla Musevî kalanlar arasındaki fark oldukça bulanık kalmıştır. Sabbetay bu arada birtakım Müslüman mutasavvıfları ve dervişleriyle ilişki kurar. Nihayet ikiyüzlülüğünün bazı Yahudiler ve Müslümanlar tarafından ihbarı bir de hacimli bir rüşvetle desteklenince Sabbetay Sevi 1672 Ağustosu'nda İstanbul'da tevkif edilir ve 1673 Ocağı'nda İşkodra'nın güneybatısındaki Dulcigno'ya (Ulcinj) sürülür. Burada nisbeten serbest olmakla birlikte insan arasına çıkmaz, fakat en sadık taraftarları Müslüman kılığında yolculuk ederek onu orada ziyaret etmeğe devam ederler. 1674'te eşi Sara ölür; destekçilerinden Selânik'in ileri gelen bir hahamı olan Jozef Filosof'un kızı Ester'le evlenir. Son yıllarından kalan kimi mektuplar kendine olan inancının -en azından "aydınlanma" dönemlerinde- sürdüğünü göstermektedir. Ölmeden altı hafta kadar önce yazdığı son mektubunda Arnavutluk'un komşu Berat şehrindeki arkadaşlarından bayramlar için bir dua kitabı istemektedir; 17 Eylül 1676 Tarziye Günü'nde (*Yom Kippur*) elli yaşındayken aniden ölür.

"Peygamber" Gazzeli Natan, Sabbetay Sevi'nin ölmeyip sadece "gayb" olduğunu, göklere ağıp "doğaüstü ışıklar"a karıştığını telkin eder; bu iddia Mesih'in tanrılaşmasına dair daha önce söylediklerine uygun düşüyordu ama, onu yeryüzünde kimin temsil edeceği sorusuna çözüm getirmiyordu. Natan'ın kendisi de kısa bir süre sonra 11 Ocak 1680'da Üsküp'te ölür. Bu arada müridlerden Kesriyeli İsrael Hazzan, bazı memurlar hakkında -gerek Sabbetay Sevi'ye en yakın olanların zihniyetini ve gerekse heretik ve sekter yeni öğretinin giderek kurulması sürecini yansıtan -uzun vaızlar kaleme almıştı.

İSLÂM İLE MUSEVÎLİK ARASINDA BİR CEMAAT: "DÖNMELER"

Sabbetay Sevi'nin 1676'da ölümüne kadar, kendilerine *ma'aminim* diyen müridleri özellikle Edirne'de yoğunlaşan 200 kadar aileden ibaretti. Bunların çoğu Balkan kökenli olmakla birlikte aralarında İzmir ve Bursa dahil olmak üzere birçok yerden gelenler vardı. Bir kısmı ileri gelen âlimler ve *kabbalist*'lerdi ki, bunlara daha sonra cemaatte özel bir yer tanınmıştır. Müslüman olmayanlar arasında bile -örneğin Gazzeli Natan gibi- bu topluluğun saygın bir yeri vardı ve ona önemli bir görev atfedilmekteydi. Çoğunluğu doğrudan doğruya Sabbetay'ın öğütleriyle din değiştirmişlerdi, dışardan görünüşleriyle ateşli Müslümanlar olmakla birlikte kendi aralarında 1670 ve 1680'lerde görülen cinsten bir mesihî Musevîlik uyguluyor, Sabbetay'a isnat edilen "onsekiz emir"e göre hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu hükümlerin arasında tek Tanrı'ya ve Sabbetay Sevi'nin Davud soyundan gelen gerçek Mesih olduğuna inanmak, Tanrı'nın ve Mesih'in adını boş yere anmamak ve onlara saygı göstermek, toplantılar düzenleyerek Mesih'in hikmetlerini anlatmak, her yıl Sabbetay Sevi'nin irtidadının yıldönümünde toplanarak Mesih'i anlatmak ve şenlikler düzenlemek, katletmemek, zina işlememek, yalan şahitlik etmemek, tama etmemek, başkalarını kendi dinlerine dönmeye zorlamamak, birbirine karşı merhametli ve cömert olmak, her gün gizlice Davud'un Mezmurlarını okumak, yeni ayın doğuşunu kutlamak ve tutulması için dua etmek,[14] Müslüman dininin icaplarına ve geleneklerine uymak, örneğin kurban kesmek ve Ramazan'da oruç tutmak, erkek çocuklarını sünnet etmek, fakat Müslümanlarla evlenmemek bulunmaktaydı.

Sabbetay Sevi öldükten sonra cemaatin etkinlik merkezi Selânik'e geçerek 1924'e kadar orada kalmıştır. Zaman geçtikçe Türkiye'nin birçok şehrinde bulunan din değiştirmiş ai-

leler de oraya göçmüşler, giderek cemaat kurumsallaşmış, onsekizinci yüzyılda başta Polonyalılar olmak üzere Sabbetay müridi diğer gruplar da kendisine eklenmiştir. Bu arada Sabbetay'ın Ayşe adını almış olan son karısı Selânik'e dönerek kardeşi Yakov Filozof'un (geleneksel olarak Jacob Querido, yani "sevgili Yakub" olarak bilinir) Mesih'in ruhunun tekrar vücut bulmuş hali olduğunu ilân eder; o ise Selânik'in birçok ileri gelen hahamının da dahil olduğu mürid kitlesiyle birlikte Müslüman olur, daha sonra İslâmiyet'e olan zahirî bağlılığının bir kanıtı olarak birçok taraftarıyla Mekke'ye hacca gider, fakat dönüş esnasında muhtemelen İskenderiye'de 1690 veya 1695'te ölür.

Bir süre sonra iç çekişmeler sonucunda cemaat ikiye bölünür; bunlardan biri "İzmirliler" (*İzmirim*) diye anılır ve genel olarak esas cemaatin üyelerinden oluşur, diğeri ise "Yakuplar" (*Ya'akoviyyim*) adını alır. 1700'de Baruhia Russo adlı genç bir lider belirip yandaşları tarafından Mesih'in ruhunun vücud bulunmuş hali ilân edilince İzmirliler bir daha ikiye bölünürler. Aslen Yahudi ve Sabbetay Sevi'nin ilk müridlerinden birinin oğlu olan Russo, Müslüman olduktan sonra Osman Baba adını alır, taraftarlarına ise "Karakaşlar" (*Konyosos*) denegelir. Bunlar genellikle cemaatin en aşırı kanadı olarak bilinirler, dinsel nihilizme meyleden yeni bir din kurdukları söylenirdi. Polonya, Almanya, Avusturya gibi belli başlı cemaatlere misyonerler göndermişler, 1720 ilâ 1726 yıllarında oralarda bir hayli heyecan yaratmışlardır; sonradan gelişen Frankist akımı bunların bu yörelerde kurulan kollarından oluşmuştur.[15] 1720'de genç yaşta ölen Russo'nun mezarı yakın zamana kadar taraftarlarınca ziyaret edilirdi.

Osmanlı yetkilileri çok geçmeden bu cemaatin, bekledikleri gibi diğer Yahudileri Müslüman olmağa teşvik etmek şöyle dursun, İslâm toplumuyla kaynaşmağa hiç niyetli olmadığını ve -zahirde İslâmiyetin icaplarını sıkı sıkıya yerine getirmekle ve siyasî açıdan emin olmakla birlikte-kapalı ve sekter bir hayat sürdürmek istediklerini anlarlar. Onsekizinci yüzyıldan itibaren bunlara "Dönme" adı verilmeğe başlanır; ancak bunun Musevîlikten döndüklerine mi, yoksa "gerçek" Müslüman olmadıklarına mı atıfta bulunduğu kesin değildir. Yahudiler ise onlara *mumin* (yani "sekter") derler; Selânik hahamlarının *responsa*'larında (fetva) onlara nasıl davranılması gerektiğine ve Yahudi sayılıp sayılmayacaklarına dair bilgiler vardır. Dönmeler hem Müslümanlığı kabul etmeyen Sabbetay Sevi müridleriyle, hem de Selânik'in bazı hahamlarıyla gizlice ilişkilerini sürdürürler - ki Tevrat hakkındaki bilgileri azaldıkça bu hahamlar cemaatin içinde çıkan anlaşmazlıkları halletmek işlevini yürütmüşlerdir. Bu ilişkiler ancak ondokuzuncu yüzyılda kopmuştur. Selânik'in belirli mahallelerinde yerleşen Dönmeler ayrıca sufî çevrelerle ve özellikle Bektaşi dervişleriyle iyi ilişkiler kurarlar.

TOPLUMSAL BOYUTLAR

Dönmelerin nüfusu hakkında ancak takribî bilgiler mevcuttur. Danimarkalı seyyah Karsten Niebur'a göre 1774'te Selânik'te 600 aile bulunmaktaydı ve yalnız kendi aralarında evlenmekteydiler. I. Dünya Savaşı arefesinde sayılarının 10.000 ilâ 15.000 arasında olduğu ve bunun üç grup arasında aşağı yukarı eşit biçimde dağıldığı -fakat Karakaşların çok az farkla çoğunlukta oldukları- tahmin edilmektedir. Başlangıçta İbranice, Dönmeler arasında yaygındı ve ayinleri bu dildeydi; ancak giderek Yahudice (Yahudi İspanyolcası) nüfuz kazanmış ve gerek vaız, gerekse şiir edebiyatında İbranice'nin yerini almıştır. Kendi arasında 1870'lere kadar Yahudice konuşan cemaat bu tarihten sonra günlük konuşma dili olarak Türkçe'yi benimsemeye başlamıştır.

Her Dönme'nin ilki Türk, diğeri Dönme toplumunda kullanılmak üzere Türkçe ve İbranice iki adı vardı, ayrıca asıl *Sefaradi*[16] soyadlarını da muhafaza ediyorlardı - örneğin Paşarel, Haleva, Alvo, Pero, Levi gibi.

Toplumsal yapı açısından üç grup arasında önemli farklar vardı. Dönmelerin "aristokrasi"si Kapancılar (veya *cavalleros*) diye bilinen İzmirlilerdi ve aralarında büyük tüccarlar, orta sınıf ve de aydın kesimi bulunuyordu. Bunlar aynı zamanda ondokuzuncu yüzyıldan itibaren önemli ölçüde Türklerle kaynaşmak ve bütünleşmek eğilimi göstermişlerdir. Yakuplar genellikle çok sayıda orta ve aşağı kademe devlet memurları içeriyorlardı, Karakaşlar ise giderek esnaf ve işçi sınıflarından -hamallar, kunduracılar, berberler, kasaplar vb.- oluşagelmişlerdir. İstanbul'a göçene değin üç grup da Dönme mezarlıklarını ortaklaşa kullanmışlar, ancak İstanbul'da ise İzmirliler ve Karakaşlar aynı mezarlığı kullanmakla birlikte Yakuplar ölülerini Müslüman mezarlıklarında gömmeye başlamışlardır. Bugün sadece Karakaşlar kendi özel mezarlıklarını kullanmaktadırlar.

Her Dönme grubunun kendi mahallesinin merkezinde dışarıdan görünmeyecek şekilde gizlenmiş olan bir havrası vardı ki, bunlara *kahal* denirdi. Dinî kitapları kolayca saklanabilmeleri için çok küçük harflerle yazılırdı. Dönmeler iç işlerini gerek Yahudilerden ve gerekse Müslümanlardan o kadar iyi gizleyebilmişlerdir ki, haklarındaki bilgiler uzun süre söylentilerden veya yabancı seyyahların anlattıklarından ibaret kalmıştır. Sabbetay Sevi müridlerinin görüşlerini ayrıntılarıyla aktaran öz belgeleri ancak bir dizi Dönme ailesinin Müslüman-Türk toplumuyla iyice kaynaşmağa karar verip ellerindekileri Selânik ve İzmir'deki Yahudi dostlarına verdikten sonra ortaya çıkmış ve incelenebilmiştir.

1908 devriminden sonra başa gelen ilk İttihat ve Terakki yönetiminde Dönme asıllı birçok bakan bulunmaktaydı;[17] bunlardan Maliye Nazırı Cavid Bey, Baruhia Russo neslinden olup grubunun liderlerinden biriydi.

Kurtuluş Savaşı sonrasında vukubulan ahali mübadelesinde Dönmeler Selânik'ten ayrılarak başta İstanbul olmak üzere İzmir ve Ankara gibi Türkiye'nin birkaç şehrine göçmüşlerdir. Geleneksel merkezlerinden böylece koptuktan sonra Türk toplumuyla bütünleşmeleri hızlandı. Bununla birlikte Karakaşların kurumsal yapısının bugüne dek yaşatılabildiğine ve günümüzde bu cemaate bağlı aileler bulunduğuna dair belirtiler vardır. Bunları tekrar Museviliğe geç-

meğe, veyahut İsrail'e göçmeğe ikna etmek yolundaki girişimler netice vermemiş, pek azı bu yolu seçmiştir.

SONUÇ

Sabbetay Sevi'nin başlattığı mesih hareketinin Yahudi tarihindeki yerini abartmak mümkün değildir; bunu daha iyi kavrayabilmek için Yahudilerin dinsel ve toplumsal geçmişleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Tarihleri boyunca baskı ve zulme uğramış, önce Babilliler sonra da Romalılar tarafından anayurtlarından koparılarak dört bir yana sürülmüş, vardıkları topraklardaki halklar tarafından asla kabul edilmemiş ve aksine onlardan çoğu kez eziyet görmüş olan bu topluluğun; üstelik dinsel kitaplarında sarih olarak vaadedildiği üzre kurtuluş ve anayurda dönüş ümitleri beslemiş olması doğaldır. Üzerindeki baskılar arttıkça bu ümitlerin ateşi de körüklenmiş, Yahudilerin 1492'de İspanya'dan atılması, 1648'deki büyük katliamlar gibi mantığa sığmaz felâketleri anlayabilmek ve kabullenebilmek mücadelesinde mesihi akımlar önemli bir rol oynamıştır. Sabbetay Sevi hareketi bunların sadece en büyüğü idi.

Fakat Sabbetay Sevi yalnız Yahudi toplumunu etkilemekle kalmamıştır. En azından, Mesih'in geldiğini haber alır almaz varlarını yoklarını bırakıp vadedilmiş topraklara doğru yola çıkan sayısız Yahudinin geride bıraktığı cemiyetlerin, olayların tesiri altında kalmamış olması düşünülemez. Çokuluslu toplumlarda görülen etnik işbölümü düşünüldüğünde, Yahudilerin kitlece terk ettiği bölgelerde geride kalanların kaybettikleri işçi, esnaf veya zanaakârların yerini nasıl doldurdukları, gidenlerin mülkünü nasıl paylaştıkları ve bütün bunların toplumsal etkileri, bugüne dek araştırma konusu edilmemiştir.

Türkiye özelinde Sabbetay Sevi hadisesinin bir önemli sonucu daha anılmalıdır: Bilindiği gibi İspanya'dan kovulan Yahudiler Türkiye'de iyi karşılanmışlar, Osmanlılar Batı'dan getirdikleri teknoloji, dil bilgisi ve iktisadi hünerlerden yararlanırken, Yahudiler de Osmanlı idaresinde nüfuz kazanmışlardır. Bu süreç içinde -İslâm âlemiyle sürekli savaş halindeki Batı ülkeleriyle özdeştirilen Hıristiyan topluluklarından farklı olarak- Yahudiler devlet tarafından sadık bir tebaa addedilmişler, neticede onaltıncı yüzyıl boyunca tarihlerinin altın çağlarından birini yaşamışlardır. Oysa Sabbetay Sevi'nin büyük toplumsal çalkantılara neden olması, hattâ giderek Osmanlı merkezî idaresini (en azından görünürde) tehdit etmesi, bu durumun sonunu getirmiştir. Artık gözden düşen Türkiye Yahudileri onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda iyiden iyiye geri plâna itilmiştir ve ancak yirminci yüzyılın başlarında -eski güçlerini asla kazanmamakla birlikte- biraz olsun tekrar kendilerini gösterebilmişlerdir.

(Aslı İngilizcedir)

---

[1] Bu yazının konusu hakkında bilimsel açıdan en önemli çalışmalar, Gershom S. Scholem yapmıştır: örneğin bkz. *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676* (Sabbetay Sevi: Mutasavvıf Mesih, 1626-1676), (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1973); *Major Trends in Jewish Mysticism* (Musevî Tasavvufunun Ana Akımları), (Jerusalem: Schocken Publishing House, 1941); *The Messianic Idea in Judaism, and Other Essays on Jewish Spirtiuality* (Musevîlikte Mesih Fikri ve Musevî Ruhanîliği Üzerine Diğer Yazılar) (New York: Schocken Books, [1971]). Ayrıca örneğin bkz. İbrahim Alâettin Gövsa, *Sabbatay Sevi: İzmirli meşhur Sahte Mesih Hakkında Tarihî ve İçtimai Tetkik Tecrübesi;* Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*; Selahattin Galip, *Belgelerle Türkiye'de Dönmeler ve Dönmelik*. Scholem'in *Sabbatai Sevi*'sinde ve Gövsa'nın adı geçen eserinde (İstanbul: Semih Lûtfi Kitabevi, t.y.) hacimli kaynakçalar bulunmaktadır. Ne yazık ki, bu konuda yazılmış olan Türkçe kitapların birçoğu polemik düzeyindedir.

[2] Bogdan Chmielnicki (Khmelnitsky) (1593- 1657) adlı Kazak liderinin başlattığı katliamda yedi yüzü aşkın Yahudi cemaati yok edilmiş ve yüz binlerce Yahudi öldürülmüştür.

[3] *Kabbala* Musevî tasavvufuna verilen addır. İslâm tasavvufunda olduğu gibi burada da Yaradan ve yaradılan arasında bir birlik aranır, iyinin ve kötünün varlığına anlam verilmeğe çalışılır ve nefs terbiyesiyle kemâle varılmak istenir.

[4] İsak ben Salamon Luria (1534-1572) Kudüs'te doğmuş ve Safed'de yaşamış ünlü bir mutasavvıftır (*Kabbalist*). Bir çeşit vahdet-i vücud nazariyesi öne sürmüş ve öğretileri daha sonra Yahudi dünyasında çok etkili olmuştur.

[5] Yahudi takviminde, Av ayının dokuzu Kudüs tapınağının yıkılış tarihi olarak kabul edilir. Geleneksel olarak Mesih'in tapınağın yıkılışının yıldönümünde doğacağına inanıldığı için, bu doğum tarihinin bir yakıştırma olması mümkündür.

[6] *Aşkenazi* İbranice Alman demek olup, genellikle Kuzey ve Doğu Avrupa Yahudilerine verilen addır.

[7] *Yeşiva*, özellikle *Talmud* ve rabbanî öğretilerin okutulduğu geleneksel Yahudi dinî okuludur.

[8] *Zohar*, İspanya *Kabbala*'sının en önemli eseri olup, *Eski Ahit*'in bir tefsiri biçimindedir. Metnin kendisi kökenini ikinci yüzyıla kadar indiriyorsa da, çoğunluğunun onüçücü ve ondördüncü yüzyıllarda yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. *Sefer ha-Kanah* ve *Sefer ha-Peli'ah* ise bir babayla oğul arasında geçen diyaloglar biçiminde olup, ondördüncü yüzyılda İspanya'da yazılmış olan iki *Kabbala* kitabıdır. Tasavvufî bir edaları vardır ve rabbanî öğretilere karşı bir tavır arzederler.

[9] Tevrat'ta binlerce kez geçen ve dört sessiz harften (YHVH) oluşan bu isim geleneksel olarak Yahudiler tarafından telâffuz edilmez, onun yerine başka adlar kullanılır.

[10] "Rab Hoşeaya dedi: Git kendine bir kötü kadın ve zina çocukları al; çünkü memleket RABBİN ardından ayrılarak çok zina ediyor. Ve gitti ve Diblaimin kızı Gomeri aldı; ve kadın gebe kalıp ona bir oğul doğurdu." (Hoşea, 1-2-3).

[11] *Tikkun*, Luria'nın çevresinde gelişmiş, ruhu islah etmeğe yönelik bir *Kabalist* öğretidir, bazı dinsel metinlerden olaşan ve belirli münasebetlerle okunan derlemelere bu ad verilir.

[12] Geleneksel olarak bazı dualarda cemaatin bulunduğu ülkenin hükümdarının adı zikredilir; bu muhtemelen çok uzun zaman boyunca Yahudilerin egemen oldukları bir devlete sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır.

[13] "Rabbin ismi kuvvetli kuledir; Salih onun içine koşar ve emin olur." (Süleymanın Meselleri, 18:10).

[14] Ay tutulması Yahudiler arasında geleneksel olarak Mesih'in gelişinin işareti sayılırdı.

[15] Jacob Frank (1726-1791) kendini Mesih ve Sabbetay Sevi'nin halefi ilân etmiş, özellikle Podolya'da epeyce taraftar toplamıştır. Bunların bir kısmı 1759'da Hıristiyan olmuşlardır.

[16] Kökeni İberya yarımadası olan Yahudilere bu ad verilir, İbranice İspanyol demektir.

[17] Bu mesele, çoğunluğu adi ve dolaysız bir Yahudi düşmanlığından kaynaklanan türlü polemiklere konu olmuştur. Son yıllarda yayınlanmış olan böyle bir kitabın eleştirisi için bkz. Orhan Koloğlu, "Abdülhamit, Masonluk, Siyonizm ve İttihatçılar", *Tarih ve Toplum*, 27 (Mart 1986), s. 57-62.

HER AY BİR MARŞ

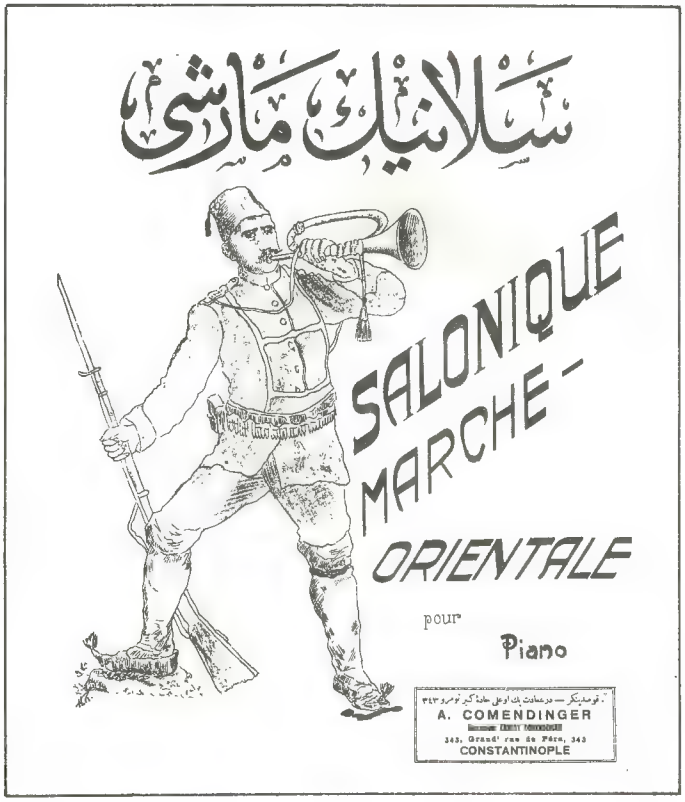

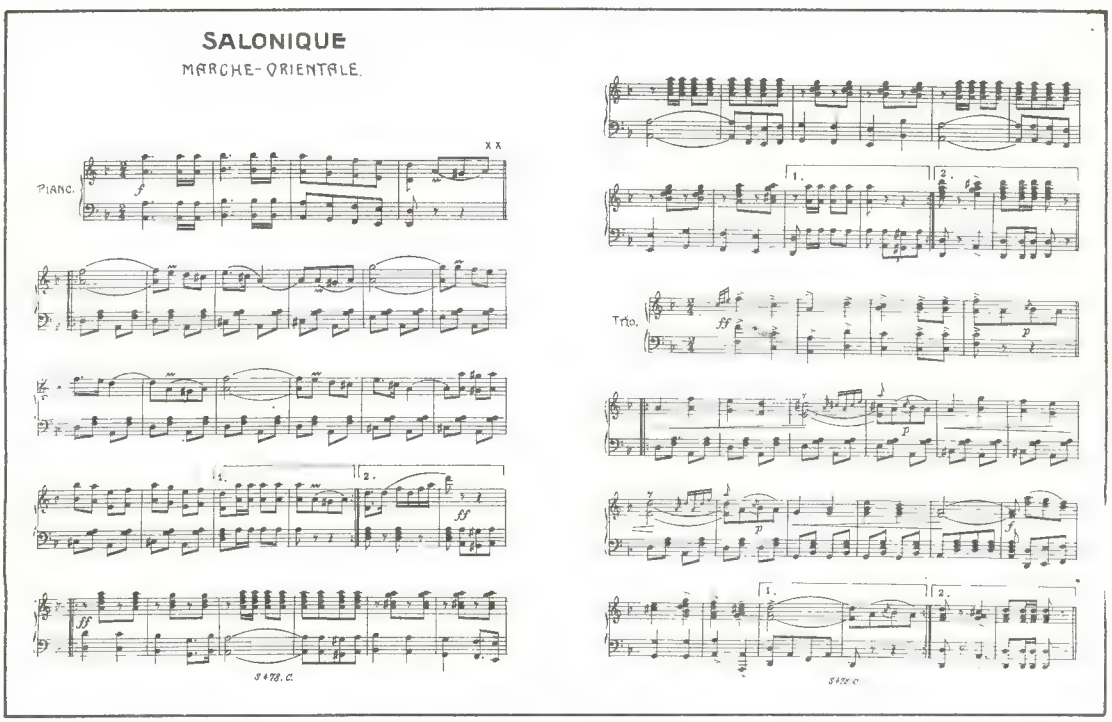

Selim Ilkin Koleksiyonu

Aldo Gallotta

MAHMUT ŞAKİROĞLU

Günümüz Türkologları arasında seçkin bir yeri bulunan A. Gallotta büyük bir geleneği devam ettiren araştırıcıdır. Dünyanın en eski Doğu araştırma merkezlerinden biri olan Napoli Şarkiyat Üniversitesi'nde[1] Türk dünyası ile ilgili olan çalışmalar geçen yüzyılın sonlarında Luigi Bonelli tarafından başlatıldı[2] ve onun ölümünden sonra Gallotta'yı da yetiştiren Alessio Bombaci tarafından sürdürüldü. Luigi Bonelli bir dilcilik uzmanı olarak çeşitli dünya dillerine merak sarınca, Türkçeyi de öğrenmiş, ama ülkemizi çok kısa bir ziyaret dönemi dışında hiç görmemişti. Napoli limanına uğrayan her Türk gemisini izleyen ve karşılaştığı her Türk ile görüşen Bonelli yazdıkları ile haklı bir şöhret yaptı.[3] Ölümünden sonra kitaplığı Roma'da Franşeskan Papazları tarafından yönetilen önemli bir araştırma merkezi olan Antoniana manastırına devredildi. Böylece toplanması zor bir materyel dağılmaktan kurtuldu. Bonelli, Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Türk belgelerinin incelenmesi için görevlendirilmiş ve sonunda bir de katalog hazırlamaya girişmişti. Çalışmaları sırasında aldığı

notların bir kısmını detaylı bir makalesinde yayınladı. Ne yazık ki bu çalışmanın devamı gelmedi. Mısır'da bulunan Türk belgelerini tasnif için çağrıldı ve yaptığı çalışma sonunda hazırladığı katalog kendi adına değil de, başka bir kişinin adı altında yayınlandı. Bu tutuma ilim âleminde çok az da olsa maalesef rast gelinir. Bonelli bunu söylence olarak bırakmayıp sert bir makale kaleme aldı. Yetiştirdiği bilim adamı Bombaci de olayı detaylı olarak bizlere duyurdu. Bonelli'nin son çalışmaları arasında Türk-İtalyan sözlükleri bulunmaktadır.

Böyle bir üstadın izinden giden Bombaci de, Türk dili ve kültürü üzerine, ondan hiç de geri kalmayan makaleler kaleme aldı. Ölümünden sonra yazdığım nekrolojide[4] özellikleri üzerinde durdum. Edebiyat tarihçisi, araştırıcısı, dil uzmanı, kültür ve folklor araştırıcısı vasıfları yanında, A.Bombaci, Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Türk belgeleri üzerinde çalıştı ve özlenen bir de katalog çalışması yaptı. Ne var ki, bu belgeler üzerine çöken tuhaf talihsizlik sonucu bu çalışma da yayınlanmadı. Aradan geçen yıllar da çalışmanın değerini azalttı. Zira ortaya çıkarılan tasnifler içinde daha başka Türk belgelerinin bulunduğu ispat edildi.

Aldo Gallotta işte böyle bir geleneği devam ettirmektedir. Dilcilik çalışmalarına ağırlık vererek, XVI. yüzyıl denizcilik tarihimiz üzerine büyük bir çalışmaya girmiş bulunuyor. Yaptığı yayınlar daha şimdiden kendisine bu alanda bir yer sağlamıştır. Bununla yetinmeyip daha da ileri götüreceği umudundayız. Gazavât-ı Hayreddin Paşa diye tanınan eserin müellifini ortaya koymaktan başka, uzun ve yorucu bir çalışma ile dil özelliklerine ve sonra da tarihsel konulara eğilmiştir.

Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Türk belgeleri de onun merak alanı içindedir. Fakat kendinden öncekilerden farkı, henüz burada uzun bir çalışma yapmamış olmasıdır. Belki tuhaf uğursuzluğun farkına vardığı için bir katalog çalışması yerine, şimdilik metin yayınına başlamış bulunuyor. Böylece bu arşivin tarihimiz açısından olan kıymetine daha yeni bilgiler katmak istemektedir. Ayrıca İtalya'da bulunan Türk yazma eserlerin de bir derlemesini yapmaya girişmiştir ki, bittiği zaman bu ülkedeki kalıntılarımızı daha iyi öğreneceğiz.

A. GALLOTTA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜ VE AKADEMİK ÇALIŞMALARI ŞUNLARDIR:

1941 yılında İtalya'nın güney taraflarında bulunan Salerno kenti civarında dünyaya geldi. İlk ve orta eğitimini burada tamamladı. Bu sıralarda Türk tarihine özel bir ilgi duymaya başladı. Tarih öğretmenleri derslerinde Atatürk hakkında övücü konular söyledikleri için, önceleri ülkesinde Türkler ve Atatürk üzerine çıkan eserleri okumaya başladı. Yeni Türkiye'nin kurucusunu başarılı bir devlet adamı, yüzyılların getirdiği bazı özellikleri çağdaş dünyaya uyarlayan bir kişi olarak yorumlayan bu kitap ve makaleler, Gallotta'yı Türkçe öğrenmeye yöneltti.

Yirmi yaşına geldiği zaman üniversite öğrenimine başlayan Gallotta, Napoli'de Şarkiyat Üniversitesi'nin Türkçe bölümüne kaydını yaptırdı ve A. Bombaci ile beraber çalışmaya başladı. Düzenli bir eğitim aşaması sırasında memleketimizi de ziyaret ederek, okul sıralarından beri duyduğu ve okuduğu ülkemizi yakından tanımak istedi. Millî Eğitim Bakanlığı'nın altı ay süre için verdiği burs, İstanbul ve onun kültür çevresini Gallotta'ya tanıtmada küçük de olsa bir katkı meydana getirdi. Mezuniyet tezi olarak seçtiği ve yıllarca da üzerinde çalışmaktan bıkmadığı konu Gazavât-ı Hayreddin Paşa idi. Mezuniyet diplomasını aldıktan kısa bir süre sonra, 1967 yılında akademik yaşamı başladı. Bundan sonra da ülkesindeki yasaya göre akademik ilerlemelerini yaptı. 1969 yılında asistente, 1973 yılında incaricato, 1982 yılında yeni yasanın belirttiği associato profesör oldu. Bu sıralarda bulunduğu üniversitenin Türkçe bölümüne süreli profesörlük (professore ordinario) kadrosu ve-

Eserleri

"Le gazavat di Hayreddin Barbarossa", *Studi Magrebini* III(1970) s.79-160. Bunun bir kısmının çevirisi: S. Akdemir *Belleten* XLV/2(1981) s.473-500. İlk yayının tanıtımı: F. İz, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1972* Ankara, 1973, s.81-92

"Un trittico ottomano con hilye-i şerif", *Arte Orientale in Italia* III(1973); s.25-29 ve ek 25 tablo ile birlikte

Yayıncısı: *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 sett. 1974)* Napoli, 1976

"Diplomi turchi dell'Archivic di Stato di Firenze. Lettere da Algeri ai Granduchi di Toscana (XVII secolo)", *Studi Magrebini* XI(1979) s.167-205, ek XII tablo. Tanıtımı için bk. *Belleten XLVII/186(1983), s.605-606*

"Bibliografia degli scritti di Alessio Bombaci", Annali dell'Istituto Orientale di Napoli c.39 (N.S. XXIX), 1979, s.4-5

G. Bova ile "Documenti dell'Archivio di Stato di Venezia concernenti il principe ottomano Cem" *Studi Magrebini* XII(1980), s.175-199; tanıtımı için bk. *Belleten* XLVII/187(1983) s.879-880

"La grammatica turca di Gio. Battista Montalbano (XVII secolo)", *Atti del simposio di ricerche e di studi per uno sviluppo scientifico dei rapporti italo-turchi. Ankara-İstanbul 9-14 ottobre 1980,* 1981, s.177-190. Kitap, Cagliari Üniversitesi yayınıdır

"Il 'Gazavât-ı Hayreddin Paşa'di Sayyid Murâd", *Studi Magrebini* XIII(1983), 50 sayfalık giriş ve dizinden sonra 321 yapraklık fotokopi yayını. Madrid'deki nüshanın esas alınarak, aradaki farklılıkların gösterildiği yayındır. Tanıtımı için bk. *Türk Dili* 397 (Ocak 1985), s.60-62

"Il turco osmanlı del XVI sec. secondo il Gazavât-ı Hayreddin Paşa", *Annali* dergisinin 44. cildine (1984) ek, 85 sayfadır

Bu makalenin önceki yayını: "16th Century ottoman Turkish as represented in the Ghazavat-ı Khayreddin Pasha", *Prilozi* 30(1980) s.145-152. Sarayevo'da toplanan 3. Osmanlı-öncesi ve Osmanlı Araştırmaları komitesinin çalışma toplantısı tutanaklarıdır

"Je trattato turco-venefo del 12 gennoio 1482", şu kitapta:

Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata, Napoli 1982

Bu eseri U. Marazzi ile birlikte yayınladı.

Ansiklopedi maddeleri:

"Khairredin Pasha" *Encyclopaedia of Islam,* c. IV İngilizcesi s. 1155-58 Fransızcası c. IV s.1187-1190

Enciclopedia Italiana, ek (supplemento) cildinde Turchia kısmında Edebiyat (Letteratura) s. 703-704

Satışa verilmeyen bir yayını. Atatürk'ün doğumunun 100. yılı dolayısıyla Napoli'nin Rotary Club'ünde yapılan konuşma.

Baskıda olanlar: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*'nin, Ali Nihat Tarlan'a adanan sayısında Türk Atasözleri üzerine bir makalesi.

V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde okuduğu tebliğ, özetler kitabında çıkacaktır.

"Lo sciismo di Fuzuli" *Annali della Facoltà di Scienze Politiche dell'-Università di Cagliari* IX(1983), s.403-412. 'I manoscritti turchi della/Biblioteca Reale di Torino" *Studi in onore di Francesco Gabrieli nel suc ottantesimo compleanno*, Roma, 1984 s.349-372

rildi ise de, henüz bürokratik işlemler tamamlanmamış idi.

A. Gallotta, memleketimizi hem turist, hem de bir araştırıcı olarak defalarca ziyaret etti. 1963 yılında henüz Türkçe öğrenen bir üniversite öğrencisi olarak geldiği Türkiye'yi, 1971 yılında bir balayı gezisi için, 1973 yılında da I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi için ziyaret ettikten sonra, çok kısa aralıklarla hemen hemen her yıl İstanbul ve Ankara'ya gelip toplantılara katıldı ve istediği araştırmaları dar vakit içerisinde de tamamladı.

A. Gallotta da kendisinden önceki araştırıcılar gibi, dilcilik bahislerini önceye almak suretiyle tarihimize, kültürümüze ve edebiyatımıza yönelmiştir. Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Türk belgeleri üzerinde çalışma geleneğini de sürdürmektedir. Tek farkla, bizzat gidip değil de, tedarik ettiği fotokopiler üzerinde çalışmalarını sürdürüyor. Sair, İtalyan arşivlerinde bulunan Türkçe belgeler üzerine de eğilmiş olup, ülkesinin kitaplıklarında bulunan Türkçe yazmaların sistematik bir repertuvarını hazırlama girişiminin yarım kalmaması temenni olunur. Zira bir British Museum, Bibliothèque National ve sair Avrupa kitaplıkları gibi şark yazması bakımından pek zengin olmayan İtalyan kitaplıklarında hiç umulmadık Türkçe el yazmaları mevcuttur. Yetersiz kataloglar aracılığı ile tanıdığımız bu malzemenin bilimsel bir sonucuna varacak tek kişi, araştırıcımızdır.[5]

1976 yılından beri kişisel olarak tanıdığım Gallotta'ya bir Türk'ün merak edeceği soruları daha önceden sormuş bulunuyordum. 1985 yılı Eylül ayının son haftasında toplanan V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi için "Şadi-Şadı sözcüğü" üzerinde bilimsel bir bildiri hazırlayan Gallotta'ya son soruları yöneltmiş, bundan sonraki projelerini de sormuştum. Gazavât çalışmasının açıklamalı bir İtalyanca çevirisini basıma hazır hale getirdiğini, İtalyan Ansiklopedisi *(Enciclopedia Italiana)* ve Latierature Mondiali serisinde Türkiye maddesini hazırlayacağını, Salsalname üzerindeki çalışmasını bitirmek üzere olduğunu, ileriye dönük projesinin de İtalya kitaplarındaki Türkçe yazmaları yeni baştan gözden geçirip bir envanterini bitirmek olduğunu belirtti. Napoli Şarkiyat Üniversitesi'nin 250. kuruluş yılı çalışmalarına hacimli kitaplar hazırlayan komitenin de üyesi bulunan Gallotta, Türkiye ile ilgili kısmı organize etti.

ÇEVRİLEN MAKALE HAKKINDA BİR İKİ SÖZ

A. Gallotta'dan örnek bir çeviriye giriştiğim zaman önce Montalbano'nun gramerine niyetlenmekle beraber, *Tarih ve Toplum* için Cem belgelerinin yayınının daha uygun olacağına beraber karar verdik ve bu niyetimiz editör tarafından da kabul edildi. Çıktıktan kısa bir süre sonra bu makalenin bir tanıtmasını hazırlamıştım *(Belleten* 187, s.879-880). Burada belgelerin getirdiği bilgiler yanında görülmesi gerekli yayınlara da yer verdim. Makale iki kısımdır. Birinci kısmında, Türkçe dışındaki dillerde yazılmış Türk belgelerine değiniliyor ve bibliografik notlar sıralanıyordu. Osmanlı yönetiminin böyle bir tutuma neden gerek gördüğü ayrı bir çalışma konusudur. Esas üzerinde durulacak husus Cem sorunudur. Osmanlı tarihinin en kısmetsiz kişileri arasında sayılan bu şehzade üzerinde yapılan yayınları görünce, insan bir an için şans mı diye tereddüt edebiliyor. Onbeş yıl kadar kaldığı gurbet illerinde her an tedirginlik ve endişe içinde yaşayan Cem, kişiliği ve devri henüz tam ortaya çıkarılamamış bir tarih adamıdır. *Tarih ve Toplum* sayfalarında onun sergüzeştini adım adım sıralayarak ve divanındaki içli satırları değerlendirerek, en önemlisi de belgelerde bulunan kayıtları derli toplu bir araya getirecek bir çalışma, okurları kanımca çok yakından ilgilendirir. Bu çalışmayı kimin üstleneceği merak konusudur. Zira belgeler o kadar çeşitli ve ayrı bir görünüşe sahiptir ki, bazan bir tek satırın açıklanması bile aylar alacak karakterdedir. Fransa'da bir devlet doktorasını Cem üzerine hazırlayan genç nesil Türkoloğu N. Vatin, fazla gecikmez de eserini yayınlarsa, bu dönem çalışmalarına iyi bir klavuz olacaktır. Bu çeviriyi yaptığım sıralarda gördüğüm çalışmalar şunlardır: "La traduction ottamane d'un lettre de Charles VIII de France (1486)", *Turcica* XV(1983) s.219-230. "A propos de l'exotisme dans les Vâkıât-ı Sultan Cem. Le regard porté sur l'Europe occidentale à la fin du XVe siècle par un Turc ottoman", *Journal Asiatique* CCLXXII/34(1984), s.237-248. "Les mémoires de Philippe de Commynes et le voyage en Franca d'un ambassadeur de Bajazet II auprès de Louis XI en 1483", *Memoires de la Societe d'Histoire de Comines-Warneton et de la Region,* c.XIII(1983) s.75-81. Vatikan Arşivi'nde de yayımlananlara oranla el değmemişlerin sayısının bir hayli fazla olduğu ileri sürülebilir. Pek az bir kısmının yayınlanması bile, Cem konusunun ne kadar detaylı olduğunu ortaya koyacaktır. Köşeli ayraçlar çevirenindir.

[1] 1718 yılında Collegio dei Cinesi adı ile kurulan bu merkez, günümüzde Istituto Universitario Oriantale adını taşımaktadır.

[2] L. Bonelli (1865-1947) için bak. E. Rossi, *Rivista degli Studi Oriantali* XX(1949) s.163-165. A. Bombaci,*Oriente Moderno* XXVI(1947) s.51-55 ve sonra *Dizionario Biografico degli Italiani* c.XI(1969) s.762 vd.

[3] F. Gabrieli, "Gli studi arabo-islamici a Napoli fra otto e novecento", *La conoscenza dell'Asia e dell'Africa in Italia nei secoli XVIII e XIX*, Napoli 1984, c.1, s.3-12. Bonelli s.9'dadır. Bonelli'nin bu tutumu hakkında çok sene evvel bir de yazı çıkmıştı: Hüseyin Cemal, "İtalya'da Bir Türkolog", *Millî Mecmua* I/8(8 Şubat 1340). Bonelli'yi makamında ziyaret eden bu zat, kitaplığı ve öğrencileri ziyaret edip bir süre görüşmüş.

[4] *Belleten* XLIV/173(1980) s.179-192.

[5] Yüzyıllarca ilişki içinde olduğumuz, bununla beraber kültürel ilişkilerimizin nedense çok az olduğu İtalya'daki, Türkoloji çalışmaları için bk. *Tarih ve Toplum* 17 (Mayıs 1985) s.50-55.

Venedik Devlet Arşivi'nde, Osmanlı Şehzadesi Cem İle İlgili Belgeler

Yazan: Aldo GALLOTTA
Çeviren: M. ŞAKİROĞLU

1.1 Türk belgelerinin yayını için birçok araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışma ilerledikçe, kağıtların paleografik ve diplomatik özellikleri[1] üzerinde daha ciddi bir şekilde durulmaya girişildi. Bu girişimler de, kısa notlarla değil, fakat F. von Kraelitz[2] ve L. Fekete'nin[3] çalışmalarıyla başlayan, daha sonra M. Guboğlu[4], B. Nedkov[5], J. Reichmann-A. Zajakzkowsk[6] ve en sonunda T. Gökbilgin[7] tarafından, bazı belge tiplerini temel alan, toplu analitik eserler yazılmıştır.

Kendi doğal yapısı içinde özel bir değeri bulunan Türk belgebilimi içinde, Türk diliyle yazılı olmayanların da ayrı bir yeri bulunmaktadır. Yunanca yazılmış olanlar ise özel bir yer kaplar.

Yunanca yazılmış Türk belgeleri geçmişte yeterince incelendi[8]. Fakat bugün için durumu daha iyi aydınlatacak ve tarihsel-belgesel görünüşün evrimini belirleyecek bir toplu çerçeve çalışma yoktur.

Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Yunanca yazılmış Türk belgelerinin yayımlanmış olanları yanında daha bir yığın yayınlanmamış olanlarından meydana gelen bir envanter A. Bombaci'nin 1954 yılında çıkan bir makalesinde yayınlandı[9]. Esas olarak Osmanlı Sultanları ile ileri gelen devlet adamlarının belgelerini kapsamakta ve belgebilimi açısından birleşik bir görünüm almaktaydı.

Yunanca yazılmış Türk belgelerinin incelenmesi için, diğer Türk devletlerinin de meydana getirdikleri Yunanca belgeler üzerinde durulmalı, bunların da envanteri hazırlanırken tam bir bibliografik künye de katılmalıdır. Dikkate alacaklarımız arasında doğrudan özgün Yunanca metinlerle beraber bize çevirileri kalmış metinler de bulunmaktadır.

Eldeki malzemeyi bir bütün olarak incelerken, Türk-Venedik ilişkilerinde bu belgelerin büyük bir önem taşıdığını görüyoruz. Bilindiği üzere, Türk tarafının belgelerde Yunancayı kullanması geniş bir alana yayılmıştı. Birçokları arasında başta Floransa, Cenova ve Malta olmak üzere arşivlerde ele geçecek yenilikler, elimizdeki araçları çoğaltacaktır. Bununla beraber, elde bulunan malzeme ile başta Venedik kaynaklarının önemine değinmeliyiz. Genel hatları ile bir çerçeve çizmektedir. Diğer kaynaklardan elimize geçen malzeme, rastlantı da olsa, elde edilen sonuçları itibarlı kılar.

A. Bombaci'nin konuya değinen çalışmalarını esas alarak, bu işe devam etmeğe niyetlendik. Venedik Devlet Arşivi'nde Şehzade Cem ile ilgili olan bazı belgeleri yayınlıyoruz. Esas üzerinde durduğumuz taraf da, Yunanca yazılmış Türk belgeleriyle ilgili bibliografik konulara değinmekdir.

1.2 Bizanslılar ile Orta-Asya'da yaşayan ilk Türk imparatorluğu arasındaki yazışmalarla ile ilgili elimizde hiçbir kayıt yoktur. Halbuki her iki taraf arasında elçilik heyetleri gidip gelmişti (Türkler Bizans'a 568 ve 598 yıllarında, Bizanslılar da 569 ve 578 tarihlerinde temsilciler yollamışlardı)[10]. Aynı durum, sonradan Bizans topraklarına daha çok yaklaşan diğer göçebe Türk boyları ile Bulgar Türkleri ve Hazar'lar gibi yerleşik bir devlet düzeni meydana getirenlerde de olmuştu[11].

1.3 Türklerin belgelerde Yunan dilini kullanması Selçuklular zamanında, daha doğru bir deyişle Moğol fetihlerinden sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çökmesi üzerine yerel bir bağımsızlık kazanan Anadolu Selçukluları döneminde başlar. Filvaki, Türk yöneticilerin en eski Yunan dili yazılmış belgeleri, birbiri ardı Venedik'le anlaşma yapan Sultanlardan I. Giyaseddin Keyhüsrev (1205-1211), I. İzzed din Keykâvus (1211-1220) ve I. Alâüddin Keykübad (1220-1237)'ın verdikleri anlaşma metinlerinin aynısıdır. Bunlardan sonuncusu, Bizans belgelerinde 'crizobul' diye geçen tarza benzer ve bize Lâtince çevirisi kalmıştır. G.L. Tafel ve G.H. Thomas bu metni yayınladı[12]. Elimizde ayrıca Yunanca yazılmış bir Selçuklu begesi daha vardır. Vatikan Kitaplığında[13], Palat. 367 diye geçen bu XIII. yüzyıl yazmasında, Kıbrıs kralı Ugo di Lusignano ile, Sultan İzzeddin Keykâvus arasında 1214-1216 yılları arasında yapılmış yazışmaların suretleri bulunmaktadır. Bunlar da S. Lampros tarafından yayınlandı[14]". Bir tek mektup Sultanındır ve gerçekliği de, tuğra'ya sahip olmasından ileri gelir.[15]

Bilindiği gibi, Selçuklu Türkleri arasında Türkçe konuşulmakla beraber, resmî devlet dili Farsça idi. Yukarda zikrettiğimiz kaynaklar onların Venedikliler ve Kıbrıs krallığı ile Yunanca ile yazıştıklarını gösterirken, Bizans İmparatorluğu ile de bu dili kullandıklarını ortaya koyar. Böylece bütün Hıristiyan devletlerle diplomatik ilişkilerin Yunanca olması bizi hayrete düşürmemelidir. Yunanca o sıralarda bütün Akdeniz havzasında uluslararası bir dil olarak önem taşıdığı gibi Anadolu'daki Selçuklu uygarlığı da Rum ve Ermeni Hıristiyan topluluğu ile Müslümanlar arasında bir birleştirme rolü oynarken, Müslüman tasavvuf şairlerinin Arap harfleri ile Yunanca yazılmış şiirleri örneğinde[16] gördüğümüz kültürel davranışlarda da bulunuyordu. Bunun bir benzeri de tam aksi bir yönde bulunan

İspanya yarımadasında da İslâm evrenselliği davranışı da bulunmaktaydı[17].

1.4 Osmanlıların bu dili kullandıkları sıralarda Mısır'daki Memlûklu Sultanlığı ve Kırım yarımadasındaki Türk- Moğol hanları da Yunancayı kullanıyorlardı. Memlûklu Sultanı Melik Nasır Hasan'ın Bizans İmparatoru III. Andronikos'a yazdığı bir mektup vardır. Aşağı yukarı 1340 yılında yazılmış olan bu belgeyi W. Regel yayınladı[18]. Gene aynı Sultan tarafından 750/1349 tarihinde Kantakuzenlerden VI. Yohannes'e yazılan bir mektup da, imparatorun kendi yazdığı tarih eserinde geçmektedir[19]. Genellikle konuşulan dile göre yazılan ve seçkinler tarafından kullanılan edebî dile aykırı üslûbla yazılan bu mektupdaki dil özelliklerini aynen korumuştur. Bununla beraber belgenin gerçek olduğuna dair şüphe yoktur.

Kırım Han'ı Menkli Giray tarafından Cenovalılara yazılmış olan mektup Cenova Devlet Arşivi'ndedir ve F. Miklosich ve J. Müller tarafından yayınlandı[20].

1.5 Anadolu içlerinde de Osmanlılara çağdaş Türk emirleri de muhtelif Yunanca belgeler yazmışlardı. Çeviri sayılan, en eski belge 1331 yılında Menteşe Bey'i Orhan ile Duca di Candia [Girit Valisi] Marino Morosini arasında yapılan antlaşmadır. Diğer altı antlaşma metni ile birlikte elimizde Lâtince çevirileri bulunmaktadır. Yazmalardan birisi Yale Üniversitesi kitaplığında diğeri de Venedik'teki Museo Civico Correr [Şehir Müze ve Kitaplığı] dedir. Bu metinler E.A. Zachariadou tarafından incelenmiştir[21]. Bu antlaşmalar sırası ile: 1337 yılında Aydınoğlu Hızır ve Umur beylerle Girit Valisi Giovanni Sanudo, aynı yıl Menteşe Bey'i İbrahim ile gene aynı vali arasındaki, 1353 yılında Aydınoğlu Hızır Bey ile Girit Valisi Marino Morosini arasında, 1375 yılında Ahmed Menteşeoğlu ile Girit Valisi Giovanni Grandenigo arasında, 1403 yılında Menteşe Bey'i İlyas ile Girit Valisi Marco Fatedro[22] ile, 1407 yılında gene aynı İlyas ile Girit Valisi Leonardo Bembo ile yapılanlardır. Aynı yazmanın içinde Menteşe Bey'i Musa'nın Girit Valisi Pietro Badoer'e yazdığı 1358 veya 1359 tarihli bir mektup[23] bulunmaktadır. Emir burada 1337 yılında yapılan antlaşmayı yenilemektedir.

1348 yılında "Kutsal Birlik" ile Ayaslug Emiri Çelebi Hızır arasında yapılan antlaşma Lâtince ve Yunanca olarak hazırlanmış, bize de Lâtince nüsha intikal etmiştir[24]. Daha başka da, Ayaslug Emiri'nin Girit Valisi ile 1370 yılında yapmış olduğu antlaşmanın çevirisi bulunmaktadır.

Malta Arşivi'nde bulunan bir suretde de (*Liber Bullarum*, 47, v.187) 1450 yılında Kıbrıs Kralı II. Yohannes Lusignano ile Alâiye Bey'i Lûtfi arasında yapılan antlaşmanın Yunanca metni bulunmaktadır[26].

1.6 Osmanlılar zamanında bu tarz belge sayısı çoğalmaktadır. Belgelerde Yunancanın kullanılması geleneği I. Murad zamanında başlar. 1386 yılında Cenovalılar ile yaptığı anlaşmada bu dili kullanmıştı. Osmanlılar tarafından verilen belgeyi Bartolomeo Langusco Lâtinceye çevirmişti. Bu çeviri Cenova metni için yaradı. Yalnız bu nüsha şimdi elimizdedir ve T. Belgreno tarafından yayınlanmıştır[27].

Yunanca yazılmış en eski Osmanlı belgesi, Beyezid I.'in tuğralı bir fermanıdır. Yalnız giriş kısmı okunaklıdır[28].

Diğer kalıntıları da incelediğimiz zaman, gene I. Bayezid'in 1390 yılında Venediklilere yazdığı bazı mektuplarda Yunancayı kullandığını görmekteyiz. Bunların bize yalnız Venedik lehçesine yapılan çevirileri kalmıştır ve esas metnin hangi dilde yazıldığına dair bir kayıt da bulunmamaktadır[29]. Aynı kriterle hareket ettiğimiz zaman, böyle bir ortamda Musa Çelebi ile I. Mehmed Çelebi'nin, sırasıyla 1411 ve 1419 yıllarında yaptıkları anlaşmaların Yunan dili ile yazıldığını söyleyebiliriz. Kaldı ki aynı sultanların yazdıkları daha başka mektuplar da vardır. Bunları Venedik lehçesine yapılan çevirilerinden biliyoruz[30].

Gene aynı şekilde I. Mehmed Çelebi'nin Bizans İmparatoruna yazdığı bir

mektubu biliyoruz. Roma'daki Yunan Koleji'ndeki bir yazmada protokol kaydı bulunmaktadır[31].

1430 yılında II. Murad ile Venedik Cumhuriyeti arasında yapılan ve bize Venedik lehçesinde bir çevirisi kalan metnin[32] bir nottan anlaşıldığı üzere, esas metninin Yunan dili yazılmış olduğuna dair şüphe bırakmıyor. Aynı şekilde, Sinan Paşa'nın 1431 yılında Yanya ahalisine yazdığı mektup için de düşünebiliriz[33]. II. Murad'ın 1430 yılında Raguzalılar ile yaptığı anlaşmanın, Sırp-Hırvat diline uyarlanan maddeleri, esasında Yunanca yazılmıştı. C. Truhelka yayınladı[34].

Venedik Devlet Arşivi'nde (bundan sonra VDA diyeceğiz) bulunan *Liber Graecus* (bundan sonra LG)'un ortaya çıkması[35] ve Türkçe Belgeler Koleksiyonu'nun (bundan sonra TBK) yeniden düzenlenmesinden sonra[36] II. Mehmed dönemine ait Yunan dili belgelerin sayısı bir hayli çoğalmıştır. 21 Yunanca belge ve çevirileri ve 5 tanede Venedik lehçesi ile yazılmış olanı LG'dedir. 23.9.1479 ve 14.10.1479 günlerinde yazılmış iki Yunanca özgün belge TBK'de bulunmaktadır. Bunlara katılacak belgeler de sırasıyla F. Miklosich-J. Müller[37], S. Lampros[38], S. Binon[39], F. Babinger-F. Dölger[40], V.L. Ménage[41], E. Dalleggio d'Alessio[42] ve Romanin[43] tarafından yayınlananlardır. Şimdi ise VDA'da bulunan TBK'daki diğer altı özgün belgeyi sıralıyorum. Bunu yaparken, A. Bombaci'nin yıllarca önce basım için hazırladığı özet (*regesta*)'i esas aldım.

1) 17.3.1457, çocuklarının doğumunu haber verir, b.XV n.30

2) 25.1.1479 sulh şartları, b.XVIII bis (Türk yöneticilerin Yunanca yazıları) MM III n.12)

3) 29.1.1479, Lûtfî Beye güven mektubu, aynı yer, (MM III 298)

4) 23.9.1479, Mora ve Dalmaçya sınırları hakkında, b.XVIII, 25 (LG s.3)

5) 7.1.1480 İnebahtı (Lepanto) civarındaki Galata kalesi ve sınırlar hakkında. B. XVIII bis (MM III, n.11)

6) 30.4.1481, sınırlar hakkında, aynı yer (MM III, S.306-309)

II Bayezid dönemine ait Yunanca yazılmış Türkçe belgelerden 17 tanesinin F. Miklosich-J. Müller tarafından yayınlanmasından sonra[44], gene II. Bayezid'in 5 tane belgesinden Papa VIII. Innocenzo ve VI. Alessandro'ya yazdıkları S. Lampros[45] tarafından ve ayrıca H. Ahrweiler[46], H. Hunger[47] ve G. Giannopoulos[48] da çeşitli konulardakini yayınladılar. LG'de bulunanlar belge suretlerinin de özel bir önemi bulunmaktadır. II. Bayezid dönemini ilgilendiren 58 belgeden 39 tanesi Yunancadır ve bunlardan 28 tanesinin metni özgündür. 6 tanesi Venedik lehçesi ile yazılmış, kalan 13 tanesi de Türkçedir ve bunlardan da 3 tanesinin özgün metni bulunmaktadır. MM'de bulunanların dışında, 23 belge henüz yayınlanmamıştır. Bütün bunlara ek olarak da VDA'deki TBK'daki b.XVIII bis'deki, ayrıca A. Bombacinin de işaret ettiği üzere, 4 mektup daha katabiliriz[49]. VDA'deki özgün belgeleri biraz önce yaptığım özet yöntemi ile burada belirtiyorum:

1) 21.12.1502, Ahmet Paşa'dan Doge'ye, b.XVIII bis, 21 (MM III, 351-2)

2) 8.8.1503, Bayezid'in Doge'ye fermanı, b.XVIII bis, 24 (MM III, 353-354, LG, s.77)

3) 4.11.1503, aynı, b.XVIII, 22

4) 20.12.1503, aynı, b.XVIII, 28

5) 22.12.1503, aynı, S.M. II[50]

6) Haziran 1504, aynı, b.XVIII, 23

Bayezid zamanında, Divan'da Batı dünyası ile olan yazışmalarda büyük bir değişiklik olmuş ve Türkçe artık Yunancanın yerine geçmiştir. II. Mehmed döneminin sonuna dek Türkçe hiç kullanılmamıştır. İstisnaî örnekler arasında ise, Süleyman Çelebi'nin 1403 yılında Kutsal İttifak ile yaptığı (*Diplomatarium* c.2 S.290-292: "Copia pactorum pacis facte cum domino Musulman Zalabi scripte in ydiomate turcho et signate signo suo [Musulman Çelebi ile yapılan sulhun maddelerinin sureti. Türk yazısı ile yazılmış, nişanı ile işaretlenmiştir.]) anlaşma ile 1454 yılında Karamanoğlu İbrahim Bey'in Venediklilerle yaptığı anlaşma (*Diplomatarium* c.2 S.285-287 "..brevilegio...notado de lettere turchesche arabe e latine [Türkçe, Arapça ve Latince mektuplarda kayıtlı]. "ayrılık sayılabilir. İlk Türkçe metin örneği olarak, 1482 yılında Venedik Cumhuriyeti ile yapılan antlaşmayı gösterebiliriz. Bu metni aynı zamanda yazılmış Yunanca metni de[51], iki dilde yazılmış bir dizi antlaşma serisine de yol açmıştır.

Yunan dilinin Osmanlı Divanı'nda kullanılma geleneği I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde arasıra devam etti[52] ve 1570 yılında yazılmış apokrif bir metin olan, II. Selim'in fermanıyla sona erdi[53]. Türkçe bu dönemde hız kazandı ve uluslararası ilişkilerde kullanılan tek lisan hüviyetine büründü.

1.7 Türklerin Yunanca kullanma alışkanlığını diğer dilleri kullanma davranışları ile karşılaştırmamız gerekir. Osmanlı Sultanları ve devlet adamları Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerde özellikle Arapça ve Farsçayı kullanıyorlardı[54]. II. Bayezid dönemine dek, Türkçe yalnız ülke içindeki yazışmalarda kullanılıyordu. Batı dünyası ile olan ilişkilerde Yunancanın dışında sair Avrupa dilleri de kullanılıyordu.

Bu aşamada Sırp-Hırvat dili birinci sırayı alır. Balkan ülkeleri ve Raguza ile olan yazışmalarda Yunanca ile yarış halindedir[55]. Macarca[56] ile Almanca[57] ise çok az kullanılırdı. Venedik lehçesi ile yazılı olanlar belgelenmiştir[58] Latince[59] ve İtalyanca[60] yazılmış olan Sultan belgeleri de yok değildir.

2.1 Burada sunduğumuz yedi yayınlanmamış belge arasında, altı tanesinin sureti, sıkça adı geçen *Liber Graecus* (VDA, *Miscellanea Atti Diplomatici e Privati* B. 45) da, bir tanesinin özgün metni de TBK'da b.XVIII, 37'de bulunmaktadır.

Liber Graecus'daki altı belgenin beşi Yunanca yazılmış ve 28.8.1482 ile 21.1.1494 arası tarihler taşır. Venedik lehçesinde yazılmış olanın tarihi 1482'dir.

Belgelerin tümü II. Bayezid tarafından Venedik Doge'leri Giovanni Mocenigo ve Agostino Barbarico'ya, birisi de Kıbrıs Adası Valisi (Provveditore di Cipro) Andrea Giritti'ye yazılmıştır ve Şehzade Cem olayını ilgilendirir. Bunların bahsettikleri konuların hepsi de bilinmekle beraber, bazı detayları da ortaya çıkarmaktadır.

TBK'de bulunan belge, Cem'in annesi tarafından Doge'ye yazılan İtalyanca bir mektuptur ve 4.7.1488 tarihlidir.

Bütün belgelerde kısa bir Latince özet (regesta) bulunmaktadır. İlk dört mektupta özetler esas metin ile çevirisi arasına konmuştur. Sonunda mektupta ise bir *ductus* değişimi görüyoruz. Özet Yunanca metinden öncedir ve gönderenin de adı vardır: *Dominus Turcus* [Türk Sultanı].

Yunanca metinler yatık karakterle yazılmıştır. Kullanılan kısaltmalar da kolaylıkla anlaşılır. Harekeler ve vurgular dikkatlice konmuştur. Yazım da genellikle doğrudur. Çeviriler Venedik lehçesinedir. Uyarlamalar da kelime kelime aynı ve sağlamdır. Tek istisna da 9.9.1482 tarihli mektupdur ki, nedeni de esas Yunanca metnin bir avam dili

ile yazılması yüzündendir. Ancak özet verilmiş, Yunanca esas metinler ile çevirileri yazan aynı kişidir.

Metinlerin diplomatik özelliklerini, yukarda Osmanlı Divanı'nda Yunanca'nın kullanılma geleneğini incelerken gösterdik. Dilcilik bakımından olan özelliklerini de metinleri daha önce ele alanlar aydınlatmışlardı (yukarıya bak.). Tarihsel yönden de, bu talihsiz Osmanlı şehzadesinin başına gelenlerin, Venedik Cumhuriyeti tarafından nasıl izlendiğini ortaya koyar. Son yıllarda meydana çıkarılan bir yığın malzeme yanında, hem Türk hem Avrupa kitaplıklarıyla belgeliklerinde bulunan el değmemiş kaynakların ışığı altında, Şehzade Cem'in yeni bir yaşam öyküsünün ele alınması ve daha önce Thuasne[61] ile Ertaylan[62] tarafından yazılmış olanları daha da güncelleştirme zamanı gelmiştir.

Biz burada bu konunun mektuplarını kısaca analiz edeceğiz ve belgebilimine uygun bir yayınla, olasılık çerçevesinde sadık bir çevirisini vereceğiz.

2.2 27. Ağustos. 1482 tarihli belgenin Venedik lehçesine yapılmış olan çevirisi "Liber Graecus"da 38. sayfadadır. Daha öncesinde Latince bir özeti bulunmaktadır: Hortatur Dominum ut velit comprehenderdum curare fratrem eius Zemi et propterea multa et magni pollicetur Domino. Osmanlı Sultanı, bu mektubunda kardeşi Cem ile giriştiği savaşın nedenlerini Doge'ye açıklamaktadır. II. Sultan Mehmed'in ölümünden sonra iki kardeş arasında amansız bir savaş patlak verdi. Cem kötü bir duruma düşünce selâmeti Arabistan'a kaçmakta buldu. Sonra da Memlûk Sultanı'nın desteği ile tekrar Türkiye ye dönüp, yeni bir darbe yapma hazırlığına girişti. Bulunduğu yerdeki ahali ve askerin desteğini bulamadığı için başarısız kaldı. Bulunduğu çevrenin uygun olmadığını görünce Karaman'a kaçtı ve orada tam saptanamayan bir deniz kenarı yere yerleşti ise de, kardeşi tarafından kuşatıldı. Bu kez de kaçma zorunluluğunu duyunca, küçük bir gemiye bindirdiği 30 kadar adamı ile birlikte Rodos adasına yöneldi. Mektubuna devam eden Bayezid, bu kez Rodoslıların birkaç gemi birden silâhlandırıp onu Mora yarımadasına veya bir Avrupa toprağına çıkarmayı düşündüklerini anlatır. İşte Venediklîler için antlaşmaları uygulama zamanı ve denizlerdeki güçlerini gösterme anı gelmiştir.

Cem'i tutuklamaları halinde, çok sayıda hediye verileceği vaad ediliyor. Yanıtın verilmesi için Sipahi oğlanı Karagöz elçi olarak yollanmıştır.

Intitulatio [unvan] önünde hemeis [Biz] zamiri ile *formula pietatis* Hariti Theu [Tanrı aşkına] bulunmakta, *Sultan Bayazit Han* adı ile *Basileos megistos Asias Hellados kai ton eskin* arasına konmuştur. Giriş kısmında bir Türk-Moğol unvanı olan Han sözcüğünün bulunması bir yeniliktir ve II. Bâyezid döneminde yazılan bütün belgelerde kullanılır.

Türk-Bizans divanındaki gelenekte Bazileus unvanının kullanılması, bizim belgeye göre yeniliktir. Bu sözcük ilk kez II. Mehmed'in 10 Temmuz 1480 tarihli bir Yunanca fermanında geçer. O zamana dek Tou megalu authentos kai megalu amira formülü geçerliydi.

Inscriptio [elkab] çok geneldir ve mektubunun yazıldığı kişinin de adı verilmez. Salutatio [du'a] ise Hairen'dir. Notificatio [ikaz] ise ginoskete hoti [biline ki] diye başlar. Narratio [iblağ] da buna sıkı sıkıya bağlıdır ve varisler arasında patlak veren harbin can alıcı nedenlerini sıralar Dispositio [emir] çok vecizdir. Sonra da sanctio [tehdid] gelir. Sonunda da Saluto [selâm], scriptum [tahrir] bulunur. Data cronica [tarihleme]'de yıl konmaz.

9.9.1482 tarihli ikinci belgenin Venedik lehçesinde yapılmış çevirisi öncesinde bir özet bulunmaktadır, 45b. Iterum scribit de fratre sou Zemi et petit ut comprehendatur aut vivus aut mortuus et pollicetur se magna pro Domino. Bu belgenin içeriği hemen hemen bir öncekinin tekrarıdır. Cem, kardeşi tarafından iki defa yenilgiye uğratılmış, bunun üzerine Rodos adasına kaçıyor. Bayezid, Doge Giovanni Mocenigo'ya yazdığı mektupta kardeşini ölü veya diri ele geçirmesini istiyor. Venedik Cumhuriyetine hediyeler vaad ediliyor. Bunlar ve benzeri konular, İstanbul'daki Venedik Balyos'una da söylenmiş. Cem'in tutuklanması halinde, başkentte bulunan Venediklilerin de işleri iyi gidecektir. Yanıt almak için bir elçi gönderilmiş.

Intitulatio [unvan] bu kez daha az şatafatlıdır. Görev adı olan Tou megalou autentos kai megalu amira'dan sonra ismi olan Sultan Bayazıt Han gelir. Inscriptro [elkab] da bu kez ad geçer. Salutatio [du'a] ise bu kez şatafatlıdır. Notificatio ve Narratio birbiri ardıdır ve Cem ile ilgili gelişmelerin bir özetini verir.

Dispositio [emir]dan sonra Sanctio [tehdid] gelir ve ilk kez açık bir şekilde Venediklilere hediyeler vaad edilir. Dolaylı olarak da arada yapılmış bulunan andlaşmalara, vârislerin uyma zorunluluğu belirtilir.

En sona konulan tarihlemede yıl yoktur, belgenin yazıldığı yer ise İstanbul'dur.

15.9.1482 tarihli üçüncü belgenin Venedik lehçesine yapılan çevirisinden önce kısa bir özet bulunmaktadır: Agit iterum de fratre suo, Zemi, et urgenter petit responsionem ad superiores suas litteras [Çev: Kardeşim Cem'in durumunu bildirir. Yazdığı mektuba acele yanıt bekler].

Bu mektupta verilen bilgiler söylenenlere yeni bir şey katmamaktadır. Bâyezid önceden yazdığı mektuplara yanıt alamamaktan tedirgindir. Şimdi ise Seremeddin adında bir elçi yollayıp Venediklilerin kararını beklemektedir.

1.2.1483 tarihli dördüncü belgenin Venedik lehçesine yapılmış çevirisinden önce bir kısa özet bulunmaktadır: Commendat Domino nuntium suum Schenterim quem mittit in Galiam ad speculandum de fratre suo Zemi.

Elçi olarak görevlendirilen İskender için Doge'nin bir gemi tahsis etmesi istenmekte. Bu zat Cem için haber toplamak için Fransa'ya gidecektir.

Venedik Devlet Arşivi'ndeki Devlet sırları arasında, İskender'in elçiliği ile ilgili iki belge bulunmaktadır ki bunlar Lamansky tarafından yayınlanmıştır[65]. Her ikisinin de tarihi 22.5.1483'dür. İlk belgeden anlaşıldığına göre, Venedik Cumhuriyeti'nin X.lar Meclisi, *mediante viro nobile Ser Ilacobo de Medio equite* aracılığı ile İskender'e verdiği yanıtta, Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Sultanına yardım etmek için elinden gelen her şeyi yapmağa hazır olduğunu ve kardeşi Cem hakkında bilgi sahip olmasına yardımcı olacağına güvence veriyor. Fakat sorun çok ağırdır ve kişisel sorumluluğu çoktur. Kaldı ki epey zaman gerektirir. Zira adı geçen Şehzade Cem epey uzak bir ülkededir. Değişik bir güç ile gizlilik güvencesi altındadır. Bizim için bu konuda uğraşabilmek için bütün dikkat ve merakımızı kullanmamız gerekir. Bu meclis aynı sıralarda İstanbul'da bulunan Balyos'una yazdığı yazıda, Cem'in tutuklanması sonrasında meydana gelebilecek oluşmayı diğer devlet adamları arasında araştırmasını istedi.

İstanbul'da bulunan Balyos'a Iacobo de Medio tarafından hazırlanan raporun da bir sureti gönderildi. Bu bil-

gi, Lamansky tarafından yayınlanan ikinci belgenin özüdür. Bu bilgiden anlaşıldığına göre Cem bu sıralarda Savoia'da, Rodosluların bir şatosundadır. Güvence altındadır ve çok iyi korunmaktadır.

Beşinci mektup da Venedik lehçesi ile yazılmıştır. Tarihi bulunmamakla beraber 1482 yılında yazılmış olabilir. 51 sayfadaki kısa özette, kardeşi Cem hakkında der. Sultan, Kıbrıs valisi Gritti'ye yazdığı mektupta, kardeşi Cem'in Venedik'e gitmek için oradan geçmekte olduğunu haber verir. Gritti, buna yardım etmemeli ve hatta mümkünse tutuklamalıdır.

Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Türkçe Belgeler Koleksiyonu'nda (b.XVIII, 37) Şehzade Cem'in annesi tarafından Doge'ye yazılmış İtalyanca bir mektup bulunmaktadır. 4 Temmuz 1488 günü yazılmıştır.

Kahire'den gönderilmiş olan mektup, İtalyanca ve Türkçe bir not içerir. Metinden anlaşıldığına göre, mektup İtalyancayı çok az bilen bir kâtip tarafından yazılmıştı.

Cem'in annesi Doge'ye yazdığı bu yazıda şehzadeye yardım edilmesini istemekte, eğer Cem fırsat bulup tahta çıkabilirse bu ve gerçek yardımlarının karşılıksız kalmayacağını bildirmektedir.

21 Ocak 1494 tarihli belge Yunanca bir mektuptur. Sultan Doge Agostino Barbarico'ya yazdığı mektupta, elçisinin başına gelenleri anlatır. Kasım Çavuş, Roma'ya giderken bazı kötü insanların saldırısına uğramış, bundan dolayı her şeyini yitirmiş. Aynı şekilde Romalı elçi de tutuklanmış. Sultan bu zaman zarfında edindiği bilgilere göre, bu kötü insanlar Venedik tabasıdır. Bu durum karşısında çalınan mallar geri verilmeli ve tutuklu bulunan elçi de serbest bırakılmalıdır.

Belgede önemli bir belgebilim karakteri yoktur. Intitulatic [unvan]da şahıs zamiri yoktur. Basileus denilen görev sıfatına bir de *Autokrator* sözcüğü eklenmiştir.

3.1 BELGELER

1. Belge: Biz, Sultan Bayezid Han, Tanrı'nın inayeti ile Asya'nın ve Rumeli'nin büyük Sultanı vb. Yüksek, parlak ve samimi dostumuz Venedik Cumhuriyetine selam.

Çok iyi bir anı bırakarak ölen saadetlu babam, Sultan Mehmed Han'dan sonra, kardeşim Cem ülkeyi ele geçirmek için bana karşı geldi. Bunun üzerine savaştık. Yenildi kaçtı ve Arabistan'a sığındı.[66]. Bununla beraber, Tanrı'nın yardımı ile bütün hazine ve ülke, yani Rumeli ve Anadolu ki babamın hükmü altında idiler, benim emrim altına girdiler. Bütün vezirler ve valiler, büyüklü küçüklü benim evrensel padişahlığımı, babamı tanıdıkları gibi ve hatta daha iyi bir şekilde, kabul ettiler. Adı geçen kardeşim oralarda kalamadı. Fakat bazı ahmak ve hatta daha kötüsü müfsidler onu iğfal edip padişahlığa geçmeğe tahrik ettiler. En büyük yardımı Kahire sultanı gösterince, tekrar bize karşı geldi[67]. Ben de bunları duyar duymaz derhal kuvvetlerimi topladım, o sıralarda Ankara önlerine dek gelmiş olan ona karşı yürüdüm[68]. O yöredeki hiç kimse ve ne de askerler ona hiçbir yardımda bulunmadılar. Bütün bunları gören mezkûr Cem, sarp ve dağlık bir yöre olan Karaman'a kaçtı. Denize yakın olan bu yerde onu kuşattım[69] ve karadan çevirdim. Bu yüzden de oradan ayrılamadı. Gerektiği için hemen küçük bir gemiye bindi ve otuz kadar adamı ile birlikte Rodos adasına gitti[70]. Bütün diğer adamları dağıldılar, kalanlar da yok edildiler. Şimdi edindiğimiz bilgilere göre Rodoslular onun için gemiler silâhlandırıp Mora yarımadasına veya Frengistan'a geçirip yeni karışıklıklar çıkartacaklar[71]. Şimdi ise sizin arada yapılan ahd ü amanlara iyi bir niyetle uymanız zamanı gelmiştir. Onun nereye gideceğini öğrenip, yolda tutuklayıp ele geçiriniz. Bundan sonra adı geçen Cem nerede ele geçecek olursa biz o tarafa harp ve savaş açmıyacağız. Kaldı ki, bizi iyi tanıyorsunuz. Tanrının inayeti ile babamın hazinesi, bütün kullar, taba, ve küçük bütün yöneticiler ile ileri gelenler benim buyruğum altındadır. Adı geçen Cem bütün bunları yapmağa kâdir değildir. Onu isterseniz, tutuklamak sizin için güç değildir. Sonra da bütün denizin sizin ellerinizde ve gücünüz altında olduğunu biliyoruz. Eğer bunu yapacak olursanız, kuşandığım kılıç üzerine, başım üzerine, oğullarımın ve babamın ruhu üzerine yemin ederim ki, bütün bana sorduklarınız ve istekleriniz ve kalbinizin isteklerini alacaksınız, hiç şüpheniz olmasın[72] ki sahib olacaksınız. Bunun için de sadık kulum Sipahi oğlanı Karagöz'ü[73] gönderiyorum. Ona sarahaten her şeyi açıklayınız. Onunla birlikte ilerde yapılacak işleri haber vereceksiniz.

Hoşça kalın. Ağustos ayının 27. günü (1482 yılı) günü yazıldı. Asya'da Inugi[74] denilen yerde yazıldı.

2. Belge:

Büyük Sultan ve Büyük Emir Bayezid Han'dan, Venedik Doge'si Giovanni Mocenigo'ya.

Ekselânsları, kardeşim Cem hakkında konulardan hiçbirinin gizli kalmadığını bilmelidir. Bana karşı çıktığı hem birinci hem ikinci çarpışmada onu yendim ve ülkemden kaçırttım. Tam elime geçirmek üzere iken bir gemiye binip kaçtı ve Rodos'a gitti. Şimdi orada olduğunu öğrendim. Şimdi sizin ekselânslarına, aramızda bulunan sulh gereği, güveniyor ve umuyorum. Şimdi sizin olanaklarınıza göre onu Rodos'dan kaçmağa engelliyeceksiniz. Çünkü bütün deniz geçitleri sizin eliniz altındadır. Onu ölü veya diri elegeçirebilmek için her şeyi yapınız. Denizde yok olması veya şaşırması da dünyayı sükuna kavuşturacak ve her türlü atışmadan kurtaracak. Cem'in bulunduğu her bir topluluk içinde gürültülü toplantılar ve harpler eksik olmaz. Ne varki, Allahın inayeti ile, babamın da lütfu ile bütün herkesin başı oldum. Halkım ve toprağım beni sultan yaptı. Babamın hazinesi şimdi benim elimdedir ve babam gibi cihan padişahı oldum. Şimdi yeri ve göğü yaradan Allah için, kılıcım, kendimin ve oğlanlarımın başı için, babamın ruhu üzerine yemin ediyorum ki, bana bu iyiliği yapar da, Cem'i canlı olarak ele geçirirseniz veya inandığım üzere onu kovup def ederseniz, bütün bana yazılı olarak gönderdiğiniz istekler yerine getirilecektir. Aynı şeyleri burada bulunan balyosunuza da tekrarladık ve söyledik. O da bunları anladı ve sanırım size de aynı mealde şeyler yazdı. Eğer onun kaçışına engel olursanız, sizin de buradaki işleriniz iyi gider. Çünkü bütün olayların tek nedeni o (Cem)dur. Dostlarımdan bazıları bana iyi bir arkadaşlık yanında sulh ve iyi olanak sağlarlarsa, ben de evlâtlarıma, evlâtlarının evlâtlarına bırakacağım yazılı emirler ile, bizim aramızda yapılmış edebî sulhun devam etmesini sağlayacağım. Aynı koşullarda sulh istiyorsanız, oraya gelmiş olan temsilcime haberleri yetiştirip dönmesini sağlayın. Bunlar aramızda bir giz olarak kalacak. Kanımca başka bir tutum izlemeyeceksiniz.

Eylül ayının 9. günü (1842'de), İstanbul'da yazıldı.

3. Belge:

Büyük Sultan ve Büyük Emir Bayezid Han'dan, Venedik'in Büyük Doge'si yüksek, parlak, saadetli bay Giovanni Mocenigo'ya.

Birkaç gün önce bir adamımla size bir mektup yollamıştım. Bu mektup, beğliğimin kardeşi Cem Çelebi olayı ile ilgili idi[75]. O günden bu zamana dek epey zaman geçti ve hiçbir yanıt almadık. Bu olayla ilgili devletiniz bana bir özür veya yanıt vermedi. Şimdi tekrar yazıyoruz. Aramızda bulunan sulh ve dostluk ilişkilerine güvenerek, şimdi size yolladığım kulum sire Martin[76] ile bana kısa bir yanıt vermenizi bekliyorum. İlk mektuplarıma yanıt ve yön bekliyorum. Bunu görünce çabuklaştıracağınıza inanıyorum. Eğer söylenecek konularınız varsa, kendisi bu konuda yetkilidir.

Eylül ayının 15. günü (1482 yılı) İstanbul'da yazıldı.

4. Belge:

Venedik Doge'si Giovanni Mocenigo'ya

Ekselâns, güvendiğim ve namuslu kulum İskender'i[77] gönderiyorum. Onun Fransa'ya gidip kardeşim Cem Çelebi'nin nerede bulunduğunu ve nasıl olduğunu öğrenmesini sağlayınız. Aramızda bulunan sulh ve dostluğa güvenerek, ona bir gemi vermenizi veya sizce uygun bir yoldan gitmesini sağlamanızı bekliyorum. Bu uzun yolda başına bir şey gelmemesine yardım ediniz. Sizin de bu isteğime uyacağınıza inanıyorum altesleri. 1 Şubat (1482)

5. Belge:

Sultan Bayezıt'dan Kıbrıs Valisi Laurentio Gritti'ye

Öğrendiğime göre kardeşim Cem, Venedik'e gitmek için Kıbrıs adasına gelmiş. Bu zat sizin bulunduğunuz yere geldiği zaman başka hiçbir yere gitmemelidir. Bu mektubum geldiği zaman orada ise hemen tutuklayınız. Aramızda yapılan sulha göre bunu uygulamalısınız. Dikkatli ve hazır bulununuz. Beyliğiniz buradaki işlerinizin iyi yürümesi için bu konuda benimle beraberdir. Selâm

Yazıldığı tarih ve yer adı yoktur.

6. Belge:

Sayın Başkan

Benim Oğlum Cem Sultan'ın burada ne halde bulunduğunu biliyorsunuz. Eğer bir gün sizin beyliğinizin eline geçecek olursa daha iyi olacağını biliyorum. Bir gün başa geçtiğinde de size karşı iyi tavır takınacaktır. Oğlumu ve beni buradaki kötü durumdan kurtarmanızı bekliyorum. Beyliğinizin Bâyezid ile anlaştığını duyduk. Eğer benim oğlum yardımınızla bu durumdan kurtulursa aynı koşullara kavuşacaksınız. Siz bizi buradan kurtarınız.

Kahire ([79] 4 Temmuz 1488[80]

Vâlide-i Cem Sultan [Osmanlıca] Madre de Gem Soldan [İtalyanca][81]

7. Belge:

Bayezid'den Venedik Doge'si Agostino Barbarico'ya

Aramızda bulunan dostluk ve sulh koşulları altında, tüccarlarımız aracılığı ile, kulum Kasım Çavuş'un başına gelenleri öğrendim. Roma'ya giderken yolda karşısına hırsızlar çıktı ve üzerinde bulunan her şeyi aldıktan başka Roma elçisini de tutukladılar. Ekselânsları sayesinde kulumun kaçtığı haberini aldım[82]. Siz aramızda bulunan sulh ve dostluğa göre gerekeni yaptınız. Bununla beraber bu olaya dahil olanların sizin tebanız olduğunu öğrendik. Şimdi kulum Kasım'ı yollayıp sıhhatiniz hakkında bilgi sahibi olmak istiyoruz. Bu olay hakkında bize bilgi verirseniz memnun kalacağız. Aramızdaki dostluğa güvenerek bu ve buna benzer olayların bir daha tekrar etmemesini dileriz. Ekselânslarının yardımı ile çalınan mallar iade edilsin, Roma elçisi de salıverilsin. Yukarda adı geçen kulumuzun uğradığı olaylar hakkında ayrıntılı bilgi verirseniz memnun kalırız. Bilhassa bu olayın kulumun başına nasıl geldiği ve benzer bir olayın nasıl olabileceğini bildiriniz. Bu durumda aramızdaki dostluk daha uzun ve sağlam olacaktır.

İstanbul'da 21 Ocak 1494 günü yazıldı.

1494 yılında İtalyan ressamı Pinturicchio tarafından yapılan, Vatikan'da Borgialar salonundaki La disputa di S.Caterina *adlı fresk (solda) ve o resmin Cem Sultan'ı at üstünde gösteren köşesinden esinlenerek Feyhaman Duran'ın yaptığı tablo (üstte). Eski bir gravürden yararlanarak Hüseyin Behzad Tahirzade tarafından yapılan bu yeni minyatür (sağda) Cem'in Rodos'a inişini gösteriyor.*

"Giriş kısmı (1.1-1.7) ile notlar Aldo Gallotta tarafından yazılmıştır. Belgelerin yayınını ve çevirisini (2.1-3.1) yapan G.Bova'dır.

[1] Bu alanda 'klâsik' sayılacak çalışmaları sıralıyalım: F. Kraelitz, "Die tugra der osmanischen Prinzen" *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* I (1921-1922) s.166-170. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Buyuruldu", *Belleten* V/19 (1941) s.289-318 ek 19 faksimile. Aynı kişi, "Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyruldulara dair", *Belleten* V/17-18 (1941) s.101-157 ek 36 faksimile. Paul Wittek, "Notes sur la Tugra ottomane", *Byzantion* XVIII (1948) s.310-334; XX (1950), s.267-293.

[2] *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus zweiten Hälfte des XV: Jahrhundert* (Viyana 1921).

[3] *Eiführung in die osmanisch-türkischen Diplomatik der türkischen Botmâssigkeit in Ungarn* (Budapeşte 1926).

[4] *Paleografia şi diplomatica turco-osmana. Studiu şi album* (Bükreş 1958).

[5] *Osmanoturska diplomatika i paleografija, I* (Sofya 1966).

[6] *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatice* (The Hague-Paris 1968).

[7] *Osmanlı İmparatorluğu medeniyet tarihi çerçevesinde Osmanlı paleografya ve diplomatik ilmi* (İstanbul 1979).

[8] Daha ilerde S. Lampros, F. Dölger, A. Bombaci'nin çalışmalarına bk.

[9] "Il 'Liber graecus'un cartolario veneziano comprendente inediti documenti ottomani in greco (1481-1504", *Westöstliche Abhandlungen. Rudolf Tschudi zum siebzigsten Geburtstag überrieicht von Freunden und Schülern* (Wiesbaden 1954), s.288-303.

[10] E. Chavannes, *Documents sur les Tourkiue (Turcs) Occidentaux* (St. Pétersbourg 1903), türlü yerler. R. Hennig, *Terrae incognitae* II Leiden 1937. s.62-73.

[11] G. Moravcsik, *Byzantino-turcica* (Berlin 1958), s.81 vd:108 vd.

[12] *Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzans und die Levante* c.2 (Viyana 1956), s.221-225, n.CCLVIII.

[13] H. Stevenson, *Codices manuscripti Palatini graeci bibliohecae Vaticanae descripti* (Roma 1885), s. 225-235.

[14] "He hellenike hos epizemos glossa ton sultanon" *Neos Ellenomenon* 5 (Atina 1908), s.40-70, 116-117.

[15] Bu belge C. Cahen'in ["La tugra seldjukide", *Journal Asiatique* CCXXXIV (1943-1945) [s.167-172 makalesinde ve P. Wittek'in *Byzantion* dergisinin XX. cildinde çıkan makalesinde bulunmamaktadır. Kaldı ki, Wittek, Anadolu Selçuklu döneminde kullanılan tuğra'ya sultan sözcüğünün çok sonradan girdiğini öne sürer. Bu savını ileri sürerken Osman Turan tarafından yayınlanan üç aded XIII. yüzyıl belgesine dayanır. (O. Turan, "Selçuk devri vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay vakfları ve vakfiyeleri", *Belleten* XII (1948) s.17-176. Belgenin daha iyi bir reprodüksiyonu yapıldığı zaman sultan sözcüğünün iki kez tekrar edildiği görülür. Diğer işaretler de belgenin tam üst tarafından görülmektedir. Invocatio Hüve açıkça bellidir. Bunun aynı zamanda tuğra'nın bir bireyi sayılan tamga olacağını da olasılık dışı bırakmayız, bk. P. Wittek'in makelesi.

[16] P. Burguière-R.Mantran, "Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes" *Byzantion* XXII (1952) s.53-80. Alessio Bombaci, *La letteratura turca* (Firenze-Milano 1969), s.269.

[17] F. Gabrieli, *La letteratura araba* (Firenze-Milano 1967) s.155 vd.

[18] *Analecta byzantino-russica* (St. Petersburg 1891), s.57-58, XXXVII, XLI. Bu mektup, Vatikan Kitaplığında, Yunanca yazmalar serisinde 952 numarada bulunmaktadır. Tarihsel değeri için bk. M. Canard, "La traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qalaun", *Byzantion* X (1935) s. 669-680.

[19] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, III Bonn 1832, yayınlayan L.Schopen, s.90-104. Tarihsel evrimi için bk. M.Canard "Une lettre du Sultan Malik Nâsir Hasan à Jean IV Cantacuzène (750/1349), "*Annales de l'Institut d'Etudes Orientales* III (1937) s.27-52.

[20] *Acta et diplomata graeca medil aevi sacra et profana* c.III (Viyana 1865), s.292 (bundan sonra bu kitabı MM III diye kısaltıyorum). Bu kitapta bulunan kayıtların, kaynakça ile tamamlanmış bir listesi için bk. G. Moravcsik, *Byzantino-turcica* (Berlin 1958), s.207-209

[21] "Sept taritės inédites entre Venise et les

émirates d'Aydın et de Menteşe (1331-1407)," *Studi preottomani e ottomani. Atti del del convegno di Napoli (24-26 settembre 1974)* (Napoli 1976), s.229-240. [Şimdi kitap olarak elimizde: *Trade and crusade. Venetian crete and the emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415),* Venice 1983.]

[22] Daha önce yayınlanmıştı, C.de Mas Latrie, "Commorce d'Ephèse et de Milet au Moyen-âge," *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* V.seri c.V (1864) s.219-231. G.M.Thomas, *Dipomatarium Veneto-Levantium sive acta et diplomata res venetas graecus yatque levantis illustrantia a.1351-1454* c.2 (Venedik 1899), s.293.

[23] E.A.Zachariadou, *aynı makale* s.230, Musa tarafından 1358 ve 1359 tarihlerinde Badoer'e yazılan iki mektuba işaret eder. Bunlardan bir tanesinin Türkçeden çevrildiğini belirtir.

[24] *Diplomatarium* I s.313-319. Emir kendi eli ile imzaladı "posui nomen meum cum meis propriis manibus supra et infra presentis paginae" (s.315) [çeviri: Bu sayfanın üstüne ve altına kendi elim ile ismimi koydum], "posuit suum signum infrascriptum manu sua propria in presentia dei notarii et parte sanctae domus, in latino et greco" (s.317) [çevirisi: Noterlerin huzurunda, sarayda Latince ve Yunanca olarak, kendi eliyle aşağıdaki imzasını attı]. Son iki sözcük "Latince ve Yunanca metin üzerine" diye de yorumlanabilir. İlk metinde 'romen' ve ikinci de ise 'signum' denilen kavram, emir'in kendi adı ile belirlenen bir tuğra olduğu açıktır. Karşılaştırın P.Wittek, *aynı makale*, s.282 vd.

[25] *Diplomatarium* II s.160-161. Girit valisi (Duca di Candia) Venedik Cumhuriyetine "exemplum... translatum de greco in latinum" [çev. Yunanca'dan Latinceye çevrilen... örneği] göndermişti. Özgün şeklinin de "signatum suum signo consueto, apposito super eo in forma sigilli, sicut ipse dominus facere consuevit" [çev. Bizzat emirin her zamanki âdeti üzere, tuğra biçiminde, her zamanki mührünün üst tarafa basılmış esas metni]. Burada da konu edilen tuğra'dır. Belgenin içerdiği esas metinde *nassianon* veya *nişan* denilmektedir ki, burada tuğra'nın esas şekli diye P. Wittek bir sav ileri sürer: bk. *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschicte Westkleinasiens im 13. -15. jh.* (İstanbul 1934), s.93, not.2.

[26] MM III, s.284-285'de yayınlanmıştır.

[27] "Prima serie di documenti riguardanti la colania di Pera', *Atti della società ligure di Storia Patria* c.XIII (1877-1884) s.146-149.

[28] S.Binon, *Les origines légendaries et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos* (Louvaine 1942), s.274 vd. Ayrıca bk. A.Bombaci, aynı makale s.288.

[29] *Diplomatarium* c.2 s.222-223'de yayınlandı.

[30] *Diplomatarium* c.2 s.302-304, 318-320 de yayınlandı.

[31] Bk. S.Lampros, "To en Romi Ellenikon Cimnazion (Yunan Koleji) kaici en ton arkheio autu hellenikoi kodikes" *Neos Ellonimenon* X (1913) s.11.

[32] *Diplomatarium c.2 s.343-345 de yayınlandı: "Copia pacis... scripte in greco et tranlate in vulgari" [Yunanca yazılıp halk diline çevrilen... sulh sureti]*

[33] *S.Lampros, aynı makale, s.62-64. A.Bombaci'nin aynı makalesinin 289. sayfası ile karşılaştırın. II. Murad'ın Yanya ahalisine 1431 yılında verdiği Yunanca yazılmış mektubun otantik olduğu zannedilmiyor. Bk. A.Bombaci'nin aynı makalesinin 288-289. sayfaları.*

[34] *"Tursko-slovjenski spomenici dubrovacke arhive" Glasnik zemaljskoga Muzeja u Bosni i Hercegovini* XXIII (1911) n.2

[35] Bu konu için A. Bombaci'nin aynı makalesine bakınız. O zamana dek yayınlanmamış onüç belge 1954 yılında A. Bombaci tarafından neşredildi "Nuovi firmani greci di Maometto II" *Byzantinische Zeitshrift* 47, s.298-319.

[36] Bu konu için bk. A. Bombaci "La collezione di documenti turchi dell'Archivio di Stato di Venezia," *Rivista degli Studi Orientali* XXIV (1949), s.95-107.

[37] MM III s.286-309. Bu cilddeki 4,5,7,11,12,14,16 ve 18. belgeler Yunanca metin ve Türkçe çevirileri ile beraber V. Mirmiroğlu tarafından yayınlandı. *Fâtih Sultan Mehmet Han hazretlerinin devrine âit tarihî veikalar* (İstanbul 1945), Sarıyer Halkevi yayınıdır.

[38] "Dio hellenika engrafa ek ton Arkheion tis Venetias", *Neos Ellenimenon* 5, s.479-481.

[39] *Aynı eser* s.295-298 VE XI. tablo.

[40] "Mehmed's II. frühester Staasvertrag (1446)" *Orientalia Christiana Periodica* XV (1949) s.225-258. Bu metnin ve yapılan çevirisinin üzerine A.Bombaci'nin bazı yeni mülâhazaları bulunmaktadır: "Due clausole del trattato in greco fra Maometto II e Venezia del 1446" *Byzantinische Zeitshrift* 43 (1950) s.77, 267-271.

[41] "Seven Ottoman documents from the reign of Mehemmed II," *Documents from Islamic Chancéries* (Oxford 1965), s.91, 99-101, 110-112. XXXVI. tablo VDA'den alınma 1478 tarihli bir belgedir.

[42] "Le texte grec bu traité conclu par les Génois de Galat avec Mehmet II le Î er juin 1453" *Ellenika* XI (1939) s.115-124 ve *Echos d'Orient* 39 (1942) s.161-175. Yakın bir geçmişte müellif bu antlaşmanın çeşitli metinleri üzerinde durdu: "Trattato tra i Genovesi di Galata e Maometto II" *I' Veltro* XXIII/2-4 (1979) s.103-188. Bu metnin daha sonraki bir yazımından yapılan Türkçe metni bulunmaktadır: İ.Hoçi, "Galata'nın Osmanlılara teslimi," *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* V/25 (1330) s.49-53 [Bu metnin Cenova Devlet Arşivi ile İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde bulunan metinlerine göre yapılan bir yayını: M.H. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara verdiği fermanın Türkçe metinleri," *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları dergisi* c.XIV (1983) s.211-224]

[43] *Storia Documentata di Venezia* c.IV (Venedik 1885), s.261 vd. (Venedik Cumhuriyeti ile yapılmış 1454 tarihli antlaşma metnidir. Bize Venedik lehçesine yapılmış çevirisi kalmıştır). 1459 yılında II. Mehmet ile Raguzalılar arasınd ayapılan antlaşmanın esas metni Yunancadır ve bundan yapılan İtalyanca çeviri C. Truhelka tarafından yayınlandı, aynı makale, n.13 Krş. F.Giese. *Die Osmanishe-Türkischen Urkunden im Archive des rektorenpalastes in Dubrovink (Ragusa),* George Jacob armağanında (Leipzing 1932), s.44-45.

[44] MM III, s.310-359.

[45] "Hallenika dimosia grammata tou sultanu Bayazıt II," *Neos Ellenemenon* 5, s.155-189.

[46] "Une lettre en grec du Sultan Bayezid II (1481-1512)," *Turcica* I (1969) s.150-160.

[47] "Piraterie in der Aegaeis anno 1504. Brief Bajezids II. an Leonar-Loredan," *Byzantion* XL (1970) s.361-379.

[48] "Epistole is tin Hellenikin tou Bustanci Başi Skender Beg pros ton Andrea Gritti (1503)," *Tesaurismata* XI (1974) s.128-135.

[49] Il "Liber Graecus" anılmıştır, s.291. I.Mélikoff da VDA'de Yunanca yazılmış belgelerin bulunduğunu haber vermişti:" Bayezid Ii et Venise," *Turcica* I (1969) s.123-149

[50] "Sala Regina Margherita" diye tanınan salondaki belgelerin yeri sonradan değiştirildi. Şimdi nereye konduğunu bilmiyorum. [Arşiv idaresi 1980 yılında burada çalıştığım sırada "Firmani Vari" diye adlandırdığı bir seri içine konduğunu bildirmişti.]

[51] Bu metnin Türkçe özgün şekli VDA'daki TBK'dadır (b.X n.1). Yunanca metin için bk. MM III s.313-319. Krş. J.von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IX s.358 n.281.

[52] MM III, s.359 vd. da yayınlanan belgelere bakınız.

[53] Bk. A.Bombaci, II "Liber Graecus" ...s.289.

[54] Çok sayıdaki örnekler Ahmed Feridun Bey tarafından düzenlenen münşaat kitabında bulunmaktadır: *Münşeat üs-selâtin* (İstanbul 1264-1265), 2 cilttir.

[55] Raguza arşivinde bulunan malzemeye göre yayın yapan C. Truhelka ve L. Stajanoviç'den başka, Viyana Arşivine dikkatimizi çeken, F. Miklosich'in şu kitabına bakılabilir: *Momumenta serbica* (Viyana 1858). G. Hazai, "Zur Rolle des Serbischen in Verkher des Osmanischen Reiches mit Osteurropa im 15.-16. Jahrhundert" *Ural-altaische Jahrbücher* 48 (1967) s.82-88.

II. Mehmed'in, Moldavya (Boğdan) Prensi Petru II Aaron'a yazdığı Slavca bir mektup en son F.Babinger tarafından yayınlandı: "Beginn der Türkensteuer in den Donaufürstentürmen" *Südost-Forschungen* VIII (1944) s.21-29 [Bu arşiv için bk. H. Şabanoviç, "Dubrovnik Devlet Arşivindeki Türkçe Vesikalar" *Belleten* XXX/119 (Temmuz 1966) s.391-437. Yu-

nanca belgeleri, görmemiş s.433].

[56] II. Bayezid'in 1488 yılı Ocak ayında yazdığı tek bir Macarca fermanı bilmekteyim. L.V. Dmitrieva tarafından yayınlandı. "Kratij obzor dokumentov i fragmentov na tjurskich jazikach iz sobranija Instituta Vostokovodenija Akademii Nauk SSSR" *Uceniye Zapiski Instituta Vostokovedenija* IX (1954) s.241-245. Fakat G.Hazai'nin de makalesi ile karşılaştırınız: s.83 n.2. Macaristan'daki Türk egemenliği zamanında Macar dili yerel Osmanlı yöneticileri tarafından kullanılırdı. Bu kullanma ülke içindeki ilişkilerde olduğu gibi, Viyana'daki merkez yanında şimdiki Avusturya topraklarında bulunan yerel yöneticilerle de olurdu (bk. L.Fekete, aynı eser, s.XIV) Bir kısım belgeler I.Takats-F.Szek?u tarafından yayınlandı. *A budai basak magyar nyelvü levelezése*, Budapeşte 1915. [Şu iki araştırmayı da katabiliriz: Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary* (Bloomington 1972) ve Y.Blaskoviç, "Köprülü Mehmed Paşa"nın Macarca bir ahidnamesi", *Türkiyat Mecmuası* XV (1968) s.37-43.]

[57] II. Mehmed'in Galiçya kontu Leonardo'ya yazdığı iki Almanca belgenin varlığı bilinmektedir. Bir tanesi L. Thallokzy tarafından: "Bruchstücke aus der Gescichte der nordwestlistlichen Balkanländer" *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien U. Herzegovina* III (1895) s.344 vd. ve X. tablo, diğer belge de N. Jorga tarafından yayınlandı: *Notes et extraites pour servir à l'histoire des croisades au XVe siécle*, V.seri (Bükreş 1915), s.72.

[58] II. Mehmed'in 24 Nisan 1480 günü Venedik Doge'sine yazdığı mektubun faksimilesi A.Da Mosto tarafından yayınlandı: *L'Archivio di Sätato di Venezia* c.1 Venezia 1937, tablo XIV. Prof. Bombaci Liber Graecus ile ilgili; bilgiler verdiği sırada bazı belgelerden de bizi haberdar etmişti. VDA'daki TBK'nda hem özgün hem suret daha başka belgeler bulunmaktadır.

[59] Bunlardan bazısı C. Trunhelka tarafından yayınlandı, *aynı makale*, s.61-62. Ayrıca bk. F. Babinger, "Zwei diplomatische Zwischenspiele im deutsch-osmanischen Staasverkehr unter Bajezid II. (1497 und 1504)," *Aufsätze und Abhandlungen zur geschichte Südosteuropas und der Levante, c.1 (Münih 1962), s.254-269*

[60] II. Mehmed'in Aragon Kralı Ferrante'ye ve Floransa'ya yazdığı bazı mektuplar N. Jorga tarafından yayınlandı: *aynı eser* 4. seri s.286, 369.

[61] *Djem Sultan, étude sur la question d'Orient á la fin du XVe siècle,* 1892

[62] *Sultan Cem* (İstanbul 1951)

[63] MM III'de yayınlandı: s.302 vd.

[64] Krş. A.Bombaci, "Venezia e l'impresa turca di Otranto" *Rivista Stroicę Italiana* LXVI (1954) s.174, 185 vd. ..Bu ad, sire Martin diye düzeltilmeli. Not.73'deki ve 75'deki notlara bk.

[65] *Secrets d'état de Venise, Documents extraits notices et études á eclaircir les raports de la Seigneurie avec les grecs les slaves et la Porte ottomane á la fin du XVe et an XVIe siècle* c.1 Saint-Pétersburg 1884, s.202-205

[66] Burada konu edilen olay, Cem'in 1481 yılında Mekke ve Medine'ye yaptığı hac ziyaretidir. 20 Haziran 1482 günü Yenişehir yakınlarında uğradığı yenilgiden sonra bu ziyareti yaptı. Halil İnalcık'ın *Encyclopaédie de l'Islam* ile M.C. Baysun'un *İslâm Ansiklopedesi*'nde çıkan maddelerine bk. Cem Sultan, bir tek Barak Reis tarafından verilen bir raporda 'Hacı' diye anılır. Bu belge Ş. Turan tarafından yayınlandı: "Barak Reis'in Şehzade Cem meselesiyle ilgili olarak Savoie'ya gönderilmesi," *Belleten* XXVI/103 (1962) s.539-551 (4 faksimile ile). Metin filolojik ve tarihsel bir yorumla beraber V.L. Ménage tarafından [İngilizceye] çevrilmiştir: "The mission of an Ottoman secret agent in France in 1486", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1965, s.112-132. İsmail'in Fransa'ya ve Mustafa'nın Papa'ya yaptığı ziyaretler ile ilgili begelerde böyle geçmektedir. Bu belgeler de İ. H. Uzunçarşılı tarafından yayınlandı: "Cem Sultana dair beş orjinal vesika" *Belleten* XXIV (1960) s.460-463, 468-472

[67] Cem'i Anadolu'ya tekrar girmeğe teşvik edenler, Karaman Oğulları'nın vârisi Kasım bey ile Bosna Sancak Bey'i Mehmed idiler. Memlûk Sultanı Kayıt Bay'ın da yardımlarını alarak 1482 yılı Mart ayında faaliyete girişti. El s.542, İA s.72.

[68] Bağlaşığı olan Mehmed'in Çubuk Ova'da öldürülmesinden sonra Konya kuşatmasını kaldıran Cem, Ankara tarafına yöneldi, aynı yer.

[69] Bayezid tarafından yönetilen ordunun üzerine geldiğini gören Cem, Karaman'daki Taş İli'ne ve daha sonra da etrafındaki dağlık araziye kaçtı, aynı yerler.

[70] Daha Karaman'da vali olarak bulunduğu sırada bile, Cem Sultan Rodos Şövalyelerinin büyük Üstadı P.D'Aubusson ile dostluk ilişkilerine girişmişti (bk. Thuasne, aynı eser, s.11-17). İkisi arasında bir de antlaşma imzalanmıştı (Metin için Thuasne, s.60'a bk.). Buna göre Cem, Rodos adasında kalabilecek ve istediği zaman da gidebilecekti. Kerküs'den gemiye binen Cem. 30 Temmuz 1482 günü adaya ulaştı.

[71] Bayezid'in korkusu, Batılı güçlerin Cem Sultan'dan yararlanıp, imparatorluğa karşı müşterek bir girişimde bulunmalarıydı. Bu konuda, D'Aubusson Papa'ya ilk evrede bir de mektup yazmıştı. Matteus Korvino da bu ümitlerle dolu olarak Cem Sultanı kendi yanına getirmek istemişti. bk. E.I ve İ.A.

[72] Lamansky tarafından daha önce yayınlanan belgelere bk.

[73] Şimdiye dek yayınlanan belgelerin Bayezid'in bu elçisinin adına rast gelinmemişti. Tek bildiğimiz, Cem Sultan'ın Rodos adasına varması üzerine, Sultan hemen bir adamına mektup verip, tehlikeli bir durum alan kardeşinin durumunu izlemek için Venedik Cmhuriyeti'nden istekde bulunmuştu. Ek. İ.H. Ertaylan, aynı eser s.142-143 [Bu makalenin yayınlanmasından kısa bir süre sonra bir kitapta Venedik Doge'si Govanni Mocenigo'nun bu elçinin elinden aldığı mektuba verdiği yanıt yayınlanmıştır: J. Lefort,*Documents grecs dans les Archives de Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca belgeleri. Cem Sultan'ın tarihine katkı* (Ankara 1981), s.147-149. Esas metin s.31-35 arası incelenmiştir. Eylül ayında verilen yanıtta Cem'in faaliyetinin yakından izleneceği vaad edildiği yanında, aradaki sorunlar da gözden geçiriliyor].

[74] Bu yere İnönü diyebiliriz. Bu yer için bk. F.Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanisch:n quellen*, c.1 Leipzig, 1924 s.122. Katip burada arap yazılarının bir çevirisini yapmış olabilir. İnügi sözüğü aynı zamanda Sultanönü/Sultanöyüğü denilen yerin de okunuşuna benzediğini göz önünde tutmalıyız.

[75] Bu olay, Ertaylan tarafından yayınlanan belgede geçen konudur, s.142-143. Eski mektubuna yanıt alamadığı için yeni bir elçi yolladığını bildirmektedir. I ve II numaralı belgelerin kısa aralıklarla yazılmış olmasından ileri gelebilir.

[76] [Burada Seremettin diye okunan bir adı çıkaramadığını bildirir. n.73 de eklediğim kitapta bu zatın adı sire Martin olarak geçer (belge 15 ve 17'de). Daha sonraki tarihlerde haber taşıma işlerinde yararlı oldu.]

[77] Kaynaklarda sık sık adı geçen (Lamansky, s.202, Thuasne s.106, Ertaylan s.187-189) İskender, Amasya'da Bayezid'in lala'sı olan İskender Paşa'dır. Venedik ile olan sulhun yeniden canlandırılması ve sultanın Venedik İsteklerini olumlu karşıladığı hakkındaki haberleri Doge'ye iletmek görevini üstlenmişti. Diğer Osmanlı elçi ve casuslar, gibi İskender'in de Fransa'ya gidpi gitmediğini bilemiyoruz.

[78] [Bir sözcüğün silinmiş olduğu]

[79] Sırtında ise 9 diyor.

[80] 1408 diye yazılışını düzelttim.

[81] Cem'in annesi olan Çiçek Hatun soylu bir Sırplı idi (Thuasne s.2). Cem'in ailesinin geri kalan fertleriyle beraber Kahire'de kaldı (Ertaylan s.239-240). Oğlunun kurtarılması içni yaptığı girişimler için bk. Ertaylan s.219 vd.

[82] Bu olay Senigallia'da geçti. Bayezid ile Papa VI.Aleksandr Borjiya ilişkilerine dair olan bu mektubun tarihsel yorumu için bk. Thuasne s.337, Ertaylan s.231-232, F.Babinger, *Spätmittealterliche fränkische Briefschaften aus dem grossherrlichen Seraj zu Stanbul* (Münih 1963), s.114 vd, S. Tansel, *Sultan II. Bâyezid'in siyasî hayatı* İstanbul 1966), s.65-66 ve S.N. Fisher, *The Foreign relations of Turkey (1481-1512),* (Urbana, 1948) s.47-48

Bu çalışmamızı basım için bitirdiğimiz zaman J. Lefort'un kitabının yayınlandığını öğrendik. *Documente grecs dans les Archives de Topkapı Sarayı. Cortribution á l'histoire de Cem Sultan* (Ankara 1981), burada söylenenden de başka, Bayezid'in 1489 ve 1490 tarihlerinde Fierre d'Aubusson'a yazdığı mektuplar bulunmaktadır.

Rezzan Yalman (Geçen ay vefat etti; geride kalanlara uzun ömürler dileriz.)

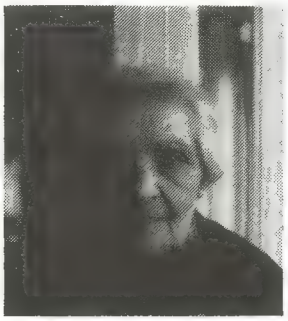

Süreyya Ağaoğlu

Esma Deniz

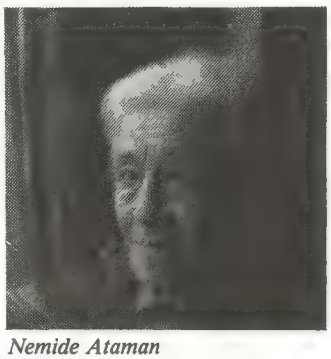

Nemide Ataman

NÜKET ESEN

Yukarı Sınıftan Son Kuşak Osmanlı Kadınları

20. yüzyılın başında İstanbul'da yaşayan bazı üst sınıf ailelere bunların yavaş yavaş baktığımızda geleneksel Osmanlı toplum düzeninin dışına çıkmaya başladıklarını görürüz. Tabii bu aileler toplumun çok sınırlı bir kesimi. Batılılaşmaya başlamış şehirli burjuva aydın aileler. Bu tür ailelere mensup, 20. yüzyılın başında doğmuş dört hanımın yaşamlarını, yüzyılın son çeyreğinde tümüyle tarih olmuş sayabilir miyiz? Bu dört hanım, 1900 Bursa doğumlu Nemide Ataman, 1903 Kafkasya doğumlu Süreyya Ağaoğlu, 1902 Kavala doğumlu Esma Deniz, 1903 İstanbul doğumlu Rezzan Yalman. Zamanına göre en batılılaşmış yaşam biçimini Nedime Ataman ve Süreyya Ağaoğlu'nun ailelerinde görüyoruz. Okula uşağın kucağında gidip gelerek başlayan Nedime Ataman Hanım, çarşafı ancak içine giydiği şık kıyafetleri örtmek için kullandığını, yer sofrasında yemek yiyenleri tenkit ettiklerini anlatıyor. Süreyya Ağaoğlu ise oldukça siyasî bir aile ortamı içinde büyümüş, bir yabancıyla yaptığı kısa evlilik yüzünden de aile büyüklerine siyaset sahnesinde zor günler yaşatmış. Hepsi lâik bir eğitim görmüş olan bu hanımlar din dersi hocalarının soru sormaya kapalı tavırlarını yadırgadıklarını hatırlıyorlar. Bu yadırgamakla kalmayıp, din hocasının, "Git başını ört. Senin bana nikâhın düşer," uyarısını, "Hoca Efendi hiç korkma, ben sana varmam" yanıtıyla karşılayan da gene Süreyya Ağaoğlu. Süreyya Ağaoğlu ilk Türk kadın avukat, Esma Deniz de ilk Türk kadın hemşire. Hemşirelik yapmasına en büyük itiraz Müslüman bir kızın hastanede yatacak ve erkek hastalara bakacak olmasından kaynaklanmış. Fakat Esma Deniz Hanım bu itiraza kulak asmayarak eğitimini Columbia Üniversitesi'nde tamamlayacak kararlılığı göstermiş.

Anne ve babanızın eğitimi ve mesleği neydi?

Nemide Ataman: Annem okur yazardı, her gün gazetesini okurdu. Ama hiç okula gitmemiş. Yeni harfler çıktığında da kendi kendine öğrendi. Babam, Sakallı Muhtar Bey, Mühendishane-i Berr-i Hümayun'u bitirmiş. Su mühendisiydi. Fransızca bilirdi. Bursa-Mudanya demiryolu hattında çalışırken Bursa'da evlenmiş. Ben orada doğmuşum. Sonra babam Hicaz hattını yaparken 1 yıl Şam'da, Üsküp'e Nafıa Müdürü olarak tayin olunca 5 yıl Üsküp'te oturduk. Sonra İstanbul'a tayini çıktı. İstanbul'a vardığımızdan 3 gün sonra amcam da Hareket Ordusu'yla İstanbul'a geldi.

Süreyya Ağaoğlu: Annem hiç okula gitmemiş, ama evde iyi bir eğitim görmüş. Rusça ve Farsça bilirdi. Divan edebiyatını, özellikle Fuzulî'yi çok severdi. Babam, Ahmet Ağaoğlu, Rusya ve Fransa'da eğitim görmüş, Arapça, Farsça, Rusça, Fransızca, İngilizce bilirdi. Azerbaycan'da Türkçülük hareketinin başındaydı. İstanbul'a gelince Darü'l Fünun'da hukuk, İslâm tarihi ve Rus edebiyatı dersleri verdi. Daha sonra Basın Yayın Genel Müdürü oldu; Anadolu Ajansı'nı kurdu. Milletvekili oldu. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine başyazılar yazdı.

Esma Deniz: Babam, İlyas Efendizade İbrahim Efendi, Kavalalı bir manifatura tüccarının oğluydu. Tahsilini bilmiyorum, ama gazete, kitap okurdu. Matbaası vardı; ayrıca tütün mağazalarında ortaktı. Ava gitmeyi sever, sık sık İstanbul'a gider, beni de beraber götürürdü. Annem İstanbulluydu. Babası Bayburtlu Hasan Hüseyin Efendi'yi zamanın Şeyhülislâm'ı Molla yapmış. Darü'l Fünun'da ders verirmiş. Annem birkaç sene bir okulda okumuş, okuma yazma bilirdi.

Rezzan Yalman: Babamın babası Kapalıçarşı esnafındanmış. Babam, Arif Edhem Bey, doktor ve kimyagerdi. Deniz albayıydı. Önce tıbbiyeyi bitirmiş. Bahriye'de doktorluk yapmış. Sonra, ben 7 yaşındayken, Paris'e gittik. Babam 3 sene petrol üzerine kimya stajı yaptı ve yurda dönünce Bahriye'nin kimya laboratuvarını kurdu. Fransızca bilirdi. Annem, Mısır'la iş yapan bir tüccarın kızıydı. Evde yabancı mürebbiye ile eğitim görmüş, sonra bir yabancı okula gitmiş. Paris'teyken meşgul olmak için biçki-dikiş kurslarına giderdi. O da Fransızca bilirdi.

Ne tür evlerde oturdunuz, ev hayatınız nasıldı?

Nemide Ataman: Üsküp'te 4 katlı güzel bir evde otururduk. Aşçımız, uşağımız vardı. İstanbul'a gelince önce anneannemin Horhor'daki evine indik. Sonra babam Şehzadebaşı'nda 2 katlı 5 odalı ahşap bir ev aldı. Biz 3 kızkardeştik. Ayrıca akrabalarımızdan bir kız da bizimle yaşardı. Bir de evlatlık vardı evde. Evimiz modern döşeliydi. Her zaman masada yemek yerdik. Amcamlar yer sofrasında yerlerdi. Onları tenkit ederdik. Kendi seviyemizde bulmazdık.

Süreyya Ağaoğlu: Kafkasya'da büyük güzel bir apartmanda otururduk. Ben 7 yaşındayken İstanbul'a geldik. Nuruosmaniye'de kocaman bir konağa yerleştik. Yanımızdaki konakta hariciye vekili otururdu. Yazları Büyükada'ya giderdik. Babam Çapa'da yeni bir konak inşa ettirdi. Oraya taşındık. Büyük bir yangında konak yandı. Çoğunu Rusya'dan getirmiş olduğumuz eşyalar kül oldu. Bunun üzerine Şehzadebaşı'nda bir konağın selamlık kısmını eşyasıyla kiralayıp oraya geçtik. Babam Malta'da sürgündeydi. 1921'de sürgünden gelip Atatürk'ün yanına gitti. Böylece annem ve babam Ankara'ya taşınmış oldu. Annem, babam, biz 5 kardeş, halamız ve bir kuzen birlikte otururduk. Evde Anadolulu Rum bir kadın, aşçı, 2 hizmetçi vardı. Sonraları annem Çocuk Esirgeme'den kimsesiz bir çocuk aldı. O da bizim evde büyüdü. Evimizde akşam yemeği çok önemliydi. Her akşam masada babam o günün siyasi olaylarını anlatırdı; tüm aile dinlerdik. Hepimiz akşam masada olmaya mecburduk; olayları günü gününe öğrenirdik.

Esma Deniz: Kavala'da büyük bir evimiz vardı. Safranbolu evlerine benzerdi. Sedirlerde oturur, yer sofrasında yemek yerdik. Babam ölünce anneannem bizi birkaç aylığına İstanbul'a misafir olarak aldı. Ben 9 yaşındaydım. Balkan Harbi çıkınca geri dönemedik. Her şeyimiz Kavala'da kaldı. İstanbul'da Emirgân'daki büyük teyzemin evine yerleştik. Anneannem de oraya taşındı. Annemin teyzesi, mebus olan eniştemiz, onların kızı ve oğlu, anneannem, annem, kızkardeşim ve ben birlikte oturduk. Emirgân civarında birkaç ev değiştirdik. Bunlar kiralık ahşap köşklerdi. O devrin bir kreması vardı; biz onlardan değildik. Ortadirek sayılırdık. Kavala'dayken yatılı müstahdemimiz yoktu. Gündelikçiler gelirdi. Emirgân'da aşçı ve hizmetçimiz oldu.

Rezzan Yalman: Kızıltoprak'ta büyük ahşap bir köşkte otururduk. Evimiz Fransız eşyalarıyla döşeliydi. Sonraları yazları Büyükada'ya giderdik. Anaerkil bir aileydik. Anneannem, dayım, yengem, iki çocukları, dul büyük teyzem, oğlu, küçük teyzem, kocası, annem, babam, kardeşim Sinan Korle ve ben birlikte otururduk. Köşkte aşçı, bahçıvan, Arap bacı, her ailenin bir hizmetçisi ve evlatlıklar vardı. O günlerden kalma bir evlatlığımız bugün 80 yaşında ve benimle oturuyor. Bir de annemi büyüten Malta asıllı Fransızca konuşan mürebbiye 36 yıl bizimle yaşadı. Annemden sonra beni, kardeşimi ve oğlum Tunç'u yetiştirdi.

Kendi eğitim ve mesleğiniz nedir?

Nemide Ataman: Üsküp'te ana okuluna gittim 1 yıl. Okula uşağın kucağında gider gelirdim. İstanbul'a gelince önce sanat mektebine gittik 1 yaş büyük ablamla. Sonra Halide Edip'in tarih hocalığı yaptığı Beyazıt'taki bir okula geçtik. Arkasından Sinekli Bakkal'daki kız rüştiyesine. Sonra Bezmi Alev Valide Sultanisi'nde okuduk. Okulda Fransızca öğrendik. Orası sonradan İstanbul Lisesi oldu. Lisedeyken babam İzmir-Aydın hattı komiseri tayin edildiğinden annem ve babam İzmir'e taşındılar. Babamla ben 2 sene yatılı okuduk. Lise bitince onların yanına İzmir'e gittik. Yunan işgali zamanıydı. Çok üzüntülü günler geçirdik. 1 yıl İzmir'de kalıp İstanbul'a evimize döndük. Babam Anadolu'da birçok vazifeye gitti. Biz İstanbul'da kaldık. Ablamla beraber Felsefe Fakültesine girdik. Sınıftaki 15 öğrencinin 6-7'si kızdı. Hasan Ali Yücel ve Ahmet Hamdi Tanpınar sınıf arkadaşlarımdı. 2 sene okuduktan sonra evlendim ve okulu bıraktım. Kocam devam etmemi istedi ama ben istemedim. Ça-

lışma arzum yoktu. Hiç çalışmadım.

Süreyya Ağaoğlu: Okula Gedikpaşa'daki İttihat Mektebi'nde başladım. Halide Edip Hanım hocaydı okulda. Sonra kızkardeşim Tezer'le birlikte Bezmi Alem Valide Sultanisi'ne gittik. Orada Fransızca okuduk. İngilizceyi ise evde öğrendik. O zamanlar ben İngilizlerden nefret ederdim. Memleketi istila etmişler, babamı Malta'ya sürgüne yollamışlardı. Ama sonradan bir İngiliz hanımla dost olduk. Onunla İngilizcemiz ilerledi. Bu hanım galiba İngiliz istihbaratında çalışıyordu, bizimle pek ilgileniyordu. Liseyi bitirince babam edebiyat okumamı istediği halde ben Hukuk Fakültesine başladım. Mecelle okudum. 4 yıl sonra mezun olup Ankara'ya annemin, babamın yanına gittim. Staj yaptıktan sonra 1928'de ilk kadın avukat oldum. Hâlâ avukatlık yapıyorum. Fransızca, İngilizce ve biraz Rusça bilirim.

Esma Deniz: Kavala'da 1 yıl mahalle mektebine sonra Selanikliler'in açtığı bir okula gittim. İstanbul'a gelince Sultanahmet'teki Taşmektebe gittim. Sonra Çamlıca İnas Sultanisi'ne yatılı olarak girdim. Orada İngilizce öğrendim. Ayrıca bir İngiliz hanım dostumuz vardı. Hafta sonları birkaç kız onun evine giderdik. Süreyya Ağaoğlu da vardı grupta. O hanımla İngilizcemizi ilerlettik. Liseyi bitirince maarife gidip Anadolu'da öğretmen olmak istediğimi söyledim. Harp zamanıydı. "Seni hiçbir yere yollayamayız" dediler. Ben de tıbba yazıldım. Bir gün Çemberlitaş'ta yürürken "Amerikan Hastanesi Hemşire Okulu" tabelâsını görüp içeri girdim. Kendi başıma onlarla anlaştım ve tıptan vazgeçip hemşire okuluna başladım. Eve bunu zor kabul ettirdim çünkü işin ucunda Müslüman bir kızın hastanede yatıp kalkması ve erkek hastalara bakması vardı. Hemşire Okulunu bitirince orada hem hemşirelik, hem öğretmenlik yaptım 3 yıl. İlk Türk hemşire olmuştum. Okuldaki Amerikalı hocaların yardımıyla New York'a Columbia Üniversitesi'ne gidip orada 4 yıl Hemşirelik Eğitimi okudum. Yurda dönünce bir süre ilkokul öğretmenliği yaptım. Sonra Sağlık Bakanlığı'nda, Kızılay'da, Amerikan Hastanesi Hemşire Okulu'nda çalıştım. Okulda müdirelik yaptım. Sağlık Bakanlığı Hemşire Okulu'nu ve Türk Hemşireler Derneği'ni kuranlardanım. 19 yıl derneğin başkanlığını yaptım. Hâlâ dernekte çalışıyorum.

Rezzan Yalman: Okul öncesi, evdeki matmazelden Fransızca okuma yazma öğrendim. Ayrıca eve Erşad Efendi adlı bir hoca gelirdi. Ondan eski yazıyı ve Kur'an okumayı öğrendim. Paris'e gidince 2 sene özel bir okula gittim. İstanbul'a döndüğümüzde önce Haydarpaşa'daki İttihat Mektebi'ne, sonra Çamlıca İnas Sultanisi'ne girdim. Liseyi bitirince akademinin resim bölümüne başladım. Feyhaman Duran'ın öğrencisiydim. 1,5 sene sonra nişanlandım ve akademiyi bıraktım. Çeviriler yapmaya başladım. Kocam Ahmet Emin Yalman'ın gazeteleri olan *Vakit*'e ve *Vatan*'a çeviriler yaptım. Ayrıca Fransızcadan 7-8 roman çevirdim. Fransızca ve İngilizce biliyorum.

Okul çağlarında ne tür kitaplar okurdunuz?

Nemide Ataman: Çok roman okurdum. Hem çeviri, hem Türk romanları. Halide Edip'in tüm eserleri okunurdu. 3 kardeş de okumaya çok meraklıydık. Meselâ, İzmir'de elektrik yoktu. Gaz zor bulunuyordu. Bir gaz lâmbasını sırayla kullanırdık. Her gece birimizin odasına alınırdı ve o gece o kitap okurdu. Üniversitedeyken arkadaşlarla her gün *İkdam* ga-

Geçmiş zaman olur ki..

zetesini okurduk. Bilhassa Yakup Kadri'nin başyazısını okur üzerinde münakaşa ederdik.

Süreyya Ağaoğlu: Evde okunan gazeteler *Tercüman-ı Hakikat, İkdam, Akşam* ve bir Fransızca gazeteydi. Babam Tezer'le bana Fransızca olarak Rousseau ve Zola okuturdu. Halide Edip ve Reşat Nuri'nin tüm eserlerini okuduk. Fransızca ve İngilizce romanlar da okurduk. Bir de Rus klâsiklerine, özellikle Dostoyevski'ye meraklıydık.

Esma Deniz: Çok az roman okudum. En fazla Halit Ziya'nın ve şiir olarak da Tevfik Fikret'in eserlerini okurdum. Tevfik Fikret'i çok severim. Hiç tercüme roman okumadım. Zaten fazla okuyacak zamanım olmadı; çok çalıştım. Gazete de az okurdum.

Rezzan Yalman: Daha çok Fransızca romanlar okudum. Reşat Nuri ve Halit Ziya da okurdum. Okulda arkadaşlarla eğlence olarak tercüme romanlar da okuduğumuz olurdu. Eve, çıkan bütün gazeteler alınırdı. Anneannem, gözlerinde katarakt olduğu için, her gün gazeteleri birimize sesli olarak okutturdu.

Evlendinizse, eşinizle nasıl tanıştınız?

Nemide Ataman: Kocamla bir aile dostu vasıtasıyla tanıştık. Önce ikimiz görüşüp konuştuk, sonra evlenmeye karar verdik. Nişanlıyken haftada bir gün bizim eve ziyarete gelirdi. Maliye Müfettişiydi. Sonra Ziraat Bankası Genel Müdürü ve milletvekili oldu. İki çocuğum var: Olcay Neyzi ve Tarık Ataman.

Süreyya Ağaoğlu: 1952'de bir Alman'la evlendim; 1962'de boşandım. Yabancıyla evlendiğim için kıyamet koptu. Ailem de istemedi, ama asıl gazeteler çok feryat etti. Kardeşim Samet o zamanlar başbakan yardımcısıydı. Samet'e hücum etmek için kullandılar bunu.

Esma Deniz: Hiç evlenmedim.

Rezzan Yalman: Kocam Ahmet Emin Yalman'la ailelerin birbirini tanıması sonucu tanışarak evlendik. Bir oğlum var: Tunç Yalman.

Çarşaf giydiniz mi? Evinizde haremlik-selâmlık var mıydı?

Nemide Ataman: Ben 12 yaşındayken ablama özenerek çarşaf giymeye başladım. Ama peçemi örtmedim; ablam örterdi. Çarşaf içine şık kıyafetler diktirirdik. Tayyör ve pelerin de giyerdik. Bir gün İzmir'de Tilkili'de çarşaflı ve peçelerimiz örtülü olduğu halde ablamla beni sokakta taşladılar. Çok üzüldük ve nedenini anlamadık. Üsküp'teki evimizde haremlik-selâmlık vardı. İstanbul'da hiçbir zaman olmadı. Misafirlerimizi evde başı açık karşılardık.

Süreyya Ağaoğlu: Çarşaf hiç giymedim diyebilirim. Bir gün lisede müdür niye çarşaf giymediğimi sordu. Ben de "Babam Malta'da, paramız yok, giyemiyeceğim" dedim. Sıkmabaş ve manto giyerdim. Yalnız 1922'de Ankara'ya giderken bir çarşaf yaptırdım. Annemle babam Keçiören'de otururdu. Ankara içinde bir yere davetliydik. Açık arabayla giderken babam Tezer'le bana "Yüzünüzü kapatın" dedi. Peçelerimiz tüldü, yüzümüzü kapatmıyordu. Babam bizi eve geri götürdü; şehre sok-

madı. İstanbul'dan gelenlere "İki kafa bir burun, işte geliyor maymun" diye bağırırlardı. İstanbul bu konuda daha rahattı. Ama 1924'te Ankara'ya gittiğimde artık başımı bile örtmüyordum. Bizde haremlik-selâmlık hiç olmadı. Hattâ İstanbul'a ilk geldiğimizde bir evde ilk defa annem ve babam ayrı yerlerde oturduğunda annem bunu çok yadırgamış ve babama "Niye ayrı oturuyoruz?" diye sormuştu. Bir de annem babama Ahmet derdi. Kocalarına "Bey" diye hitap eden kadınlara çok şaşardı.

Esma Deniz: Evimizde haremlik-selâmlık hiç olmadı. Yalnız eve erkek misafir gelince başımız bağlı çıkardık. 13-14 yaşında çarşaf giydim. 1922'de Amerikan Hastanesi Mektebi'ne başlayınca sıkmabaş ve manto giymeye başladım. 1925'e kadar başım bağlı gezdim.

Rezzan Yalman: Evimizde haremlik-selâmlık vardı. Ama ben hiç kaçmazdım; selâmlığa istediğim gibi girer çıkardım. Hanımlar haremlikte yemek yerdi, erkekler selâmlıkta. Ben iki tarafta da yerdim. Bir ara bu iş öyle sıkıydı ki, uzun seneler eniştem aynı evde teyzemi babama göstermedi. 1916'da haremlik-selâmlık evden kalktı. Çarşaf çok az giydim. Peçemi hiç örtmedim. Sıkmabaş ve manto giyerdim. Onları giymeyi bile sevmezdim. Hatırlıyorum, Büyükada'da evden çıkar, mantomu ve örtümü çalıların arasına saklar, eşeğe biner gezerdim.

Ailenizin dine yaklaşımı nasıldı? Din eğitimi gördünüz mü?

Nemide Ataman: Babam Ramazan'da oruç tutar, namaz kılardı. Onun dışında her gece rakı içerdi. Annemin de bazan namaz kılıp oruç tuttuğu olurdu. Bezm-i Âlem'de din dersi aldık. Okulun namazgâhı vardı. İsteyen giderdi. Zorlanmazdık. Ramazan'da ailece her akşam Şehzade Camii'nde mukabele dinlerdik. Kur'an okurdum; hâlâ da önemli günlerde okurum. Bazı kısımlarını ezbere bilirim. Ayrıca Kur'an'ın birçok tefsirini okudum. Mutekidim, ama ibadetin ahlâkî bir şey olduğuna inanmıyorum. Ahlâk ve temizlik kurallarına uymanın gerekli olduğuna inanıyorum.

Süreyya Ağaoğlu: Çocukluğumda evde özel din dersi gördüm. Bir hanım gelip Kur'an öğretirdi. Onun için Kur'an okuyabiliyorum. Annem ve babam oruç tutmaz, namaz kılmazlardı. Ben de yapmadım. Annem her Ramazan'ın 1. ve 15. günü evde fakirlere yemek verirdi. Eve gelen erzağın bir kısmı da fakirlere dağıtılırdı. Okulda da din dersi gördüm, ama din hocalarını beğenmezdik. Saçma şeyler anlatırlardı. Bir din hocasının "Kadın bir mülk yumurtadır" dediğini hatırlıyorum. Okulda başı bağlı gezerdik. Birgün benim başım açıktı. Din hocası "Git başını ört. Senin bana nikâhın düşer." dedi. Ben de "Hoca Efendi hiç korkma, ben sana varmam." dedim. Tabiî kıyamet koptu.

Esma Deniz: Babam ve annem namaz kılar, oruç tutardı. Arada içki de içerdi babam. Lisedeyken Ramazan'da okulun namazgâhında namaz kılardık. Oruç da tutardım. Kur'an okumayı bilirdim; birçok kısmını da anlarım, çünkü çeşitli tercümelerini okudum. Her perşembe Kur'an okur; her gece dua ederim.

Rezzan Yalman: Çocukluğumda evde sarıklı bir hocadan Kur'an dersi aldım. Annem her gece yatmadan dua okuturdu. Hâlâ geceleri okurum. Anneannem namaz kılardı. Annem ve babam Ramazan'da oruç tutarlardı, ama namaz kılmazlardı. Lisede din dersinde fıkıh okurduk. Hoca anlatırdı. "Kuyuya fare düşerse 3 kova su çekilecek; kedi düşerse 7 kova

su çekilecek'' diye. ''Hoca Efendi temizlenir mi kuyu suyu böyle?'' derdik. ''Hanım kızım karışma, fıkıh böyle diyor'' derdi. Hiçbir şeyin nedenini soramazdık.

Okul çağlarında eğlence yeri olarak nerelere giderdiniz?

Nemide Ataman: Annem ve anneannemle birlikte Selim Sırrı ve Mazhar Osman'ın konferanslarına giderdik. Her pazar Gülhane Parkı'nda orkestra konserleri olurdu. Klâsik Batı Müziği çalarlardı. Oraya giderdik. Arkadaşlarla sinemaya gitmeyi severdik. Şehzadebaşı'nda tiyatroya da gidilirdi. Naşit vardı o zamanlar. Ben onu sevmezdim. Fazla popüler bulurdum. Arada Beyoğlu'na da çıkardık, bilhassa terziye gitmek için.

Süreyya Ağaoğlu: En çok Gülhane Parkı'na giderdik arkadaşlarla. Tiyatroya da çok giderdik. Darü'l Bedayi'nin tüm temsillerini görürdük ailece. Şehzadebaşı'na, meselâ, Kel Hasan'a biz çocuklar giderdik. Ailenin büyükleri gitmezdi. İlk sesli sinemayı Ankara'da gördüm. Ankara'ya Fransız tiyatro turları gelir, Türk Ocağı'nda temsiller verirlerdi. Onlara giderdik. İstanbul'da, Beyoğlu'nda pastanelere ve terziye giderdik.

Esma Deniz: Sinemaya ilk defa Kavala'da gittim. Lisedeyken Elhamra'da ''Çardaş Fürstin''i gördüğümü hatırlıyorum. Bizim aile pek sinemaya, tiyatroya gitmezdi. Mesire yerlerine, Beykoz Çayırı, Küçüksu, Alemdağ gibi yerlere daha çok rağbet ederdik. Yazları Emirgân Korusuna tiyatrolar gelirdi. Arada onlara giderdik.

Rezzan Yalman: Arabayla Fenerbahçe'ye, Kuşdili Çayırı'na gider, gezerdik. İki arabamız vardı. Kuşdili'nde salaş tiyatrolar olurdu. Moda'ya her hafta Darü'l Bedayi gelirdi. Locamız vardı; her hafta giderdik. Beyoğlu'na sinemaya götürürdü babam. Ayrıca pastanelere ve terziye de giderdik Beyoğlu'nda.

Görülüyor ki bu ailelerde genelde baba yüksek tahsil görmüş, yabancı dil, özellikle Fransızca bilen zamanın ileri gelen kişilerinden. Anne evde eğitim görmüş, okuma-yazması var. Yaşanan evler köşk, konak ve lüks ev sayılabilecek türden, genelde batı tarzı döşenmiş, birçok müstahdemi ve evlâtlığı olan evler. Sözü geçen iki evde hiç haremlik-selâmlık olmuyor, diğer ikisinde ise 1915'lerde bu âdet kaldırılıyor. Din dersi alan ve Kur'an okumasını öğrenen bu dört hanım namaz kılmak, oruç tutmak gibi kuralları pek yerine getirmiyorlar. Bu hanımlardan üçü bir süre peçesiz olarak çarşaf giyip sonra sıkmabaş ve manto giymeye başlıyor. Biri İstanbul'da hiçbir zaman çarşaf giymiyor. Tiyatro, sinema, mesire yerleri, Beyoğlu gittikleri eğlence yerleri. Bu ailelerde kız çocuklar okutuluyor ve yabancı dil öğretiliyor. Evde tercüme romanlar veya Türk romanları okunuyor. İyi yabancı dil bilenler İngilizce ve Fransızca romanlar da okuyor. Dört hanım da liseyi bitirip yüksek okula gidiyor. İkisi okulu bitiriyor, ikisi evlenip eğitimini yarıda kesiyor. Evlenenler görücü usulüyle değil, tanışıp kendileri karar vererek evleniyorlar. Biri hariç çalışma hayatına atılıyorlar, hemşire, öğretmen, çevirmen ve avukat olarak çalışıyorlar.

Malî durumu iyi, eğitim düzeyi yüksek olan bu dört İstanbullu ailede kız çocukların üniversite seviyesinde okutulduklarını, çarşaf giyme ve haremlik-selâmlık âdetlerinin ya hiç olmadığını, ya da erken bırakıldığını, evlenmelerin tanışma yoluyla yapıldığını, din kurallarının çok sıkı takip edilmediğini, tiyatro, sinema gibi batı türü eğlenceye rağbet edildiğini, kısacası, Osmanlı yaşam tarzının değişmeye başladığını görüyoruz.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

TEVCİHAT

☐ Zât-ı vilâyet-penâhî tamir ve tesviye olunmakta bulunan şose tarîkinin Bandırma ve Gönen kazalarına ait olan kısmının sür'at-i ikmali esbâbını istihsal için Cumartesi günü merkez vilâyet-i celilelerinden Bandırma cihetine müteveccihen azimet buyurmuşlardır... (7 Haziran 1886)

☐ Şehremanetinin irâd ve masrafının husûl-i tevâzünü [gelir ve masrafının denk olması] ve ta'dilât-ı lâzıma icrası [gerekli değişikliklerin yapılması] zımnında devletlû Münif Paşa hazretlerinin taht-ı riyaset-i aliyyelerinde olarak teşekkül eden komisyon kararı hakkında bazı malûmât vermiş idik.

Bu bâbta istihsal eylediğimiz malûmât-ı âhireye göre Şehremanet-i celilesi muavinliği memuriyetlerinin ilgâsı ve alelumun emanet memurları maaşâtından bir miktar tenkîhat icrâsı [indirimler yapılması] ve lâğvı mukarrer olan devâir-i malûma-i belediyye tetimmâtından ma'dûd olan [belediyeyi tamamlayan malûm dairelerden sayılan] vergi kalemlerinin ibkâsı [yerinde bırakılması] cümle-i mukarrerât-ı vâkıadan imiş... (21 Haziran 1886)

VİLÂYETLERDEN

☐ Adana vilâyeti dahilinde Mersin iskelesinden Tarsus'a, Van'dan Adana'ya kadar inşâ ve temdîd olunan demiryolu hattının Mersin ile Tarsus arasında olan kısmı üzerinde katarlar âmed ü şûd etmeye [gidip gelmeye] geçen Pazar gününden itibaren başlamıştır.

Bir mah kadar mahalline bir komisyon gidip Tarsus ile Adana kısmı dahi küşâd edilecektir [açılacaktır]... (24 Haziran 1886)

☐ Erzurum'dan aldığımız bir tahrirata nazaran vilâyetin her tarafında âsâyişin ber-devam olduğu ve Bayazıt mutasarrıfı saadetlû Kâzım beyefendinin ikdamât-ı fevkalâdesiyle [olağanüstü çalışmalarıyla] Bayazıt Sancağında dahi eşkiyadan eser kalmayıp huzur-ı umumiyyenin rehîn-i kemal bulunduğu [genel huzurun tam bir garantiye alındığı] anlaşılmış olduğu gibi mutasarrıf mumâmileyh Kâzım beyefendi aleyhine bazı şikâyâta kıyam eden [kalkışan] Süleyman ağa ile tarafdarlarının ifadâtı müfteriyattan [iftiralardan] ibaret bulunduğu tebeyyün edip [anlaşılıp] bunlardan biri de haps olunmuş ve diğerlerinin tertib-i mücâzatıyla [cezalandırılmasıyla] ecnebi entrikasına tâbi olan üç serserinin tayin-i mahiyet-efkârı umûmen vilâyet-i mahsûsasından muntazır bulunmuştur... (25 Haziran 1886)

☐ Karamürsel'den vârid olan bir mektupta mahall-i mezkûr kaymakamı efendinin muâmele-i dürüştânesinden [sert davranışından] dolayı ahalî dil-gîr [kırgın] olmak hasebiyle azli için bir mazbata-i umumiyye tanzim olunarak Şehremanet-i celîlesine derdest-i takdim olunduğu beyan ve iş'âr kılınıyor... (28 Haziran 1886)

VÂRİD OLAN VARAKADIR:

☐ Dersaadet'te yenebilecek halde zeytinyağı bulmak âdeta muhâl hükmünü almıştır [olanaksız olmuştur]. Bugün memâlik-i ecnebiyyeden kesretle getirilen ve beher kıyesi ancak iki kuruştan ibaret bulunan pamuk ve ayçiçeği yağları memâlik-i mahrûsa mahsulâtıyla tahlît olunarak [karıştırılarak] ekli [yenilmesi] nâ-kâbil bir surette ahaliye furuht olunduğundan

[satıldığından] maadâ sıhhatlerini dahi ihlâl ediyor.

Dersaadet ahalisi gerek revgan-ı sâde [saf yağ] ve gerek revgan-ı zeytin [zeytin yağının] sıhhate ve keseye fâidelisini bulmaya muvaffak olamıyorlar. Hususât-ı hayriyyede himmeti celîleleri müsellem bulunan şehremin-i hasâfet-karîni [güç sahibi şehremini] devletli Mazhar Paşa hazretlerinin nazar-ı dikkat-i aliyyeleri celb olunur... (3 Haziran 1886)

MUKTEBESAT

☐ Kepsut nahiyesine tâbî Bey karyesi sâkinelerinden İsmail kerimesi Fatma işbu Mayıs'ın dokuzuncu günü li-ecl' it-tenezzüh [gezinti amacıyla] Karaçaltı nâm mahalde kâin nehir üzerinde köprü makamında kullanılan bir direk üzerinden geçerken mezbûrenin safrası kabararak düşmesiyle magrûken [boğularak] vefat ettiği nahiye-i merkûme müdiriyetinden makam-ı âlî-yi vilâyete vukû bulan iş'ârden müstebân olmuştur.

Bu misillû nehirler üzerinde yalnız bir direkten ibaret bu gibi köprülerde kazalar ekseriyetle vâki olduğu malûm olup akılsız köylüler birazcık zahmet-i ihtiyar ile o gibi muhâtaralı mahalleri [tehlikeli yerleri] bilittifak insan ve hayvanın serbestçe mürûr edeceği [geçeceği] kadar bir şey yapmaya üşendiklerinden ara sıra bu gibi vukûât-ı müteessife zuhur ediyor... (7 Haziran 1886) (Karasi Gazetesinden menkuldür)

☐ Geçende Elhac Kerim Bey nâmında bir zat Marakeş'ten Paris'e muvâsalat edip kendisinin Fas hükümdarı tarafından sefaret-i mahsusa ile gönderildiğini hikâye eylediği halde bir sahtekâr olduğu muahharen tahakkuk etmiştir [sonradan ortaya çıkmıştır].

Şöyle ki: Tanca'da çıkan (Rövil de Marok) nâm Fransızca gazetenin beyanı üzere merkum takriben on sene evvel kendisine Marakeşli bir prens süsünü veren bir şahsın refakatinde bulunduğu halde Tanca'ya muvasalat ile refîkiyle beraber fesada tasaddî [kötü işlere başlamış] ve Avrupa sermayedarlarından para dolandırmak efkârıyla kendilerine imtiyazlar alacağını vaad etmekte olduğundan hükûmet-i mahalliyye tarafından ikisi dahi tevkif ve ahvâli tahkik olundukta an-asl [aslında] Avusturyalı olduğu halde Fas hükümdarının maiyyet ordusunda baytarlık ile müstahdem iken kıyafet-i Efrenciyyesini [Avrupalı giysisini] Arap elbisesine tahvil ettiği anlaşılmıştır. İşbu mahbesten [ceza evinden] her nasılsa tahlîs-i girîban edeli [yakayı kurtaralı] serserilik ile evkât-güzâr [vakit geçirir] imiş... (7 Haziran 1886)

☐ Matbaamıza haber verildiğine göre Ebussuud Caddesi'nde sepetçiler karşısında bir hânede bazı mechul ülahval [neyin nesi olduğu bilinmeyen] kimseler ikide birde toplanarak gece ve gündüz icrâ-i envâ-i rezâil ile [türlü rezillikler yaparak] etraf komşuları taciz etmekte imişler.

Rivayet, mukarin-i sıhhat [gerçeğe yakın] olduğu halde öyle mahalle arasında ahlâk ve edeb-i umumiyyeyi muhill olan ahval-i nâ-becâyı [umûmun ahlâkını bozan uygunsuz durumları] men etmek zabıta-i idarenin vezâif-i esasiyyesi cümlesinden bulunduğundan Zaptiye Nezaret-i aliyyesinin nazar-ı dikkatini celb ederiz... (8 Haziran 1886)

FIKARAT-I MUDHİKE [Komik Fıkralar]

☐ Koca Ragıbın zaman-ı sadaretinin ilk senesi Ramazanı yirmi dokuz olur. Ertesi senesi hakikaten tesadüfat-ı garibeden olmak üzere Ramazanın yirmi dokuzuncu gecesi gurre-i Şevval [Şevval ayının ilk günü ve gecesi] isbat edilip o sene Ramazan yirmi sekiz vâkî olmasın mı?

Paşanın her hususta mahremi ve her halinde hem-demi [arkadaşı] olan Haşmet bayram tebrikini icrâ ettiği sırada (cenabıhak efendimizi yirmi sene daha makamınızda dâim etsin!) duasını eder. Paşa merak edip (Haşmet, duâ güzel fakat sene tayin etmekteki mânâyı anlamıyorum) demesiyle Haşmet'in derhal (Efendim beher sene ramazandan bir gün eksiliyor. Yirmi yedi sene daha makamınızda kalırsanız Ramazan kalmayacak) mukabele-i lâtife-perdâzânesinde bulunur... (10 Haziran 1886)

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Ayosofya-i kebir civarında Kabasakal Caddesi'nde Yeni Medrese karşısındaki dükkânda sâkin Bağdadî Hacı Selâmi efendiden ahz-i icâzet eyleyen Hafız Hoca demekle mâruf olan zât vücud-u insanı müteezzî eden [insan bedenine eziyet çektiren] kalp hastalıklarıyla emrâz-ı dimağiyyeden, sara ve cünûn [delilik] ve nüzûl ve havale ve yel ve bel ve baş ve diş ve göz ağrılarıyla kulunç ve sıtma ve yılancık ve iç hastalıklarına ve sâir ilel-i rûhaniyyenin [ruh hastalıklarının] define kâfil [giderilmesi ne kefil olan] ve kâfi-i mücerreb'ül-enfâs [nefesi yeterince denenmiş] bir zât olduğunu hastegâna [hastalara] tavsiye ile müracaat edenlerin be-izn-i Allah sıhhat ve afiyet-i tammeye mazhar olduklarını ilân ediyor... (1 Haziran 1886)

☐ Konya vilâyetine tâbî Isparta sancağı dahilinde Uluborlu kazasına muzâf [bağlı] Abdülcabbar çiftliği bu kere sahibi elinden satılacağından talip olacak zevâtın çiflik-i mezkûrun kıymetini hudud-ı arazî ve sâiresini anlamak için Sultan Bayazıd da Okçularbaşında elli sekiz nümeroda Dellâl Erzurumlu biraderlerin mağazasına müracaat buyurmaları ilân olunur... (2 Haziran 1886)

DIŞ HABERLER

☐ Petersburg'tan 28 Mayıs tarihiyle yazıldığına göre Çarın Moskova'da bir muâmele-i sükût-perverâne iltizam edişi muslihâne [barışçı] bir politikaya devamına emâre-i kaviyye [sağlam bir işaret] olup müşârünileyh hazretlerinin Petersburg'a muvâsalatında dahi resm-i tetevvücüne [taç giyme törenine] müsâdif günde (İshak) kilisesinde okunan duâdan sonra kilise-i mezkûrun vâizi olan serrâhib bir vaaz irâd ederek İmparator hazretlerinin hiçbir vakitte tevsî-i memâlik efkârında [topraklarını genişletmek düşüncesinde] olmadığını ve politikası mahsen [yalnızca] Rusya müessesât-ı milliyesinin sulh ü salâh sayesinde terakkisine ve Rusya ahalîsinin saadet haline mün'atıf [yönelik] bulunduğunu lisan-ı teşekkür ile beyan eylemiştir... (11 Haziran 1886)

☐ Meşhur tiyatro hânendesi (Madam Pati) âhiren (Mösyö Nikolini) nâm zat ile İngiltere'de akd-i izdivac eylediğinden İngiltere Veliahdı (Prens dö Gal) ve sâir zevat taraflarından kendisine bir hayli hediyeler gönderildiği gibi tebriken yüz elli kadar telgrafnâme keşîde olunmuştur ki işbu telgrafnâmeler iki bin satır teşkil eder.

Romanya Kraliçesi (Elizabet) musikî meraklısı olduğundan mumâileyhâya bir telgrafnâme keşîde ederek kendisini tebrik eylemiştir... (28 Haziran 1886)

Ulema Semtlerinde Gezinti

İLBER ORTAYLI

Fatih ve Süleymaniye, Bizans devrinden geçen yüzyılın sonuna kadar kentin en kalabalık ve makbul mahalleri arasındaydılar. Bugünkü Fatih bölgesinin Bizans döneminin en şık semtlerinden biri olduğu Marcianus sütunu (Kıztaşı) gibi kalıntıların varlığından da anlaşılıyor. Eski Bizans kayzerlerinin gömüldüğü Havariyyun kilisesi de burdaydı. Kilisenin yerine 1462-70 yılları arasında şehrin fâtihi II. Mehmed Fatih Cami-i kebiri denilen bugün büyük camii yaptırdı. Mimarı sonradan Müslüman olan *Kristodulos* imiş. Evliya Çelebi'deki bir kayda dayanarak, Atîk Sinan (Koca Sinan'dan ayırmak için) adlı bir başka mimardan sözediliyor. Hulâsa pek kuvvetli delillere dayanmayan, iki mimarın ismi etrafında anlamsız fanatik bir tartışma süregidiyor. Camiin, etrafındaki türbesi, haziresi ve külliyesiyle imparatorluk protokolünde belirli bir yeri vardı. Medreselerin toplandığı bir bölge olarak da İstanbul'un tarihinde birçok olaylara sahne olan bir semtdi.

Fethiye camii, yani fethedilen şehrin en büyük mabedinden çevrilen bir cami olma görevini Ayasofya yerine getiriyordu. II. Mehmed'den sonra da bazı padişahların türbeleri Ayasofya'nın yanına yapıldı. II. Selim, III. Murad yanlarında katledilen şehzadeleriyle beraber oradaki türbelerde gömülüdür. Gene III. Mehmed, I. Mustafa ve I. İbrahim de Ayasofya'da gömülüdür. Padişahların cenaze namazları da genellikle orada kılınırdı. Fatih camiinin 23 Mayıs 1766'daki büyük İstanbul depreminde kubbesi çöktü ve duvarları ağır hasar gördü. *III. Mustafa* camii yaktırıp temellerinden yeniden yaptırdı. Böylelikle Lâleli camiinden sonra Sultan III. Mustafa kendi adını taşımayan bir büyük cami daha yaptırmış oluyordu. Fatih camii özellikle bu restorasyondan sonra 18. yüzyıl mimarî uslûbunun izlerini taşımakla birlikte, etrafındaki yapılanma göz önüne alınırsa, adeta Osmanlı mimarîsininin üç asırlık bir albümü gibidir.

Görev başında ölen sadrazamların cenaze namazı protokol gereği Fatih camiinde kılınırdı. Gerçi bu gereğin yerine getirilmesi ender durumlardan olmuştur. İstanbul'un fethiyle ilk sadrazam idamı da başladı. Fatih, veziriazam *Çandarlı Halil Paşa*'yı hıyanet suçlamasıyla idam ettirdi ve Çandarlı hanedanının adeta irsiyet kazanan vezirlikleri de böyle bitti. Bu idamdan sonra yerel ailelerin vezirlik gibi görevlerde kullanılması geleneği sona ermiş ve devşirme paşaların dönemi başlamıştı. Çandarlı'nın ardından Rum Mehmed Paşa'nın karyeri de idamla tamamlandı. II. Mehmed'in idam ettirdiği diğer Sadrazam *Mahmud Paşa*'dır. Mahmud Paşa'nın lâkabı yok. Daha doğrusu ölümünden sonra halkın verdiği bir lâkab var: "Mahmud Paşa-yı Velî" deniyor. 1469'da idam edildikten sonra halk ve tarikat üyeleri ve medreseliler arasında menkîbelere konu oldu ve evliya derecesine yükseltildi. Osmanlı yazılı edebiyatında en çok nüshası olan, yani medreselilerin ve okuryazarların en çok kopya ettiği ve kahvehanelerde an-

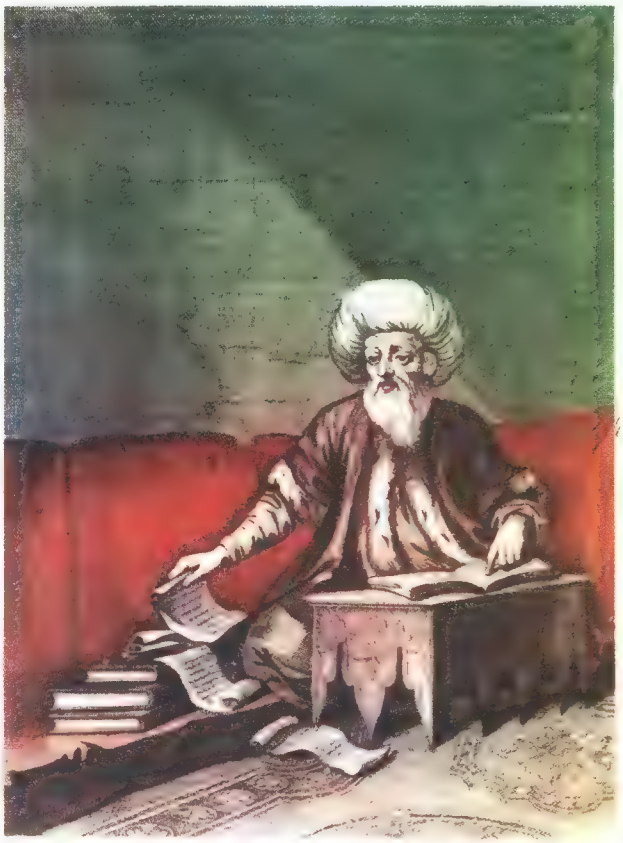

Solda müftü, sağda kadı efendiler.

latılan menkîbe kendisine "veli" denilen Mahmud Paşa'nınkidir. Paşanın idamı çeşitli gruplar tarafından tepkiyle karşılandı ve onu yücelten, siyasal iktidarı yani padişahı ve etrafını da bu vesileyle yeren menkîbeler çeşitlemeler halinde dilden dile dolaştı. Menkîbelere göre, Mahmud Paşa, II. Mehmed'in yanlış karar ve eylemlerine engel olan, mucîzeler gösteren bir kutsal kişidir ve haksızca katledilmiştir. Anlaşılan büyük hükümdarların radikal ve despot yönetimi daha çok tarihçilerin kaleminde değerini buluyor; böyle zamanda daha tutucu olan kitleler ise, diktatör hükümdara karşı koyduğunu sandıkları, mağdur birini kahraman yapmak için zaten hazırdır. Mahmud Paşa İstanbul'un coğrafyasında, adıyla anılan çarşı, 15 yüzyıl mimarîsinin sevimli bir örneği olan camii ve hamamı ile bugün menkîbelerin dışında yaşıyor. Mahmud Paşa gerçekten büyük devlet adamı mıydı? Osmanlı tarihinin sıradan vezirlerinden olmadığı açık; ama daha çok ulema, tutucu tarikat üyeleri ve bürokratlar tarafından padişahın baskıcı yönetimi dolayısıyla yüceltilmiş biri gibi. II. Mehmed'in radikal düzenlemelerinden bunalanlar, onu protesto için Mahmud Paşa'yı destanlaştırdılar.

II. Mehmed camiin yanına sahn-ı seman (sekiz *auditorium*) denen medresesini, kütübhaneyi ve medrese talebelerinin barınıp doyabilmeleri için aşevi ve hücreleri de yaptırttı. Onu başka vakıflar ve medreseler izlediler. Bütün havaliyi kaplayan bu medrese binalarının devirden devire isimleri değişmiştir. Bazısı, bir zaman sonra görevli ünlü bir müderrisin ismiyle, bazısı sonradan vakfeden kişinin ismiyle anılmış; bazısı coğrafyaya göre, örneğin "Bahr-isiyah'daki servili medrese" (yani Halice bakan önünde servi ağacı olan medrese) gibi adresleri ad edinmiştir. Böylece Fatih semti yüzyıl içinde kentin ulema bölgesi oldu. 16. yüzyılda Süleymaniye medreseleri daha yüksek derecede eğitim veren ve yevmiyeleri daha kabarık yerler olarak kurulunca, eski deyişle "ulemanın ve talebenin kibarı o muhitte cem oldular. "Üstelik şeyhülislâmlık yani bâb-ı meşihat de oradaydı. Tayin, azil, iş takibi, dedikodu da oraya taşındı. Süleymaniye ve Fatih semtleri, medrese hocalarının, kadıların, medrese talebesinin oluşturduğu Osmanlı ilmiyye sınıfının canlı tarihi gibidir. Bir bakıma medrese eğitimi görüp ilmiyye sınıfına girmek, Anadolu ve Rumeli'nin Türk çocukları için toplumsal tırmanmanın tek yoluydu. Öte yandan ilmiyye sınıfı çok çabuk kastlaşmış, kapalı bir gruba dönüşmüştü. Babadan dededen bu sınıfın üyesi olmayan bir genç için yükselmek cendereden geçmekten farksızdı. Medrese eğitimin aşılması, uzun yıllar gerektiren dereceleri vardı; *haşiye-yi tecrid, miftah, telvih, ibtida-yı hariç, hareket-i hariç, ibtida-yı dahil, hareket-i dahil, ibtida-yı altmışlı, hareket-i altmışlı, musıla-yı sahn, sahn-ı seman* diye yükselen bu eğitime 16. yüzyılda bir de Süleymaniye medreselerindeki dört aşama eklendi. Okuma yazma ile başlayan bu eğitim aşamalarının her birinde

öğrenilen bilgiler ayrıydı. Öğrenciler için sözkonusu olan bu dereceler müderrisler için de geçerliydi. Her bir medresedeki müderrisin yevmiyesi ve rütbesi farklıydı. Galiba onların bir üstteki medresede ders vermeleri daha zorlu bir atlamaydı. Müderrislerin yükselme derecelerine eş bir hiyerarşi, müftü ve kadılar için de sözkonusuydu. Osmanlı kadısı kadar, diyar diyar gezen, sonra kısa süreli hizmeti bitince İstanbul'da yeni bir tayini bekleyen, endişe ve sinir içindeki bir görevli yoktu. Bu terfilerde adam kayırmalar, ilmiyye sınıfının önde gelenlerinin çocuklarının derece atlaması kadroları da tıkadı. "Beşik uleması" denen imtiyazlı grup üyeleri, fazla hızlı terfi ediyorlardı; ama mutlaka liyakatsiz ve cahil kimseler oldukları da söylenemez. Çoğu, özel bir dikkat ve eğitimle yetiştirilen bu grubun üyeleri, berikilerle yarışsalar da zaten başında kazanmaya aday, bilgili ve iyi eğitimliydiler. Köyünden kopup gelen bir genç, eğitiminde ilerlemek için olağanüstü gayret sarfetmek, sıkıntı çekmek zorundaydı. Medreseye bıyığı terlemeden girip, tohuma kaçtığı halde Fatih semtinin sefil hücrelerinden çıkamayanlar çoktu. *Suhte* denen bu talebeler her türlü ayaklanmaya gönüllü aday olan hırçın gençler kalabalığıydı. İcazet alıp mesleğe girenler ilk andan ekmek kapısı kavgasındaydılar. Bu yüzden toplumun belki de en huzursuz, çekişmeci ve entrikacı zümresi ulema efendilerdi. Ulemanın okuma merakı ve alışkanlığı ne derecedeydi, tahmin etmek güçtür. Ama bu rekabet ortamında "musahebat-ı ilmiyye-bilimsel söyleşi" çok kere insanların hasımları ezmek ve kendini göstermek endişesine kapıldığı bir faaliyetti. Yanlışları en alaylı ve acımasız biçimde dile dolamalar, hırçın eleştiriler insanlarda nefrete ve yeni çatışmalara kaynaklık ederdi. Böylesine çatışmalar, yorum tartışmaları kimi zaman doktriner temellendirmeler ve ithamlara da neden olurdu. Ulemanın içinde yorumları veya medrese dersi veya cami vaazları nedeniyle, rakibleri tarafından zındık diye suçlanıp, sözde meclis-i şe'rde yargılanıp idam edilenler vardır. 15. yüzyıl başlarında Simavna kadısı *Şeyh Bedreddin* örneği üzerinde durmuyoruz; o galiba fikirleri ve yazdıklarından çok, etrafında gelişen eylem yüzünden idam edilmişti. Ama II. Bayezid devrinin önde gelen bilginlerinden *Molla Lûtfi*; uslûbu, bilgisi, ama aynı zamanda da gururu ve merhametsiz eleştiriciliğinin yarattığı düşmanların gayretiyle, zındıklıkla suçlandı. Böyle durumlarda söylenip yazılanı, yanlış anlamağa özellikle gayret ederlerdi. 15. yüzyıl sonunun mutaassıb ortamında münakaşalı bir hüküm verildi ve 1494'de idam edildi. 16. yüzyıl sonunda da Behram Kethüda medresesi müderrisi *Nadajlı Sarı Abdürrahman* Efendi de Rumeli kazaskeri *Ahizade* Efendi'nin hışmına uğramıştı. Sarı Abdürrahman Efendi, cennet ve cehennemin varlığını inkâr etmiş, "Allah'ın kudreti var, lâkin zahir olmaz-bize görünmez" demiş. Muhtemelen o çağın deist veya panteist düşüncelerine sahip bu müderris de, zındık diye idam edilmişti. Gene 16. yüzyılda *Molla Kaabız* ulemaya ters gelen tefsirleri nedeniyle divanda yargılanıp, düşünce ve sözlerini hayatıyla ödemiştir.

Ulemanın arasındaki doktriner tartışmalar ve zıt tefsirler, her zaman böyle tekil olaylar halinde kalmış değildir. Bazı zaman bu gibi farklı görüş ve yorum sahipleri, âleme yeni bir nizam getirmeğe kalkan kalabalık bir taraftar kitlesini yanlarında bulurlardı. 17. yüzyıl ortalarında *Kadızadeliler* diye bilinen bir takım, aynı bugünün Vahhabîleri gibi bir fikir ve özlem peşindeydiler. Onlara göre asr-ı saadette (peygamber devri) olmayan her şey bid'at ve sapkınlıktı. İpek elbise, tütün, musikî ile uğraşmak, makamla ezan okuyup kamet getirmek, makamla Kur'an okumak haramdı. Köprülü Mehmed Paşa'nın ilk sadaret yıllarında bir gün kalabalık bir güruh halinde Fatih camiini bastılar, makamla naat okuyan müezzine hakaret edip tartakladılar. Ertesi gün silâhlı olarak geleceklerdi, ancak yöneticiler, başta liderleri vaiz *Üstüvanî* Efendi olmak üzere bu mürtecileri sürgüne yolladı ve hareket durultdu.

Ulema arasındaki toplumsal köken farkı da bir başka çekişme nedeniydi. 15. yüzyıldan sonra imparatorlukta üç dört kuşak vezareti elinde tutan aileler kaybolmuştu. Ama ulema arasında Hocazadeler, Karaçelebizadeler gibi ilmiyye hanedanları vardı. Aslında şeyhülislâmlar içinde babası bu meslekden olmayan halkdan adamlar pek azdır. Büyük makamları elde tutanlar, kuşaktan kuşağa mükellef konaklarda yetişen, biriken servetlerin getirdiği zerafet ve rahatlık içinde yaşayanlar; medreselerde yarı aç, yarı tok senelerce sürünerek yetişenleri küçük görür, berikiler de imtiyazlı grup üyelerine diş bilerlerdi.

Medreseliler giderek toplumdaki etkinliklerini, medreseler de eğitim düzeylerini kaybettiler. 19. yüzyılda lâik eğitim kurumları, ülkenin zeki ve çalışkan çocuklarını çekiyor; Bâbıâli kalemlerindeki parlak gelecek medreselerin geleceğini gölgeliyordu. Osmanlı medreselerinin son yetiştirdiği parlak kişilik diye *Ahmed Cevdet Paşa* gösterilir. Lofçalı Ahmed (Cevdet) Efendi'nin gençlik hayatı Fatih'de geçmişti. Medreselerde dersleri izler, orada bir odada kalırdı. Medrese dışında devamlı gittiği ve tasavvuf kültürünü edindiği yer Çarşamba'daki Murat Molla tekkesidir. Günün birinde genç yaşında Süleymaniye'de müderris ve nihayet kazasker oldu. Cevdet Paşa medresenin verdiğinden çok vermediklerini kendi gayretiyle öğrenmişti. Bu genç kazaskeri, Tanzimat bürokrasisi kapmakta gecikmedi: mülkiye sınıfına yani yöneticiliğe yan geçiş yaptı ve vezirlik rütbesi verildi. Uzun Bâbıâli yıllarından sonra, ömrü gene Fatih'de noktalandı. Mezarı camiin

avlusundadır. Orada iki ünlü Osmanlı aydınının daha mezarları vardır. Millet kütübhanesini kendi kitaplığıyla zenginleştiren *Ali Emirî Efendi* ve Maarif nâzırı *Emrullah Bey*. Biri kendini yetiştiren bir bürokrat, kitap meraklısı, bibliyograf ve biyograf; ikincisi Mülkiye mektebinden yetişme bir sosyolog ve filozof... Son yüzyılın Osmanlı aydınları arasında şark kültürü, din ve tarih bilgileri ile tanınan bu iki mütebahhir (derya gibi bilgili) medresenin dışında yetişmişlerdi.

Fatih ve Çarşamba semtleri yakın zamana kadar, zengin ulemanın oturduğu ahşap mimarînin en güzel örnekleri sayılan konaklarla doluydu. Ahşaptan betona geçiş bir imar faciasına dönüştü. Dar sokakların üstüne yığılmış çirkin ve güngörmeyen binalar, semte bunaltıcı bir hava veriyor. Bugünkü Fatih ve çevresi, doğanın yeşiline, göğün mavisine ve aydınlığın her türlüsüne kapalı bir semttir.

Fatih'ten Süleymaniye'ye geçmek için Zeyrek'e uğranır. Zeyrek geçmişte İstanbul'un en mutena manzaralı ve zengin konaklarla bezenmiş bir semtiydi. Bugün için burada beton yapılaşma önlendi, ama semtin korunmaya alındığı söylenemez. Zeyrek, İstanbul'un bir sefalet mahallesine dönüşmüştür. Harap bir sıbyan mektebinin ve türbenin yanından geçiyoruz. Yavuz Selim devrinin ünlü müftüsü (şeyhülislâm) *Zenbilli Ali Efendi*nin yaptırdığı ve yanındaki türbede gömülü olduğu mekteb bu. 16. yüzyılın diğer ünlü şeyhülislâmı *Ebussuud Efendi* de aynı şeyi yapmış, Eyüb'de yaptırdığı sıbyan mektebinin yanındaki türbeye gömülmüştü. İstanbul'da hayır olarak yaptırılan sıbyan mekteblerinin sayısı hayli kabarık. Bizim toplumumuzun insanları çocuklara okul açıp, hoca tayin etmekle, çocuk eğitimi sorununun çözüleceğine ötedenberi inanagelmiştir. Ama ailede çocukla uğraşmak, babanın çocuğuna bir şeyler anlatması, gezdirip göstermesi gibi bir gelenek yoktur. Aslında çocuk edebiyatımızın dünden bugüne fakir ve gelişmemiş olması da, bu noksan eğitim anlayışının bir göstergesidir. Fakat devrin iki büyük şeyhülislâmının çocuk sesleri arasında son uykularına çekilmelerinin zarif bir anlayış ve inanç olduğu da açıktır. Zenbilli Ali Efendi'nin kendisine sorulan *meseleleri* sarkıttığı bir zenbille toplayıp, cevaplarını da aynı şekilde sahiplerine ulaştırmasından dolayı bu lâkabı aldığı biliniyor. Bilgisinin derinliği üzerindeki rivayetler gerçek mi, yoksa böyle bir popülist tavırdan mı kaynaklanıyor bilinemez; ancak dürüst ve cesur tutumu ile despot Selim Hanı bile etkilediği, dolayısiyle bütün devlet adamları ve halk arasında saygınlığının arttığı bir gerçek. 16. yüzyılın uleması halk ve devlet adamları üzerinde hiçbir devirde olmadığı kadar etkiliydiler. Bu etkinliklerini belki daha çok, medrese hayatına kapanmalarına ve tarih, edebiyat üzerinde devrin en çok tutulan eserlerini kaleme almalarına borçluydular. Ebussuud Efendi'nin fetvaları, Osmanlı ulemasının başlıca başvuru kaynağını oluşturuyordu; Kanunî üzerindeki etkisi dolayısiyle yevmiyesi kendiliğinden üçyüz akçeden beş yüze çıkarıldı. 16. yüzyılın ünlü tarihçisi şeyhülislâm da olan Hace Saadedin Efendi'dir. Tarihinin ismi pek iddialıdır; "Tacüttevarih-tarihlerin tacı" amma elhak doğrudur. Bugünün gözüyle bile Osmanlı vekayinameleri içinde ağır dili, süslü üslûbu ve bilgisiyle hâlâ başta gelen bir yeri vardır. Yüzyılın diğer tarihçisi Kemalpaşazade de ulema sınıfındandı. Hoca Saadedin Efendi, Haçova Meydan Savaşı'nın en nazik anında firar etmek isteyen Padişah III. Mehmed'i engellediği için tarihlerde ve halk arası rivayetlerde yüceltilmiş bir kişilikti. 17. yüzyılda ulema efendilerin bu efsanevî derecedeki saygınlığı çok gerilediği. Önce ocaklılarla olan bağlantıları va politikaya yanlış biçimde bulaşmaları ve ardından da II. Murad'ın despot yönetimi dolayısiyle dokunulmazlıklarının ihlâli buna nedendir. Padişah ulemaya hakaret derecesine varan sert davranışlar, giderek gizlice katlettirme ve idam gibi cezaları uygulamaktan kaçınmadı. 1638 Mayısı'nda İran seferine çıkarken, ileri gelenler arasında kayıranları olan, bir müderrisin tayinine engel olduğu şikâyetine karşın, Anadolu kazaskeri *Muid Ahmed* Efendi'nin işlemde ısrarı üzerine, padişah "Şu herifin çadırını başına yıkın" diye emir verdi. Çadırın altında kalıp ağır hakaret gören kazasker, ardından Belgrad'a sürüldü. *IV. Murad* ulemanın kanı akıtılmaz, ilkesini de zedeleyen bir hükümdardı. 1634 kışında Bursa'ya giderken, yolların karını küretmedi diye, İznik kadısını astırdı. Olay İstanbul'da duyulunca şeyhülislam *Ahizade Hüseyin Efendi* haksızlığa karşı sesini yükseltti. Bu eleştirinin cezası azil ve Kıbrıs'a sürgün oldu. Ancak padişah sürgünle yetinmek niyetinde değildi, şeyhülislâm Florya açıklarında boğduruldu. Bu olayı korkudan protesto eden olmadı ise de, sonraki dönemlerde ulema saltanata karşı eski muhabbetini kaybetti ve daha haşin ve entrikacı bir siyaset izleyenler oldu. Osmanlı uleması 17. yüzyılda okumuş sınıf arasındaki öncülüğünü de yitirdi. Bu dönemin kalıcı eserler verenleri medreselilerden değil, kâtib takımındandı. Gezimize devam edivoruz.

Zeyrek, Bizans-Osmanlı tarihinin düğüm noktalarını yaşayan bir mahalledir. Bugünkü Molla Zeyrek camii, Bizans dönemindeki *Pantokrator* manastır ve kilisesiydi. Son dönemin Bizans tarihindeki önemi, kilise kavgalarının yoğunlaştığı bir yer olmasından ileri geliyor. Ortodoks Bizans ve Latin-Katolik kiliselerinin birleşmesi için Bizans'ın son döneminde Roma'yla kurulan ilişki birkaç ruhanî konsülün toplanmasına neden olmuştu. 1438'de toplanan Ferrara-Floransa konsilinin aldığı kararlar ise, Ortodoks ruhbanın çoğunluğu tarafından kabul edilmemiş ve o konsilin kararlarını imzalamadan Floransa'dan ayrılan Efes Metropolidi Markos sonraları aziz ilân edilmişti. Kilise-

lerin birleşmesine karşı en sert muhalefeti yürüten ise, *Gennadios Sholarios*'du. Gennadios politik tahrikleri nedeniyle makamından atıldı ve imparator *Konstantin Dragases*'in emriyle Zeyrek'teki Pantokrator kilisesine kapatıldı. Şehrin büyük kilisesi Ayasofya'da ise Papalık temsilcisi oturuyordu. Gennadios'un taraftarı olan halk bu hakareti protesto için Pantokrator kilisesinin etrafından ayrılmadı ve kilise bir anda şehrin en kalabalık cemaatli mabedi haline geldi. 1453'te şehir fethedilince II. Mehmed bu politik atmosferi çok iyi değerlendirmiş ve katolik düşmanı halkın önderi olan Gennadios'u patrik tayin etmiştir. Gerçekte Bizans'taki Lâtin düşmanı tek rahip o değildi, çoğunluk mutassıb Ortodoks'tu. Bizansın son patriki *II. Athanasios* da şiddetli bir Katolik düşmanıydı ve Floransa konsilinin kararlarını reddettiği gibi, birleşme taraftarı rahipleri de kiliseden Synod kararıylı attırmıştı. Ama Gennadios popülaritesi ve imparator düşmanlığı nedeniyle, yeni dönemde patrik tayin edilirken, II. Athanasios'un hayatı fetihle noktalanır. Zeyrek'ten Vefa'ya geçilirken Valens su kemerinin dibinde 17. yüzyıl taş işçiliğinin harikası sevimli bir medrese vardır. Mimar Davut Ağa'nın eseri olan bu yapı, akhadım ağalardan Gazanfer Ağa tarafından yaptırılmış olup, bugün belediye müzesi olarak kullanılıyor. Buradan Süleymaniye'ye geçiyoruz.

Süleymaniye semti, adını, 16. yüzyıl Osmanlı dünyasının büyük mimarı Sinan'ın eserinden alıyor. Sinan'ın şehrin doğasıyla duyarlı bir uyum içinde tasarlayıp yarattığı bu eserle, Muhteşem Süleyman'ın da adı yaşıyor. Bazıları Ayasofya'nın ve Bizans mimarîsinin, bu görkemli eserle aşıldığını söylerler; ne kadar anlamsız ve çiğ bir karşılaştırma... Ayasofya Ayasofya'dır, Süleymaniye de Süleymaniye: İkisi birbirini gölgelemez, İstanbul'un niçin büyük İstanbul olduğunu belgelerler sadece. Onlar İstanbul'un ihtişamını, İstanbul da onların güzelliğini artırır.

Kadıasker

Sık tekrarlanan bir hüküm olmasına rağmen; 16. yüzyılda Osmanlı devletinin ve Osmanlı toplumunun olgunluk dönemini yaşadığı tartışılacak bir tarihçilik sorunudur, ama Osmanlı mimarisinin bu çağda doruk noktasına ulaştığı görülüyor. Sinan Ağa başmimar olduğunda; Osmanlı İmparatorluğu Balkan devleti olmak yanında bir Ortadoğu imparatorluğuna dönüşmüştü. Tarihin akışı içinde Balkan kültürünü benimseyen Osmanlı toplumu, 16. yüzyılda bilinçli olarak Ortadoğu-İslâm kültürünü özümseme sürecine girmişti. Geçmiş iki asrın tersine, Osmanlı tarihyazıcılığı, şiiri, nasihatnameler gibi siyaset edebiyatı, arazi ve maliye konuları, siyasal ve felsefî düşüncede Ortaçağ-İslâm edebiyatına karşı yoğun bir ilgi vardı. Arapça ve Farsçaya düşkünlük artmıştı, yazı dili uslûb ve sözcük yönünden değişikliğe uğramıştı. İlk devirlerin kozmopolit hayat tarzı, hattâ Fatih döneminde görülen Rönesans kültürüne yaklaşma eğilimi 16. yüzyılda saray ve ilmiyye çevrelerinde yerini koyu bir Ortodoks-Sünnî dünya görüşüne bırakmaktaydı.

İmparatorluk 16. yüzyılda büyük ve zengindi, ama anlaşılan zenginceyaşayışın biçimi, Yeniçağ Avrupası'ndaki gibi değildi. Servet özel konutlara, bahçelere, hatta saraylara değil, kamusal binalara, camilere ve bazı askerî tesislere akıtılıyordu. Osmanlı mimarîsi büyük ge-

lişmeler gösteriyordu. Suriye'den, Mezopotamya'dan, Balkanlar, Orta Avrupa ve İtalya'dan esintilerle zenginleşirken, yerel sanat ve özellikler de bir potada eriyordu. Mimarlar aynı ocakta, aynı eğitimle yetişen yeniçeri subaylarıydı; ülkenin dört tarafında aynı mimarî zevki yansıtan camiler, kervansaraylar, hanlar, sebiller, medrese ve köprüler birbiri ardından ortaya çıkıyordu. Osmanlı mimarı; Tuna'dan Fırat'a, Kuzey Karadeniz'den Afrika çöllerine kadar geniş bir coğrafyayı görerek tanıyan bir sanatçı ve fen adamıydı. Mimârlar geniş bölgede orduların sefere çıkması veya askerî-ticarî ulaşımın devamı için köprülerin, su yollarının ve bazı tesislerin yapımı ve onarımıyla görevliydiler; bu nedenle de yerel malzemeyi, iklimi ve yerel işçiliği tanıyarak yetişiyorlardı. Sinan da yetiştiği dönemde üç kıtadaki ülkelerin yapı sanatını, plastik zevkini tanıyıp özümlemişti. Süleymaniye için de, büyük yapı örgütlenmelerindeki usul üzerine, imparatorluğun dört bir yanından her dil ve din grubundan ustalar getirilmişti. Sinan'a bugün Kapadokyalı bir Hıristiyan veya Türk deniyor. Bulgaristan'ın Sofyası'nda onun bir eseri olan *Çernata Camija*'nın girişinde mimarın "Bulgar Koca Sinan" olduğunu söyleyen bir levha var. Onun etnik kökeni üzerinde güçsüz delillerle süren bu tartışmayı, Osmanlı kavimlerinin her birinin ona sahip çıkmak istemesine, daha doğrusu, Sinan'ın Osmanlılığına bağlamak gerekir. Bugünün belgelerinin hiçbiri onun etnik kökenini sağlıklı bir biçimde saptamaya imkân vermez. Her şeyden önce Sinan, Osmanlı İmparatorluğu'nun mimarıdır. O bu geniş coğrafyanın dört bir yanındaki eserleriyle, Osmanlı mimarîsini temsil etmektedir. Osmanlı mimarîsi ancak böyle bir imparatorlukta yaşayıp, gelişebilirdi. Sinan'ın sanatını besleyen kaynak ne tek başına Anadolu, ne Rumeli, ne de Arabistan'dır. Osmanlı mimarîsinde bir ulusal dehâ ve nitelik aramak anlamsızdır. Nasıl Osmanlı tarihî üç kıtadaki halkların yazgılarıyla örülen bir duvara benzerse, Osmanlı mimarîsi de bu tarihin zaman ve mekândaki birlikteliğinin bir yansımasıdır. İstanbul'u siluetiyle kucaklayan Süleymaniye Camii ve etrafındaki külliye de, dâhi mimarın bu birliği en iyi biçimde ortaya koyan bir usta olduğunu gösterir. Bu muhteşem külliye; büyük şairlerin ne bir beyit, ne bir bir kelime çıkartılıp, eklenemeyecek şiirlerine benzer. Hamamı, medresesi, imarethanesi ve kütübhanesi ile Süleymaniye külliyesinin her taşı, her arşını kendi içinde ve çevresiyle bütünleşmiş bir resimdir.

Süleymaniye kütübhanesi, dün olduğu gibi bugün de Ortadoğu dünyasının en zengin yazma koleksiyonuna sahip. Hor kullanıma rağmen Süleymaniye külliyesi zamana ve vandalizme güzellik adına meydan okuyor.

Süleymaniye medreseleri klâsik Osmanlı dönemi boyunca en yüksek derecede eğitim veren kurumlardı. Süleymaniye talebesi aslında icazet almış, fakat kaza (yargı) veya ifta (müftülük) veya tedris (öğretim) mesleğine girmeden daha yüksek eğitim görmek isteyen gençlerdi. Bu talebelere "danişmend", Süleymaniye müderrislerine de "kibar-ı müderrisin" denirdi. Bu müderrisler kadılık yapmak isteseler, büyük merkezlere tayin edilmeleri veya kazaskerlik gibi makamlara geçirilmeleri gerekirdi. Süleymaniye'deki hoca ve talebe çevresi eleştirici ve kıran kırana rekabetçiydi. Softaların zor meseleler sorup, müderrisleri mahçub etmek gibi âdetleri vardı. Cevdet Paşa genç yaşında Süleymaniye'ye müderris olduğunda kendini sınamaya kalkan bu gibi gürültücü talebeleri cevaplarıyla mat etmişti. Şurası bir gerçektir ki, Cevdet Paşa hayatı boyunca yaptığı ve yazdığı nedeniyle, devrinin medreseli kalabalığıyla pek uyuşamamıştır.

Osmanlı uleması üzerine çok farklı görüşler vardır. Bu zümreyi bilgin faziletli, devleti yükselten ideolojinin ve düzenin kurucuları olarak görenler ve gösterenler olduğu gibi; cahil, rüşvetçi, yeniliklere karşı çıkan, muzir politikalarıyla çöküntünün sorumlusu olarak görenler her zaman vardı. Osmanlı uleması aslında farklı renklerden, farklı niteliklerden oluşan, kişiden kişiye, devirden devire farkeden bir gruptur. Ulemanın içinde taassub derecesinde dünyevî zevklerden uzak kalanlar, Ebussuud Efendi gibi kahve ve tütünü bile hoş görmeyenler olduğu gibi, daha da ileri giderek musikiye, şiire bile tahammül edemeyenler vardı. Öte yandan tütün ve hattâ afyon tiryakisi olanlar, şairâne ve rindâne bir hayat sürenlerin sayısı da az değildi. 17. yüzyıl şeyhülislâmlarından Bahaî Efendi, şiir ve edebiyata İslâmî ilimlerden daha çok düşkündü. Müderrisliği sevmemiş, medresenin havasından uzak kalmıştı. Şeyhülislâmlığı sırasında özellikle Kadızadeliler takımının kör taassubuyla mücadele etti. Öte yandan ilmiyye sınıfının görevlerine devlet adamlarını karıştırmamakta inat derecesinde kararlıydı. Sırf bu nedenle, kaçak ticaret yapan bir İngiliz konsolosu için verdiği karara karşı çıkan İngiliz elçisinin küstâhlığına dayanamamış ve elçiyi konağının ahırına habsettirmiş, sadrazamın karara müdahalesini reddetmiş, çıkan rezalet üzerine makamından olmuştu. Fatih'teki konağı, devrin sanatçı ve şairlerinin sığındığı, toplandığı bir dergâhtı. 17. yüzyılın şeyhülislamlarından Yahya Efendi de, zeki, nükteden, zarif ruhlu bir şairdi. Ulemanın içinde hattatlık, çiçekçilik ve musikiyle uğraşanların sayısı bir hayli yüksektir. 18. yüzyıl ünlü hattatları arasında Hocazade ailesinden Seyyid Ahmed Efendi ve özellikle ünlü talîk yazı ustalarından Kasabzade Ahmed Efendi'yi sayabiliriz. Solakzade Ahmed Efendi ise, güzel ve hızlı yazısıyla kütübhane dolusu tefsir ve şerhi kopya ederek nam salmıştı. Mısır mollalığına kadar yükseldiği halde her şeyi bırakıp Hammamîzade Dede Efendi'nin yanına çekilen Mutafzade Ahmet Efendi, devrinin önemli

musikişinaslarındandı. 17. yüzyıl ulemasının önde gelenlerinden Ahîzade Abdülhalim Efendi'nin konağı çiçek meraklılarının toplantı merkezi ve botanik bahçesi gibiydi. Yeni lâle türleri geliştirir ve çiçekçilikle uğraşanları desteklerdi. Çok kalıcı değildi, ama devrinde şairliği de takdir edilirdi. Şu beyit onundur;

Cam-ı mey nayimi etti şikest
Meclisimiz basdı ayak naibi

İlmiyye sınıfı mensupları arasında oğulları kadar kızlarının eğitimiyle de meşgul olanlar çoktu. Ulema efendiler kızlarının zekâ ve yeteneğini değerlendirmek ve bilgilereni genişletmek konusunda hiç de tutucu davranmazlardı. Osmanlı edebiyatında kalem sahibi şairelerin çoğu ulema efendilerin kızlarıdır. Osmanlı Türk toplumunda çağdaş feminizm hareketinin ilk temsilcilerinden biri, Batı ve Doğu dillerini çok iyi bilen, iyi yazan Fatma Ali'ye hanım ve kızkardeşi Emine Seniye hanımdır. İkisi de kazasker Cevdet Efendi'nin (Cevdet Paşa) kızlarıdır.

Ulemanın içinde bir yanda tasavvuf felsefesini ve tarikatleri zındıklıkla suçlayanlar, öbür yanda tasavvufa gönül verenler ve bir tarikata girenler vardı. Mantık dışı düşünüp yazmaktan kaçınanlar, fıkıh ve hadise kapananlar yanında; astroloji, yani ilm-i nücuma, fal, remil ve tılsıma düşkünlük derecesinde ilgi duyanlar, bakırdan altın elde etmek için ilm-i simyaya dalanlar da vardı. Bu gibilerin merak ve zaafı, Musahipzade Celâl Bey'in "İstanbul Efendisi" adlı komedisine malzeme olacak derecedeydi.

Ulema efendilerin içinde rüşvet ve yolsuzlukla şöhret bulanlar, devlet adamlarının karşısında boynu bükük olanlar, öte yandan ayaklanan kalabalıkların nabzına göre fetva verip çıkar gözetenlerin yanında; bildiğinden şaşmayan, sınıfının onurunu ve gururunu gözetenler de vardı. Ulema arasında zenginlik içinde yüzse de sade ve sofu bir hayat sürenler, etrafta görünmeyip halkla ve ricalle ilişkilerini sınırlı tutanlar, hatta kibir ve gururu meslegin selâmeti için şart görenler olduğu gibi; bir din adamından beklenmeyecek fantezileri ve yaşayışı olanlara da rastlanıyordu. 19. yüzyıl sonlarında Aksaray bölgesinin "onikiler" diye nam salmış külhanbeyi grubu içinde Kazasker Ahmet diye güçlü kuvvetli biri vardı. "Kazasker" ona rastgele verilen bir lâkab değildi. Gündüz şeyhülislâmlıkta önemli bir rütbeyle (galiba sadr-ı Anadolu payesiyle) meclis-i tetkikat-ı şeri'yede üyelik yapan, çelebi bir fıkıh adamı; gece ise kılık kıyafetiyle bıçkın, herkesi titreten bir kabadayıydı. Araştırılsa ve tarihi iyi bilinse, altı asırlık Osmanlı ilmiyye sınıfı içinde daha ne tipler ve karakterlere rastlanacağını tahmin güç değildir.

18. yüzyılda Osmanlı toplumu Batı bilimi ve teknolojisine kararlı adımlar atmak durumundaydı. Medreseliler bu değişimin dışında kaldılar ve hattâ karşı çıktılar. Ne var ki, bu kültürel dönüşümde, modern dünyaya açılmada başı çekenlerin arasında da gene ulema efendilere rastlanıyordu. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın seçkin hekimi, medreseden ve mühendishaneden yetişme, tarihçi ve Batı biliminin ilk temsilcilerinden *Şanîzade Ataullah* Efendi, üstelik kendisi de ulema ailesinden geldiği halde medreselilerden, "yobaz taifesi, yobaz güruhu" gibi deyimlerle söz ederdi. Şanîzade'deki bu değişim, derece derece bu sınıfın başka üyelerinde de görülür. Aynı çağın Anadolu kazaskerlerinden olup, gene ünlü bir ulema ailesinden gelen *Kethüdazade Arif* Efendi "ayaklı kütübhane" diye bilinirdi. Ayaklı kütübhane Arif Efendi kendi dalındaki derin bilgisi kadar, Batı bilimine de meraklıymış. Doğu musikisini çok iyi bildiği gibi, sık sık Beyoğlu'ndaki Protestan kilisesine gider, sarığı ve cübbesiyle oturup org dinlermiş. Cevdet Paşa bu gibilerinden sitayişle bahseder, nihayet kendisi de İslâm tarihi, felsefesi ve fıkıh alanındaki derin bilgisi yanında; Batı tarihini de araştıran ve Osmanlı tarihini ilk defa Avrupa ve dünya tarihinin çerçevesi ve sorunları içinde kaleme alan bu yeni tip medreselilerdendi. Buna rağmen şu noktayı önemle belirtmek gerekir; 16. ve özellikle 17. yüzyıldan beri Osmanlı toplumunda Batı bilimine ve dış dünyaya gözlerini çevirenler, dinî ilimler dışında eser verip Batı dillerini bilenler, *Kâtib Çelebi, Hezarfen Hüseyin* Efendi, hatta bir ölçüde *Peçevî* gibileri ulema saflarında değillerdi. Ketebe takımı kültürel değişim tarihimizin en dinamik unsuru olmuştur. Bu gerçek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan ruhban için de geçerlidir. Hıristiyan milletler arasında da Avrupa dillerine, bilimine vakıf olanlar, kilise mensuplarından çok lâikler arasından Bâbıâli tercümanlarından çıkıyordu. Osmanlı medreseleri ve ulema İkinci Meşrutiyet'te büyük bir darbe yediler. Savaş yıllarında medreseliler askerlik hizmetine alındılar. Genç Türkler radikal lâik uygulamalardan kaçınsalar bile, medreseliye ve medrese düşüncesine düşman olduklarını her fırsatta belli ediyorlardı. Lâik eğitim kurumlarının ve lâik aydınların çok dışında kalan ilmiyye sınıfının yıkımı kaçınılmazdı.

Süleymaniye külliyesinin etrafı bugün bir bölümü yıkımdan kurtulan ulema konaklarıyla dolu: Bir zamanların kibar semtinde bugün küçük atölyeler de var. Konaklar ise oda oda kiraya veriliyor. Düzenleme ve koruma çalışmaları devamlı proje aşamasında. Süleymaniye sadece ilmiyye takımının semti değildi, Ağakapısı dediğimiz yeniçeri komutanlığı da buradaydı. Ağakapısı yerini 19. yüzyılda Seraskerlik ve Harbiye nezaretine, sonra da üniversiteye bıraktı. Süleymaniye çevresinin görünümünü bozan ilk binalar da önce üniversitenin arka bahçesine, sonra civar yerlere bürokrasinin kararlarıyla dikildi. Özel teşebbüs erbabı da onları izledi. Süleymaniye'nin çevresi koruma ve sözde düzenlemeye değil, esaslı bir düzenlemeye muhtaçtır.

Atatürk'ün Özel Girişimcilik Üstüne Görüşleri*

"Tüccarlarımızın yüzlerinin güleceği günler uzak değildir."

Bu saydığım iktisadî ev sınaî teşebbüsler içinde bahsettiğim şirketlerin bağımsızlık ve millî hâkimiyetimize hürmetkâr milletlerin emniyetle hükümetimizle temas eylemeleri ve kanunlarımız dairesinde anlaşmaları ile faaliyete geçebileceklerini söylemeye hacet yoktur." (16 Ocak 1923, İstanbul Gazeteciler Temsilcilerine, SD, II, s. 56, 57)

"Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır." (7 Şubat 1923, SD, II, s.97)

"Artık halkımızın tüccar sınıfını zengin edebilmek için, ticaretin yabancı ellerde bulunmasına mâni tedbirleri almak mecburiyetindeyiz." (20 Mart 1923, SD, II, s.136)

"Vatandaşlarımızın millî bir sermaye ile memlekette demiryolu inşa etmek teşebbüsü, izaha muhtaç olmayan birçok noktai nazarlardan fevkalâde mühimdir. Böyle milli teşebbüslerin Cumhuriyet Hükümetimiz ve başkanlık tarafından ne kadar büyük memnuniyet ve övünme ile karşılanmakta olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Nemlioğullarını bu teşebbüs ve muvaffakiyetlerinden dolayı hararetle tebrik ederim." (21 Eylül 1924, Samsun-Çarşamba hattının yapılmasına başlama töreninde, SD, II, s.193)

"Cumhuriyet Hükümetinin bu gibi milli teşebbüsleri daima himaye edeceğini zikrederim. Bu tesiste öncü olan İş Bankası'na sureti mahsusada teşekkür ederim." (1 Ekim 1925, Bursa'da dokuma fabrikasının temel atma töreninde, SD, II, s.220)

"Memleket ve millet için buna benzer yararlı müesseseler vücude getirmek zorunludur. İbrahim Bey'in memlekette çok olduğunu kabul ettiğim müteşebbisler için teşvik edici telâkki edilmesini dilerim. Cumhuriyet Hükümetinin namuskâr, vatanperver, cumhuriyetperver iş erbabına daima yardımcı olacağına şüphe edilmemelidir." (19 Mayıs 1926, Bozöyük'te kereste fabrikasını ziyarette söylenmiştir, SD, II, s. 241)

"Millî bankamızla ticarî ve sınaî şirketlerin adet ve sermayelerinin mütemadiyen artmakta olması, halkımızın iktisadî faaliyet ve uyanıklığına delil addolunabilir." (1 Kasım 1926, SD, I, s. 346)

"Memlekette sanayie rağbet ve temayül artmaktadır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın kudretini arttırdığımız halde sanayi erbabı daha ziyade himaye görecektir." (1 kasım 1928, SD, I, s. 358)

"Tüccar, milletin emeği ve üretimi kıymetlendirilmek için eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyakat göstermesi gereken adamdır." (1 Kasım 1937, SD, I, s. 396)

"Küçük esnafa ve büyük sanayi erbabına muhtaç oldukları kredileri kolayca ve ucuza verecek bir teşekkül vücuda getirmek ve kredinin, normal şartlar altında, ucuzlatılmasına çalışmak da çok lâzımdır." (1 Kasım 1937, SD, 1, s. 397)

"Kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılamaz; bununla beraber hiç bir piyasa da başıboş değildir." (1 Kasım 1937, SD, I, s. 396)

---

* *"Devletçilik" fikri, 'Anadolu İhtilâli'nin felsefesinde kuvvetli bir unsur olarak mevcuttu. İhtilâl antiemperyalist olduğu kadar antikapitalist olduğunu da her vesile ile açıklamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 günü, Meclisi açış nutkunda, 'kamu yararını doğrudan doğruya ilgilendiren kurumları ve teşebbüsleri devletleştireceğiz' demek suretiyle, devletçi görüşü tereddüde hiç yer bırakmayacak kesinlikle belirtmişti. Fakat, zaferden sonra ihtilâl, kendi felsefesine bu noktada ihanet etti. 17 Şubat 1923 günü İzmir'de toplanan 'Türkiye İktisat Kongresi' ile, yeni Türk devletinin 'millî kapitalist ekonomi'yi benimsediğini görmekteyiz. Gazi Mustafa Kemal Paşa, kongreyi açış nutkunda devletçilikten tek kelimeyle bile söz etmemiştir."* (Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli,* Cilt II, s. 339-340)

"İzmir İktisat Kongresi'nde genel olarak liberal bir iktisadî gelişmenin esasları savunuldu ve öyle görünüyordu ki, yeni Türkiye, liberal bir iktisat zihniyeti içinde, liberal bir iktisadî siyaset güdecektir. Nitekim de öyle oldu." (Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* Cilt III, s. 355)

Korkut Boratav, İzmir İktisat Kongresi'nden şöyle söz ediyor: *"Kongrenin aldığı kararlara özel teşebbüsü teşvik edici bir zihniyetin hâkim olduğu anlaşılıyor. (...) Kongre'nin genel zihniyetinin Cumhuriyet idarecilerine hiç olmazsa 6-7 yıl hâkim olduğu söylenebilir." (Türkiye'de Devletçilik,* s. 4)

Fethi Naci, *100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri* (Istanbul: Gerçek Yay., 1968), Soru 59: s. 63-64.

KAMPANA ÇALANLAR DAVASI:

1901'de İzmir'de Cereyan Etmiş Bir Kan İftirası Vak'ası[1]

ESTHER BENBASSA

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğundaki cemaatler arası ilişkiler (özellikle Rumlar ve Yahudiler), aralarında "kan iftirası" olayları da bulunan bir ihtilâflar dizisine tanık olmuştur. Böyle iftiraların daha önceki asırlarda cereyan ettiği biliniyorsa da, söz konusu dönemde büyük artış kaydetmişler, Rumların yoğun bulunduğu yörelerde ve Avrupa'nın daha dolaysız etkisine tâbi olan liman şehirlerinde Yahudilerin Hamursuz Bayramı yaklaştıkça düzenli olarak patlak vermişlerdir.[2] Bu hadiselerin ortaya çıkmasına elverişli etmenler arasında yabancı devletlerin rolü, imparatorluğun toprak kayıpları, yeni doğmakta olan millî talepler, yerel sanayiinin Avrupa rekabeti karşısında çöküşü ve daralan bir iktisadî ortamda azınlık mensupları arasında zorlu bir pazar mücadelesine yol açan büyük dış sermaye nüfuzu sayılabilir. Yahudilerle Hıristiyanları karşı karşıya getiren bu iftiralar Doğu Avrupa'da ve Rusya'da da cereyan etmişler, belirli ideolojik gayelere hizmet etmek için bir çağdaş Yahudi düşmanlığı çerçevesi içerisinde bu efsaneyi sömürmek üzere batıda ortaya çıkan birçok eser doğuyu etkilemekten geri kalmamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de vukubulan ve bu çalışmaya konu olan 1901 olayını içeren iftira dizisi, genellikle Rumlar tarafından başlatılmakta ve hep aynı biçimde cereyan etmekteydi: bir Rum çocuğu kayboluyor ve Yahudilerin -güya kanını Hamursuz Bayramında yenen mayasız ekmeğe katmak üzere- onu katlettikleri iddia ediliyordu.

Burada mevzuubahis olan vak'anın önemi, olayın kendisinden değil de, daha ziyade uyandırdığı yankılardan ve onu takip eden -ve basın tarafından "kampana çalanlar davası" veyahut "kırk ikiler davası" diye adlandırılan- mahkemeden ileri gelmektedir. İzmir'in ve başkentin Fransızca, Yahudice, Rumca ve Türkçe gazeteleriyle Fransız basını iftirayı ve davanın gidişatını aktarmışlar, *Alliance Israélite Universelle* (Evrensel Yahudi Birliği-A.I.U.) bülteni ise örgütün İzmir'deki erkek okulunun müdürünün ağzından olayı naklet-miştir.[3] Bu şahıs, A.I.U. Merkez Komitesi ile yazışmalarında hem hadiseyi, hem de davayı ayrıntılı olarak anlatmış, gerek iddianamenin ve gerekse on sanık avukatından ikisinin (Nevzad Bey ile Hristaki Hamadopulo Efendi) savunmalarını uzun uzun aktarmıştır. Bütün bu belgelerin birbirleriyle karşılaştırılması, olayın çeşitli yorumlarının tahlili ve davanın niteliği ve içerdikleri, söz konusu iftiranın Rumlarla Yahudiler arasındaki alelâde bir dinsel çatışmayı çok aştığını düşündürmektedir.

OLAYIN ÖYKÜSÜ

22 Mart 1901 tarihinde Anastas Konstantin Kalikikopulo adlı, aslen Sakız adalı, İzmir'in *San Dimitri* mahallesinde oturan ve *Xenopoulo et Cie.* adlı büyük bir tuhafiyecide çalışan onyedi yaşında bir Rum genci ortadan kaybolur.[4] Davada tanıkların anlattığına göre annesi işyerine giderek oğlunu sorar, cevap alamayınca Başpiskopos'a giderek olayı haber verir. Halk arasında dolaşan rivayetlere göre Başpiskopos kadına "oğlunuz artık yok, o bir melek oldu" der. (Kaybolan gencin ailesinin ifadesinde de aktarılan bu sözler, dava sırasında savunma tarafından inkâr edilmiştir.) Anne ve toplanan halk tarafından, Yahudilerin çocuğu yaklaşan Hamursuz Bayramı nedeniyle dinsel amaçlarla katlettiklerini ima ettiğine kanaat getirilen Başpiskopos'un bu esrarengiz sözleri, çok geçmeden halkı coşturur ve *Aya Fotini* kilisesi çevresinde toplanmış olan Rumların sayısı artar.

Şehre yayılan haber, alışıldığı üzere, Rumlarla Yahudiler arasında çatışmalara yol açar, çeşitli mahallelerde Yahudiler dövülür, hakarete ma-

İzmirli Benguiat ailesi Sukka'larının (bir dinî bayramda kullanılan çardak) önünde — kilim kullanmaları dikkat çekicidir. Hacı Efraim Benguiat ile oğlu Mordchay İzmir'in bellibaşlı antikacılarından olup, dört yüz kadar parçalık bir Yahudi sanat eseri koleksiyonu oluşturmuşlardı. 1888'de Amerika'ya sergilenmek üzere götürdükleri bu eserler daha sonra New York'taki Jewish Museum'un koleksiyonuna girmiştir. (Bu konuda bkz. Vivian B. Mann, A Tale of Two cities: Jewish Life in Frankfurt an İstanbul. 1750-1870 *(New York: The Jewish Museum, 1982), s.21-22).*

rüz bırakılır. 27 Mart çarşamba gününden itibaren çatışmalar giderek artar. Yahudi cemaati yetkilileri ve A.I.U. okulu müdürü, İzmir valisi Kâmil Paşa'ya başvurarak durumun ciddileştiğini haber verirler. Aya Fotini kilisesi, şehrin dört bir yanından Yahudilerden çocuğun iadesini talep etmeğe gelmiş Rumların buluşma yeri olmuştur. 29 Mart günü durum alevlenir, bazı kaynaklara göre birkaç bini bulan bir Rum kalabalığının kiliseye toplanması üzerine olay çıkmasını önlemek için Yahudilere ait dükkânlar kapatılır. Polis ve güvenlik kuvvetleri seferber edilir, asayişi temin etmek için Manisa ve Aydın'dan iki alay asker getirilir.

Bu durum karşısında Başpiskopos'un tavrıyla ilgili iki ayrı yorum vardır. Bunlardan elyazması bir belgede bulunanı onu çok eleştirmekte; valinin kiliseyi boşaltmak ve tahrikçileri evlerine göndermekle ilgili talebine "kilise herkesindir, müminlerin gelip dua etmesini önleyemem" dediğini nakletmektedir. Basılı bir belge ise halkı sakinleştirmeye yönelik çabalarından söz etmektedir.

Gizli bir belge, nümayişçilerin kitlece hapishaneye yürüyüp oradaki yüz ilâ yüzelli mahpusu zor gücüyle serbest bırakmayı, sonra da Yahudi mahallelerini istilâ etmeyi amaçladıklarını savlamaktadır.[5] Vali, kiliseden kitlece bir çıkış yapılmasının önlenmesini emreder. Nümayişçileri kontrol altına almak için güvenlik kuvvetleri süngü takmak zorunda kalırlar; onbeş kişi ağırca yaralanır, biri "delik deşik olarak" ölür. Polis ve orduyla nümayişçiler arasında çatışmalar olur. Tahrikçilerin birkaçı kilisenin çan kulesine çıkarak kampana çalmaya başlarlar, bu suretle binanın çevresinde toplanmış olan Rumlar bir hayli artar. Bunu takip eden velvelede kırk iki kişi yakalanır ve gözaltına alınır.

Bu hadiseler, Urla ve Çeşme'de arkadaşlarıyla birkaç gün geçirdikten sonra İzmir'e dönmekte olan Rum gencinin polis tarafından Göztepe'de bir kahvehanede bulunmasıyla sona erer. Valinin karşısına çıkarıldığında ağabeyinden azar işittiği için evden ayrıldığını anlatır. Dava sırasında savunma bu gidiş hakkında daha fazla ayrıntıya girerek çocuğun -Fransızca belgelerde adı "Guillaume" olarak verilen- birisiyle niteliği meçhul bir "ilişki"si olduğu, bu adamın Anastas'ın patronuna mektuplar gönderdiği, patronun bunları gencin ağabeyine gösterdiği, mektupların "pek namuslu olmayan" içeriğine ki-

İzmir'de ev kıyafetiyle bir Yahudi kadını ve bir Yahudi tatlıcısı. Alfred Rubens, A. Jewish Iconography *(London, 1954, no.1775 ve 1778).*

zan ağabeyinin ise çocuğu azarladığı belirtilir. Savunma bu öykü ile nümayişin ana nedeni arasında bir bağ kurar: iddiaya göre söz konusu Guillaume kayboluşun akabinde birkaç gün ortada görünmemiş, üstelik gözaltına alınması ve çelişkili ifadeleri ailenin bir Polonya Yahudisi olan bu zattan şüphelenmesine sebep olmuştur. Böyle hikâyeler tartışmanın temel sorundan, yani iftira ve nümayişten uzaklaşılmasına yol açabilirdi; her halükârda, Anastas davada evini kendi isteğiyle ve Çeşme'ye gitmek üzere terkettiğini ifade eder.

Çocuk vali tarafından Başpiskopos'a gönderilir, daha sonra bütün şehirde dolaştırılır. Bu suretle -ve asayişi sağlamak için alınan önlemlerle- şehir tekrar sükûnete kavuşur. Halk "Ya Padişah çok yaşa!" nidalarıyla dağılır. İki saat sonra dükkânlar tekrar açılır ve hayat normale döner.

DEĞERLENDİRMELER VE TEPKİLER

Konuya eğilen nüshalarında Yahudice gazetelerin tümü Sultan'a bağlılıklarını ilân etmişler ve aydın vali Kâmil Paşa ile "kahraman" polis şefi Mehmet Bey'e ve "emsalsiz bir tetiklik ve şevkle [padişah'ın] sadık Yahudi kullarını koruyan ve muhakkak şehrin emniyetine kasdetmiş olan serseriler tarafından kışkırtılmış olan bir tertibin yayılmasını önleyen" tüm komiserlere saygı ve şükranlarını sunmuşlardır. Aynı gazetelere göre bu olaylar "Yahudi cemaati için en ciddî sonuçlara" yol açabilirdi. Fakat Rumların kendileri de esirgenmeyecekti, zira "binlerce Girit'li Türk intikam hırsıyla kavruluyordu ve az kalsın sokakları kanlar götürecekti." Tahrikçiler "alçaklar" ve "serseriler" diye nitelendiriliyorsa da "üst sınıflardan" birçok kişinin de hadiseye katıldığı kaydedilmiştir. Kimi Yahudice gazetelerin genç Anastas'ın kayboluşuyla ilgili olayları kargaşalık, nümayiş ve asayişin bozulması biçiminde görmeleri bir tesadüf olabilir mi?

Yahudice basın ve arşiv belgeleri, yerel Türkçe, Rumca ve Fransızca basının olayları kınadıklarını aktarmaktadır. Ancak *Hidmet* gazetesinin 30 Nisan 1901 tarihli nüshası şöyle demektedir: "Kampana davasında *Néa Smyrni* haricinde İzmir'in Rumca basını ve özellikle *Almalthée* gazetesi, gerçeklerle çelişen yayınlar yapmışlardır."[6] Keza Yahudice *El Tiempo* gazetesi, yerel Rumca basınla Atina basını arasında farklar olduğunu belirtiyordu (25 Nisan 1901).

Güvenlik yeniden temin edilmiş idiyse de Yahudilere karşı kötü niyet elbette yok olmamıştı. Bunlar sokakta saldırıya uğramaya devam ediyor, kadınlar ve çocuklar tarafından üzerlerine kaynar su ve kireç dökülüyor, taş atılıyor, hakaret ediliyordu. Bu duruma bir son vermek için A.I.U. İzmir erkek okulu müdürü Arié 19 Nisan'da Başpiskopos'un yanına gidip, cemaatini daha hayırsever bir biçimde davranmaya çağırmasını ister ve kendisinden pazar günü kiliselerde verilecek vaazlarda konuya eğileceğine dair söz alır. Kısacası asayiş sadece geçici bir biçimde sağlanmıştı: "bütün bunlar şuna işaret etmekteydi ki hâlâ zihinleri kemiren bir fesat devam ediyordu ve bir gün bir patlama vuku bulabilirdi. Dolayısıyla ona karşı mücadele etmek gerekiyordu."

Okul müdürü bu amaçla Ventura adlı bir Yahudi avukatının yazmış olduğu bir kitabı Rumlara dağıtmayı önerir. 1872'de cereyan etmiş bir kan iftirası sırasında, çok iyi Rumca bilen bu şahıs, böyle iftiraları çürütmek için öne sürebilecek tüm kanıtları içe-

ren bu reddiyeyi yayınlamıştı; broşürün Rumlara dağılması sükûnetin sağlanmasına yardımcı olmuş ve iftira uzun süre tekrar su yüzüne çıkmamıştı.[7] Dolayısıyla avukattan kitabını -yakın geçmişte Atina *Syllogos*'unda yapılan ve Rum camiasında büyük yankılar uyandıran bir konuşmayı da ekleyerek- bedava dağıtılmak üzere tekrar bastırması istenir. Ancak A.I.U. Merkez Komitesi, bahsi geçen konuşmayı İskenderiye'de bastırmakta olduğu ve bir Rum tarafından yapıldığı için bir Yahudi'nin kitabından daha etkili olacağı gerekçesiyle teklifi reddeder. Bu iftiraların nedenleri ne olursa olsun, bir eğitim çalışması gerekli görülüyordu.

Kilise yetkilileri de bu meyanda çaba sarfetmekten geri kalmazlar. İzmir Başpiskoposu iki kilisede Yahudilerin hamursuz ekmeğine Hıristiyan kanı kullanmak için cinayet işlediklerine dair asılsız efsane üzerine bildiri okutturarak müminlerin daha insancıl ve Hıristiyanlığa daha uygun davranışlarda bulunmalarını ister.

Gerçekten de o dönemde cereyan eden hadiseler böyle vaazları gerekli kılıyordu. Aynı günlerde İstanbul'da Yaakov Sasson adlı bir Yahudi işportacının bir Ermeni çocuğunu öldürüp çuvalına koyarak dinsel amaçlarla kullanmak üzere götürdüğü iddia edilir. Olayı türlü biçimlerde aktaran başkentin Yahudice gazetelerinin kimisi suçlayanların Rum olduğunu söylerken, kimisi Ermeni, kimisi de her ikisi olduğunu belirtmektedirler. İzmir'dekinden çok daha sınırlı kalmakla birlikte bu olay da çatışmalara ve giderek tevkifata yol açar, ama işportacının suçsuzluğu sonunda kanıtlanır. Aynı yıl İzmir'deki bir Yahudiye para karşılığında bir Rum çocuğu satılması teklif edilir. İki büyük şehirdeki bu hareketlilik, Hamursuz Bayramı yaklaşırken Tunus'ta bir Fransız'ın ortadan kaybolması ve Avrupa basınının bu konudaki yayınlarıyla aynı zamanlara tesadüf etmektedir.

DAVA BAŞLIYOR

13 Temmuz 1901'de Rum sanıkların davası İzmir Adliye Sarayı'nda başlar; seyirciler mahkemeyi takip etmek ve şehrin en iyi avukatlarından (çoğunluğu Rum ve Ermeni olan) on kişiye emanet edilmiş olan savunmayı dinlemek üzere şehirden ve taşradan gelmişlerdir. Savcılık davanın ağır ceza mahkemesinde görüleceğine karar vermiştir. İddianame, cemaatler arası bir dinsel çatışmadan söz etmemekte, sanıkların 9 Mart günü Aya Fotini kilisesinin avlusunda ve çevresinde toplanarak suç işledikleri için Osmanlı Ceza Kanunu'nun 58'inci madde, 55. ve 56. maddelerde belirtilen suçların işlenmesini hazırlayan veyahut kolaylaştıran eylemlerle ilgilidir. Bu iki madde ise üç ayrı suçtan söz etmektedir: devlete karşı silâhlı isyan; halk arasında çatışma; gasp, yağma ve ülkede tahribat. Yani 55. ve 56. maddeler gerçekleştirilmiş eylemlerden söz ederken, 58. madde bunların tertip edilmesine değinmektedir.[8]

Yapılan soruşturmada devlete karşı silâhlı isyan plânlandığına dair hiçbir delil bulunamadığı için suikast iddiası kolayca çürütülür. Gerçi Paci adlı ondört yaşında bir tanık, tahrikçilerin kiliseye gelip kampana çalmadan önce *Aya Paraskevi* mahallesinde toplandıklarını söylemiştir ama, duruşma esnasında ifadesini geri alır. Bununla birlikte, siyasî bunalımların ve komploculuk şüphelerinin hakim olduğu İkinci Abdülhamid döneminde, savcılığın böyle bir tertip fikrini sürdürmesi şaşırtıcı değildir; bu görüş tartışmalar sürdükçe yumuşayıp giderek halkı çatışmaya teşvik haline dönüşmüştür.

Gerçekten de yetkililerin, polis şefinin, komiser ve güvenlik kuvvetlerinin ifadeleri, hep olayların asayiş bozmakla ilgili yanlarını vurgularlar: komisere hakaret, askerlerle çatışma, yumruklar, sopalar, taş ve bıçaklarla askerleri tehdit, devlet görevlilerine saldırı ve yaralama gibi. İfadeler boyunca en sık tekrarlanan sözler hep isyancılık lugâtından alınmışlardır: "isyana teşvik," "kasıtlı eylemler," "düzensizlik." İddianamenin bizzat kendisi, olayın temelinde bulunan kan iftirası meselesini bir kenara koyarak intizamsızlığı ön plâna çıkarır: bu dava, kızışan millî talepler döneminde her türlü tahrikçiye bir örnek teşkil etmeliydi.

Yahudice gazetelerle Fransa'daki Yahudi basını, avukatlardan Nevzad Bey (Müslüman), Hristaki Hamodopulo Efendi (Rum) ve Nezaret Efendi (Ermeni) savunmalarına geniş yer verirler. Bunlar, bir taraftan müvekkillerine yöneltilen suçlamaları reddederken, bir taraftan da kan iftirasının bir tarihî -ve mazur gösterici- çözümlemesine girişirler, bu efsanenin abesliğini ispat ederken ardındaki ruhbilimsel etmenlere dikkat çekerler: Yahudilerin -kısmen savaşlar ve baskılar neticesinde oluşan bir tecritten doğan- iktisadî başarılarının diğer milletlerde yol açtığı kıskançlık gibi. Avukatlar iktisadî ve toplumsal etmenlerin varlığını inkâr etmezler. Onlara göre İmparatorlukta artan bir nüfuz sahibi olan Avrupa, bu iftiraların yayılmasının baş sorumlusu du-

İzmirli bir haham. (Hamdy Bey ve M. de Launay, Les costumes populaires de la Turquie en 1873 *(Constantinople, 1873)'ten aktaran Alfred Rubens,* A. History of Jewish Costume *(New York, 1967, s.44, no.45).*

rumundadır (1840 Şam, 1882 Tisza-Eszlar, 1891 Korfu olayları, Prusya ve Bulgaristan'da olanlar göz önünde bulundurulunca); batıda çağdaş Yahudi düşmanlığının doğuşu, Jab'ın *Les Juifs et le sang chrétien*'i (Yahudiler ve Hıristiyan kanı) gibi eserlerin yaygınlaşması, Dreyfus olayının yankıları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluktaki Rumlarla Yahudileri karşı karşıya getiren çatışmanın nedenleri olarak görünmeliydi: "aşikârdır ki bu bâtıl inançlar ve suçlamalar batıdan doğuya geçmişler ve cahillerin zihinlerinde yer etmişlerdir." Özellikle Hıristiyan avukatları savunmalarında padişaha medhiyeler yağdırırlar, azınlıkların barış ve uyum içinde yaşamalarına izin verdiği elverişli koşulların altını çizerler. Sonuçta savunma avukatları söz konusu iftirayı bir önyargı, topluluklar arasına fitne sokmak için Avrupa'dan ithal edilmiş ve cahil halkı kavramış olan bir batıl inanç olarak nitelendirirler. Böyle olayların tekrarını önlemenin tek yolunun eğitim olduğunu belirtirler.

Yahudi basınının kendisi de avukatların savunmasındaki temaları ele almış, bunlardan kan iftirasını aşağılığa, cehalete ve nefrete bağlayan Berlin'li profesör Strack'ın *Le sang et la fausse calomnie du meurtre rituel*'i (Kan ve ayinsel cinayet iftirası) ve Salamon Reinach'ın *L'accusation de meurtre rituel*'i (Ayinsel cinayet suçlaması) gibi kitaplardan yankılar bulmuşlardır. Adı geçen eserde Reinach, Loeb'den naklen "mesele bir tarih sorunu değil, bir ruhbilim sorunudur" demekteydi.[9]

Kan iftirası olgusunun tarihî izahını da ihmal etmemekle -ve hatta bu alanda derin bilgilerini sergilemeklebirlikte savunma avukatları bir ruhbilimsel açıda ısrar etmişler, olayın siyasî boyutunu vurgulayan suçlamaya karşı koymaya çalışmışlardır.

Duruşma boyunca iki yaklaşım da temsil edilmiş, iftiraların hedefi olan Yahudiler ise ikisinden de yararlanabilmişlerdir. Zira ikisi de (ve özellikle savunmanınki) bir yandan iftiranın boşluğunu tanıtlamaya ve öte yandan cemaatin iftiranın tekerrürü dolayısıyla sarsılan itibarını düzeltmeye yaramaktaydılar -"bütün bir millet ki haksız yere suçlanmış ve eziyet çekmiş, neticede şan ve şerefini kaybetmiştir." Bu arada Fransa Yahudileri de iftirayı toptan reddeden savunmalardan uzun bölümler yayınlamıştır: ondokuzuncu yüzyılın son yıllarından itibaren Fransa, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden uzanan şiddetli bir Yahudi aleyhtarlığı dalgasına sahne olmuştu; dolayısıyla bu dava Osmanlı Yahudilerinin yanısıra - kuramlarını kan iftirası gibi savların üzerinde temellendiren Drumont gibi nice Yahudi düşmanı tarihçinin hedefi haline gelmiş olan- Fransa cemaatinin de itibarını islâh etmeye katkıda bulunmuştur.

Yine de savunmanın gayesi çok sarihti: olayın siyasî boyutunu arka plâna itmek ve Avrupa'yı başlıca suçlu haline getirmek. Sonuç olarak asayişi bozma suçlamasını bertaraf etmek söz konusuydu: hadisenin ilk gününde halk tesadüfen ortaya toplanmıştı; ertesi günü meraklıların sayısı artmıştı; kalabalığı daha iyi görebilmek için bazıları çan kulesine tırmanmışlardı; kampana bir yas işareti olarak çalınmıştı; halkın niyeti hiçbir zaman için asayişi bozmak olmamıştı; böyle bir toplantının Başpiskopos'u şehrin üst yetkililerine göndermek gayesi güttüğü söylenebilirdi ki bunda elbette bir suç unsuru yoktu; ve nihayet çocuk bulunduğunda halk "padişahım çok yaşa!" diye bağırmıştı ki, bu da Rum cemaatinin sadakatini gösteriyordu. Demek ki kampana çalanlar sadece Ceza Kanunu'nun 260. maddesinin öngördüğü cezayı haketmişlerdi.[10]

17 Ağustos 1901'de mahkeme kararı ilân edildi. Buna göre suçları ispatlanamamış olan yirmidokuz sanık beraat ediyor, onüçü ise (Dimitri, Miltiadi, Yanko Kostandi, Adries Tefio, Andon Petro, Zahari Fokinaki, Dimitri Anastasi, Manol Apostol, Manol Stelio, Andon Aleksi, Andon Yani, Panayot Yani, Yorgi Kumuliyani ve Yorgi Kaçuri) Ceza Kanunu'nun 199. maddesine göre (?)yedibuçuk ay hapse mahkûm oluyordu.[11]

YÜZYIL SONLARINDA RUM VE YAHUDİ CEMAATLERİ

Önemi özellikle onu takip eden davadan ileri gelen bu kan iftirası olayı, ondokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısında, İzmir gibi İmparatorluğun Rumların yoğun bulunduğu şehirlerinde vukubulan benzer olaylardan sadece bir tanesidir. Yalnız 1901 yılında dört benzer vak'a kaydedilmiştir.

1897'de İmparatorluk'ta 2.569.912 Rum (Osmanlı nüfusunun % 13,49'u) ve 215.425 Yahudi (nüfusun % 1,13'ü) bulunuyordu. İzmir sancağının bulunduğu Aydın vilâyetinde Rumlar 299.598 kişiyle nüfusun % 15,5'ini, Yahudiler 27.701 kişiyle % 1,8'ini, Ermeniler ise 14.092 kişiyle % 0,95'ini oluşturuyordu.[12] Dolayısıyla Rum cenaati vilâyetin en önemli azınlık topluluğu durumundaydı.

Düzensizce tatbik edilmekle birlikte, Tanzimat hareketi -Gülhane Hattı Şerif'i (1839) ve İslâhat Hatt-ı Hümayun'u (1856)-1820'li yılların durağanlığından sonra İmparatorluk Rumlarının gerek iktisadî, gerekse demografik alanında tekrar parlamasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde, yeni devletlerinkinden daha etkin bir pazarın arz ettiği iktisadî fırsatlardan faydalanabilmek için bağımsız Yunan krallığından gelen göçmenler de yerel cemaate eklenmişlerdir.

Yunanistan'ın 1830'da bağımsızlığını kazanması, yeni krallığın haricinde kalan ve Rumların yoğun olarak yaşadıkları toprakların fethedilmesi politikasına yol açmış, "milli kurtuluş fikri, Bizans İmparatorluğu'nun diriltilmesiyle eş anlamlı hale gelmişti". 1843'te tutucuların başa geçmesi, bu *irrédentiste* siyaseti pekiştirmiştir. Yunan dış politikasını yönlendiren *megali idea*, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî ve siyasî nüfuzlarını artırmak gayesini güden Avrupa devletleri tarafından sömürülmüştür; örneğin Fransa Türkiye'de asayişsizlik olmasını istiyordu ve Rumlar buna yardımcı olabilirlerdi; İtalya da 1898'den itibaren İzmir Rumlarına cazip görünmeye çalışıyor, bu suretle Ön Asya'da toprak kazanmayı umuyordu. Yunanlıların askerî bir yenilgiye uğradığı 1897 Türk-Yunan savaşından sonra İmparatorluğun Rumları arasında bir Yunan milliyetçiliği akımı da yaygınlaşmıştı.[13] Henüz sarih millî hedefleri bulunmayan

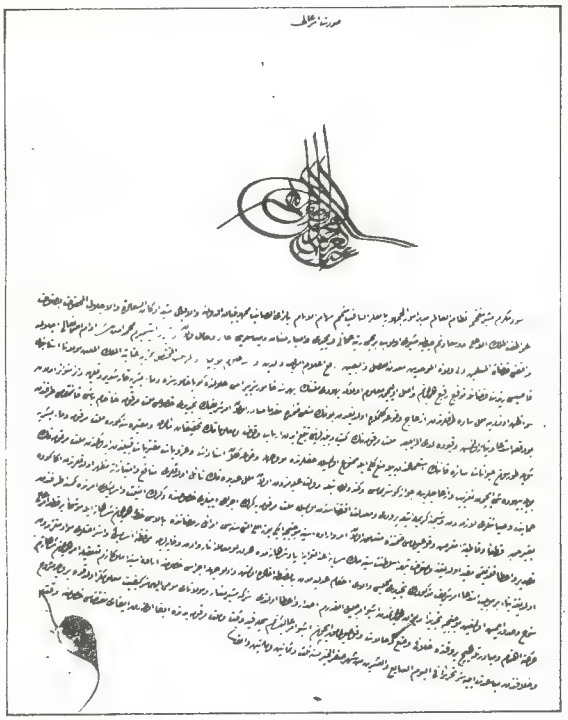

Abdülaziz'in 27 Safer 1283 (24 Haziran 1866) tarihinde verdiği, Abdülmecid'in 1 Ramazan 1256 (18 Ekim 1841) tarihli fermanını tecdid eder nitelikteki, kan iftirasıyla ilgili ferman. (Aslı Başhamalık arşivindedir).

(Abdülaziz tuğrası)

Destur-ı mükerrem, müşir-i müfahham-ı nizam'ül-âlem, müdebbir-i umur'ül-cumhur bilfikr'üs-sâkıb, mütemmim-i meham m'il-enam birreyis'is-saib, mümehhid-i bünyan'ıd-devlet ve'l-ikbâl, müşeyyid-i erkân'ıs saadet ve'l-iclâl, ... el-mazhûf bi-sunufi'l-avâtıfil-melik'ülâlâ, Dersaadetim zabtiye müşiri olub birinci rütbe-i Osmanî ve Mecidî ve İmtiyaz nişan-ı zişanlarını haiz ve hamil olan Vezir'i dirâyetsemirim Mehmed Emin Paşa (edam Allahü te'alâ iclâlehu); ve akda'l-ı kudat'ül-Müslimîn, evlâ vülât'ül-müvahiddîn, ma'den'ül-fazl ve'l-yakin, râfi-u âlâm'ül-Şeriat ve'd-din varis-i ulûm -ül-enbiya ve'l-mürselm, el muhtas bimezroli inayet'ül-melik ul-ül-mu'in, Mevlânâ İstanbul kadısı (zide: zidetfeza'ilühu):

Tevki-i refi-i hümayunum vâsıl olucak ma'lûm ola ki, Yahudi milletinin beher sene Hamursuz Bayramı hulûlünde gûya hamursuza dima-i beşeriye karıştırdıklarına dair mütevatir olan suizan üzerine milel-i saire taraflarından iz'aç vuku'a gelmekte olduğundan, bunun men'i zımnında mukaddema sâdir olan Emr-i Şerif'in tecdidi hususu millet-i merkume Hahambaşı Kaimakamı tarafından bu def'a istid'a ve niyaz olunmuş ve kuyuda lede'l-müracaat "millet-i merkumenin kütüb-ı diniyelerini tetebbu eden erbab-ı vukuf ve ma'lûmatın tahkikat-ı me'lufe ve mu'teberesine göre, millet-i merkume dima-i beşeriye şöyle dursun hayvanat-ı saire kanının isti'malihden bile men-i küllî ile memnu olmasiyle, haklarında bu vechile vuku'a gelen isnadat ve azviyat-ı müfteriyat kabilinden idüğünden, millet-i merkumenin böyle beyhude şey için tâ'zib ve iz'açlarına cevaz gösterilmemesi ve kendüleri tebaa-yı Devlet-i Alîyemizden olan milel-i adîdenin na'il oldukları menafi ve imtiyazata mazhar olduklarından ana göre himayet ve sıyanetleri lâzımeden ve şîme-i kerime-i tebaaperverî ve mâ'delet iktizasından olmasiyle millet-i merkumeye gerek icra-yı âyinleri hususunda ve gerek emniyet ve asayişleri emrinde kimesne tarafından bigayri hakkin kat'iyen ve katıbeten taarruz vuku'bulmaması" zımnında müteallik olan Emr-i İrade-i Seniye mucibince iki yüz elli altı sene evail-i Ramazan'ında balâsı Hattı-Hümayun-ı Şahane ile muvaşşahen bir kıtâ Emr-i Âlî tasdir ve i'tâ kılındığı mukayyed olduğuna ve sınuf-ı tebaa-yı Saltanat-ı Saniye'min sâye-i adaletvaye-i Padişahanemde her türlü mu'amele-i nârevadan vikayeleriyle muhafaza-ı asayiş ve istirahatleri mevadd-ı mültezimeden olduğuna bina'en bermucib-i istid'a Emr-i Şerif-i mezkûrun tecdidi Meclis-i Vâlâ Ahkâm-ı Adliyemden bâmazbata ifade olunmuş ve ol vechile icrası hususuna İrade-i Seniye-i Mülûkânem taallûkiyle Emr-i Hümayun-ı Şahanesünuh ve sudur eylemiş olmağın mucibince tecdiden Divan-ı Hümayûn'umdan işbu Emr-i Celîl'ül-Kadrim ısdar ve i'tâ olundu.

Siz ki Müşir-i müşar ve Mevlânâ-yı mumaileyhsiz; keyfiyet ve ma'lûmatınız oldukta bervech-i meşru harekete ihtimam ve mübaderetle hiçbir vakitte hilâfı vaz'u hâlât vuku'bulmamak için işbu Emr-i Alişan'ım sicile kayd ve sebt ve millet-i merkume yedinde ibka olunarak ifâ-yı muktezası hususunda dikkat ve hilâfından mübaadet eyliyesiz.

Tahriren fi'l-yevm'is-sabi' ve'l-işrin min şehr-i Safer'il-hayır sene selâse ve semanin ve mieteyn ve elf.

ve merkezî yönetim tarafından "sadık millet" olarak nitelendirilen Yahudiler, giderek -kan iftirası kullanılarak- tahrik vesilesi yapıldılar.

Ondokuzuncu yüzyılda, Avrupalı Yahudi hayırseverlerin ve yerel cemaat liderlerinin müdahaleleriyle Padişahlar bu iftirayı kınayan fermanlar vermişler, Abdülmecid'in Şam ve Rodos olaylarının akabinde 6 Kasım 1840'ta verdiği fermanı Abdülaziz 1865 Kuzguncuk iftirasından sonra 24 Haziran 1866'da teyid etmiştir.[14] İkinci Abdülhamid'in 1898'de Patrik Konstantin'e verdiği -ve onu bu iftiralara son verilmesine yardıma çağıran- emirname de, nedenleri ne olursa olsun, bu tür karışıklıkların önüne geçmek amacını açığa vuruyordu. Bu arada Patrik Antimos ve Patrik Yoakim'in 1873, 1874 ve 1884'te yayınladıkları tamimler Rumları Yahudilerle ahenk içinde yaşamaya davet ediyorlardı.[15]

1901 olayı işte Türk-Yunan savaşını takip eden çalkantılar ve İzmir'in Girit'li Müslümanlarıyla yerel Rum nüfusu arasındaki gerilim koşulları altında vukubuldu. Bu iftira büyük boyutlara erişebilirdi ve yetkililer bu davayı bir misal yapmaya koyuldular.

Yahudiler bu tür karışıklıklara bahane teşkil etmekle birlikte, dinî ve siyasî tüm etmenler bir yana, bu olayların temel boyutları iktisadî idi. Cemaatler arası ihtilâflar çoğu kez Yahudi iş adamlarının ve işportacılarının (ki önyargıların en kuvvetlileri bunlara karşıydı) boykot edilmesine yol açıyor, "birkaç gün içinde kıyasıya bir ticaret savaşına dönüşüyordu."[16] Değişen pazar ilişkileri ve ondokuzuncu yüzyıl sonlarında yabancı sermayenin nüfuzu, topluluklar arasındaki rekabeti keskinleştirmişti.

A.I.U., okulları ve zenaat mektepleri vasıtasıyla, Yahudilerin toplumsal ve meslekî çehresini dönüştürerek onlara yeni bir iktisadî atılım vermek istiyordu.[17] Bu suretle Osmanlı Yahudi toplumu, İmparatorluğun gerilemesine koşut olarak en az onsekizinci yüzyıldan beri içine batmış olduğu kültürel ve iktisadî durağanlıktan kurtulabilirdi.

A.I.U. İzmir erkek okulu müdürü, söz konusu olay bağlamında Paris Merkez Komitesine gönderdiği raporlarından birinde, tahta oymacılığı öğrenmek üzere Rum ustalarının yanına çırak verilmiş olan genç Yahudilerin kovulduklarını bildirmektedir.[18] Verilen bahane ise, Yahudilerin tekrar Hıristiyan kanı kullanmaya başlamaları üzerine Rum ustalarının artık Yahudi çırak kabul etmemeyi kararlaştırmalarıydı. Oysa müdür bunun gerçeği yansıtamayacağını, zira Hıristiyan ustalarının marangozluk, tekerlekçilik, matbaacılık, tornacılık ve demircilik gibi işlerde Yahudi çırak almaya devam ettiklerini kaydediyordu. Ona göre asıl neden, çırakların kimisinin mesleklerini öğrendikten sonra kendi hesaplarına çalışmaya başlamış olmaları ve bir yıldan fazla bir süredir eski ustalarıyla rekabet içinde olmalarıydı; dolayısıyla ustaları kan iftirasını bahane ederek onlara meslek öğretmeyi bırakmışlardı.

Daha geç bir tarihe rastlamakla ve burada bahis mevzuu olaylarla bir ilişkisi olmamakla birlikte, Rumlarla Yahudilerin sık sık düştükleri ihtilâflarda siyasî ve iktisadî kertelerin üst üste bindiğini gösteren bir öğretici örnek daha verilebilir: 1912'de Osmanlı İmparatorluğu Hahambaşısı Hayim Nahum Efendi, Silivri'de "Yahudiler(in) İttihad ve Terakki partisine oy verdikleri için üç aydır Rum vatandaşlarımız tarafından boykot edilmekte" olduklarını haber vermektedir.[19] İşportacılıkla hayatlarını kazanan Yahudiler bundan öyle zarar görmüşlerdi ki A.I.U. Silivri okulunun geleceği tehlikeye düşmüştü.

1901 İzmir iftirası hem yankıları, hem de davasıyla, Yahudi ve Rum cemaatleri arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını kısmen de olsa yansıtmaktadır. Onu anlamak için hem siyasî, hem iktisadî bir konjonktürü incelemek gerekir - dinsel veriler buna yeterli değildir. Öte yandan bu dönemde Ermeniler tarafından ileri sürülen kan iftiralarının çok nadir olduğu kaydedilmelidir; acaba Ermeni ve Yahudi cemaatleri arasındaki ilişkilere hakim olan etmenler değişik miydiler?

(Aslı Fransızcadır)

---

1. Bu makale, *Second International Congress for the Study of Sephardi and Oriental Jewry*'de (Kudüs, 23-28 Aralık 1984) sunulmuş "Le procès des sonneurs de tocsin: un cas de calomnie de meurtre rituel à İzmir en 1901" başlıklı tebliğin çevirisidir. Yer darlığından metnin aslında bulunan çok kapsamlı ve ayrıntılı dipnotlarının hepsi buraya alınamamıştır. (Çevirenin notu.)
2. Önceki dönemler için bkz. Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis la prise de cette ville, en 1453, par Fatih Mehmed II, jusqu'à nos jours* (1453'te Fatih Mehmed II tarafından fethinden günümüze kadar İstanbul Yahudileri tarihi), (İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1942), c.2, s.125-126, ve *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie: recueil de 114 lois, règlements, firmans, bérats, ordres et décisions de tribunaux* (Türkiye Yahudileriyle ilgili Türk belgeleri: 114 kanun, talimat, ferman, berat, kanunname ve mahkeme kararı derlemesi), (İstanbul: Etablissements Haim, Rozio & Co., 1931), s.158; Uriel Heyd, "Alilot dam be-Turkia beme'ot ha-15 veha-16" (Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Türkiye'de kan iftirası), *Sefunot,* 5 (1961), s.137-149. Ondokuzuncu yüzyıl hakkında bkz. Moise Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours* (Başlangıçtan günümüze kadar Osmanlı İmparatorluğu Yahudilerinin tarihi üzerine bir çalışma), (Paris: Librarie A. Durlacher, 1897; tıpkıbasımı Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1973 ve Paris: Centre d'Btudes Don Isaac Abravanel-U.I.S.F., 1980), s.220-238; Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* c.2, s.126-135; a.y., *Histoire des Juifs d'Anatolie: Les Juifs d'İzmir (Smyrne)* (Anadolu Yahudileri tarihi: İzmir Yahudileri), (İstanbul: Imprimerie M. Babok., 1937), s.183-199; a.y., *Documents officiels turcs,* s.223-225; Jacob Landau, "Alilot dam viredifot yehudim be-Misrayim besof ha-19" (Ondokuzuncu yüzyılda Mısır Yahudilerine karşı kan iftirası ve zulüm), *Sefunot,* 5 (1961), s.417; Y. Barnai, "Alilot dam ba'imperia ha'otomanit bame'ot ha-15-19" (Onbeşinci ilâ ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda kan iftirası), *Sin'at Yisrael ledoroteha* (Kudüs: Zalman Shazar, 1980), s.211-216; Narcisse Leven, *Cinquante ans d'histoire: l'Alliance Israélite Universelle (1860-1910)* (Elli yılın tarihi: Alliance Israélite Universelle (1860-1910), (Paris, 1911), c.1, s.233-236 ve 387-392; Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (İslâm [Âleminin] Yahudileri), (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984), s.156-159.
3. Örneğin *L'Impartial, El Tiempo, El Messerret, La Epoca, La Buena Esperanza, L'Univers Israélite, Archives Israélites, Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle,* v.b.
4. Gencin adıyla kayboluş tarihi hakkında birbirinden farklı kayıtlar vardır. Burada verilen bilgiler, o günlerin basınından ve A.I.U. arşivlerinden derlenmiştir. Bkz. Turquie, II C 9, Arié'den Paris'e, 31 Mart 1901 tarihli iki mektup, no 36 ve 37 ve Pontremoli'den Arié'ye, 27 Ağustos 1901; Turquie, LXXVI E, Arié'den Paris'e 23 Nisan 1901 ve 12 Temmuz 1901.
5. *Archives A.I.U.,* Turquie, II C 9, Arié, mektup no 37.
6. Nakleden Galanté, *Les Juifs d'İzmir,* s.191
7. Ventura hakkında bkz. Galanté, *Les Juifs d'İzmir,* s.186-187
8. Bkz. Aristarchi Bey (Grégoire), *Législation ottomane ou Recueil de lois, règlements ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman* (Osmanlı yasaları: Osmanlı İmparatorluğu'na ait kanun, talimat, kararname, antlaşma, kapitülasyon ve diğer resmî belgeler derlemesi), (İstanbul: Démétrius Nicolaides, Bureau du Journal Thraky, 1874), s.223; George Young, *Corps de droit ottoman* (Osmanlı kanunları külliyatı), (Oxford: Clarendon Press, 1906), 7, s.12.
9. (Paris: Le Cerf, 1893), s.19.
10. Bkz. Aristarchi Bey *a.g.e.,* s.267; Young, *a.g.e.,* s.53.
11. 199. madde âdetleri bozmakla ilgili olduğu için, bunun bir hata olduğu varsayılabilir. Konuya daha yakın olanlar direnme, emre uymama ve devlet yetkesini çiğnemekle ilgili olan 113, 114. ve 115. maddelerdir. Bkz. Aristarchi Bey *a.g.e.,* s.237 ve 253; Young, *a.g.e.,* s.24-25 ve 39.
12. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Osmanlı İmparatorluğu ve Çağdaş Türkiye Tarihi), (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), c.2, s.240 ve 268 n.32. Justin McCarthy *(The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics* (Arap dünyası, Türkiye ve Balkanlar (1878-1914): bir tarihî istatistik başvuru kitabı), (Boston: G.K. Hall & Co., 1982), s.60, aynı sayıları 1895-1896 için vermektedir.
13. Bu dönemde Osmanlı Rumları hakkında bkz. Richard Clogg, "The Greek *Millet* in the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğunda Rum milleti), *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York Holmes & Meier, 1982), c.1, s.185-207; Nicolas Svoronos, *Histoire de la Grèce Moderne* (Çağdaş Yunanistan tarihi), (Paris: Presses Universitaires de France, 1980); Léon Maccas, *L'hellénisme de l'Asie Mineure* (Küçük Asya'da Yunan milliyetçiliği), (Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919).
14. David Kushner, "Ferman me'et hasultan ha'otomani hamafrikh 'alilot dam neged hayehudim" (Osmanlı sultanının Yahudilere karşı kan iftirası hakkında verdiği ferman), *Pe'amim,* 20 (1984), s.37-45; Abraham Galanté, *Türkler ve Yahudiler: Tarihî, Siyasî Tetkik* (İstanbul: Tan Matbaası, 1947), s.28-30, ve *Turcs et Juifs: étude historique, politique* (Türkler ve Yahudiler: tarihî ve siyasî tetkik), (İstanbul: Etablissements Haim, Rozio & Co., 1932), s.18-21; Franco, *a.g.e.,* s.222.
15. Galanté, *Turcs et Juifs,* s. 22; *Documents officiels turcs,* s.224-240; S.Dubnov, *Divre yeme 'am 'olam* (Dünya Yahudileri tarihi), 8. baskı (Tel-Aviv: Devir, 1978), c.9, s.259.
16. Paul Dumont, "Une source pour l'étude des Communautés juives de Turquie: les Archives de l'Alliance Israélite Universelle" (Türkiye'nin Yahudi cemaatlerini araştırmak için bir kaynak: Alliance Israélite Universelle arşivleri), *Journal Asiatique,* 267 (1979), s.122.
17. Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, "L'Artisanat Juif en Turquie á la fin du XIXe siècle: L'Alliance Israélite Universelle et ses oeuvres d'apprentissage" (Ondokuzuncu yüzyıl sonunda Türkiye'de Yahudi zanaatı: Alliance Israélite Universelle ve zanaat okulları), *Turcica,* 17 (çıkacak).
18. *Archives A.I.U.,* Turquie, LXXVI E, Arié'den Paris'e, 12 Temmuz 1901.
19. *Archives A.I.U.* Turquie, II C 12, Nahoum'dan Paris'e, 9 Haziran 1912.

HAYATIMI ANLATIYORUM

Daha Eski Anılar

SUAD DERVİŞ

İşte otuz bir mart gecesi başlayan yaşamım, bundan sonra yaşım dolayısı ile bazı eksiklerle devam etti, fakat ben, bu tarihten evvel de müphem ve parça parça olsa bile, bazı sahneler ve resimler hatırlarım. İlk hatırladığım şey; bir evdeyim, duvarlar yapılıyor. Yani inşaat var. Her gün olmayan bir şey, çok mutluyum. Bir odaya büyük bir halı yayıyorlar, bu ara bir siyah çarşaflı, yusyuvarlak bir hanım geliyor, bana: "Aman, halan, koş git elini öp" diyorlar, ben söylediklerini yapıyorum. O siyah çarşaflı hanım bana küçücük bir sandık veriyor. Sonra sandık kucağımda, açıyorum, içinden bir şokola alıyorum/ısırıyor ve mahvoluyorum. Bu likörlü bir şokola olacak. Bunu yutamıyorum. Yere kapamakta oldukları halının bir ucunu açıyor yere tükürüyor ve halıyı üstüne hemen örtüyorum. Çok küçük olduğum için gizli yaptığımı zannettiğim bu münasebetsizliği gören oldu mu, yoksa, o şokola bir salon halısı olmak icabeden o halının altında hep kaldı mı bilmiyorum. Ama hayatıma bir suçla başladığımı unutmadım. Sonra sokaklar görüyorum, göğüslerinde kırmızı beyaz kokartlar olan yüzlerle insan sokaklarda: "Yaşasın Hürriyet" diye haykırışıyorlar. Bizim evimizin önünde birikiyorlar: "Doktor, doktor, gel konuş.." diye, babamı çağırıyorlar. Babam bir duvarın kenarına çıkıyor bir şeyler söylüyor, alkışlar, yaşalar, mehtaplar, donanmalar, şarkılar, marşlar... Coşkunluk, bayram. Hürriyetin ilân edildiği günler olacak.

Bunları gördüğümü hatırlıyorum ama bunlar rüya da olabilir.

Sonra bir çatana dolusu güzel kadınlar hatırlıyorum. Çarşaflarının üstünde, bir omuzdan bele doğru giden ve gene sırttan çapraz olarak gelen, kırmızı beyaz ve çok geniş bir kurdela takmış, göğüsleri kokartlı, genç, yaşlı fakat hepsi coşkun, hepsi güzel, hepsi mutlu kadınlar. Çatana zaman zaman büyük sarayların önünde duruyor. Ben o zaman saray olduğunu anlamıyorum, ama şimdi biliyorum. Rıhtıma çıkıyoruz. Bir harem ağası sonra birtakım genç yaşlı çerkes kalfalar bizi karşılıyorlar.

Salonlardan, dehlizlerden geçiyoruz. Bir ara kendimi şişman, sarışın süslü bir kadının yanında buluyorum. Tahta benzeyen bir koltukta oturmuş, beni de koltuğun içine almış başımı okşuyor. Beni o kadar sever görünüyor ki, ben de başımı hafifçe onun göğsüne dayıyorum.

Çatanaya binerken, annem, çok ciddî bir sesle bana: "Bir daha bunlara sokulma" dedi, "onlar seni okşasalar bile, kaçınıp terbiyesizlik yapma ama farkında değilmiş gibi geri ve yabancı dur". Ben uslu bir çocuktum. Bir hata ettiğimi anlamıştım: "Peki anneciğim bir daha sokulmam." Sonra sordum: "Niçin?" "Çünkü onlar hanedandan sultanlar." Herhalde, hanedandan olmak kötü şeydi.

Ondan sonra bir sürü saraylara gittik, ben o kadar geri durdum ve yahut oradaki kadınlar beni o kadar soğuk buldular ki, artık beni yanlarına çağırmadılar.

Senelerden sonra ben anneciğime bu sahneyi anlattım ve neden bana çıkıştığını sordum. Ve o gün bu çatana ile nerelere gittiğimizi öğrenmek istedim.

Annem evvela bunu hatırlayışıma şaştı, ama lâf yoktu, bal gibi hatırlıyordum. O zaman bana anlattı. Hürriyetin ilânından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Namık Kemal'in Vatan veya Silistre isimli piyesini oynatmak için bir hanımlar komitesi kurmuşlar, annem önayak olmuş, başta Fehime Nüzhet Hanımefendi olmak üzere o devrin meşhur münevver kadınlarını toplamış ve piyesin İstanbul'un muhtelif yerlerinde oynanmasını temin için ve inadına da, saraylara gidilerek para toplanılmış. Beni okşayan sarışın ve şişman kadın Sultan Abdülhamit'in kızlarından Zekiye sultanmış. Abdülhamit'in kızkardeşi zannederim ablası olan ve meşhur Damat Ferit Paşa'nın karısı bulunan Mediha Sultan ise gelen hanımları kabul etmeyen yegâne sultanmış. Haznedar kalfa ile onları konuşturmuş, kendisi görünmemiş.

Bir de şimdi ismi çok konuşulmayan değerli bir *Fecriati şairini ve piyes* yazarını gene böyle her şeyi birbirinden ayıramadığım sıralarda tanıdım. Bu da hürriyetin ilânı sırasında oldu. Çok heyecanlı genç bir adamdı. Babamın arkadaşıydı. Bizim evde kaç göç olmadığı için bize gelir, annem, yengelerim, evin diğer erkek ve kadınlarıyla birlikte, kırmızı salon dediğimiz salonda otu-

Suad Derviş gazetecilik yıllarında.

rur. Sonra babamla beraber gelen kalabalıklara karışırlar "yaşasın hürriyet, kahrolsun istibdad" diye bağıra bağıra uzaklaşırlardı. Sonra dönerler, o, evde bıraktığı büyük bir cüzdandan birtakım kâğıtlar çıkarır, babamın yazı odasına geçer, orada oturur bir şeyler yazardı.

Sonradan öğrendiğime göre, benimle de çok yakın bir dost olduğunu zannettiğim, bu genç adam, tanınmış şairlerimizden, Tahsin Nahit'miş. Ve bizde yazdığı eser de, "Jön Türk" ismindeki piyesi imiş. Esefle itiraf edeyim ki, ben o piyesi hâlâ okumadım. Şimdi okumayı çok isterim. Çünkü o da babam, annem ve bütün benimkiler gibi hürriyetten o kadar sarhoştu ki, benim hürriyeti bu kadar sevmemde şüphesiz onun da etkisi olmuştur.

Bunu ben yazmasam kim bilebilir?

Tahsin Nahit -meşhurlara bey, beyefendi denilmez- galiba kısa bir zaman sonra İstanbul'un çok ilerici bir ailesinden Şefika hanımefendi gibi seçkin bir genç kızla evlendi. Şefika Hanımefendi'yi tanıdım, arkadaşlık yapamadım. Yaşların daha sonraları artık rol oynamadığı senelerde onunla arkadaşlık etmek isterdim, olmadı. Kızı değerli profesör Mina Hanımefendiyi çok takdir ederim. Kendisini tanıdım. Bundan duyduğum memnuniyeti o hiçbir zaman bilemedi. Ben, çocukken babasını, o kadar sevdiğimi nereden bilecekti.

Yukarıda yazdıklarımı hatırladığıma, benden büyüklerimi hiç inandıramadım. "Bu imkânsızdır. Sana sonradan anlatılan şeyleri hatırladığını zannediyorsun" dediler. Ama olamaz. Benim hatıramda resimler var, açık ya da bulanık fakat resimler...

Yalnız bu hatıralarımın bazıları o kadar bulanık, o kadar resim ki, yukarda da söylediğim gibi, rüyaya benziyorlar. Sonradan hatırlanan sonu başı olmayan rüyalara.

Bir paşa ve bir çavuş

Bir bahçede, daima bir askerle karşılaşıyordum. Ben bahçeye çıkınca hemen yerinden kalkar, kemali ciddiyetle bana bir çavuşun paşaya vereceği kadar saygılı bir selâm verir: "Paşam" derdi. Ona talim de yaptırırdım. Sonra çavuş da Suat Paşa'ya talim yaptırırdı. Fakat zaman zaman Suat Paşa daha da saçmalardı, Kadir ismindeki emirberinin omuzuna tırmanır: "Fesini kalıplayacağım" diye emirberinin fesini bahçenin tozları içine atardı. Sonra tekrar yerden alır tekrar atardı. Kır sakallı redif ve müstahfaz Kadir Çavuş herhalde ya senelerdir görmediği kızı yahut torununu düşünür o hasretle bana: "Paşam?" derdi, bir daha demezdi. Her kahrıma katlanırdı. Ne çok severdi beni Kadir Çavuş, ne çok severdim ben onu.

Bir sabah bana topaç gibi bir bebek gösterdiler. Erkek kardeşim Feridun olduğunu söylediler. Çok sevindim. Bu minimini fakat canlı bebeği bütün beklerimden çok daha fazla sevdim. Bana büyüdüğümü bildiren, sihirli bir sözcük söylediler: "Ablası, bak Feridun." Abla olmuştum, gururlu ve mutluydum.

Bu sevinçle bahçeye çıktığım zaman, Kadir Çavuşu bir iskemle üstünde ayak ayak üstüne atmış gördüm. Beni görünce ne ayağa kalktı ne "paşam" dedi ne de selâm verdi. Bir paşaya karşı bu hareketi nasıl hoş bulabilirdim. Tok bir sesle "Asker, kalk paşana selâm ver." dedim. Kadir Çavuş bana şöyle bir yan gözle baktı, omuz silkti. Emiri tekrarlayınca gene boş verdi ama aynı zamanda da: "Sahici paşa bugün doğdu." dedi. "Artık burada kız paşalar kalmadı." Yerden taş aldım Kadir Çavuş'a fırlattım. O kadar acı duymuştum ki, etimden et koparılır gibi bağırıyor, tepiniyor, ağlıyordum. Benimle şakalaşmak isteyen zavallı Kadir Çavuş ayağa kalkmıştı. Bana bin selam veriyor; "asıl paşam sensin, asıl paşa sensin" diyordu. "Haydi gel paşam, fesimi kalıpla" diye fesini elime veriyordu. Ama ben küsmüştüm. Beni kucağına aldığı zaman, onun göğsünü küçük yumruklarımla yumrukluyordum. Tekme vuruyor, cıyak cıyak ağlıyordum.

Bunun ötesini bilmiyorum. Sonradan Kadir çavuşu affedip onunla barıştım mı, onunla yeniden oynadım mı, herhalde hayır. Belki o sıralarda hürriyet ilân edildi ve Kadir Çavuş nihayet terhis olup bizden gitti. Yalnız birinci cihan harbinde, Kadir Çavuş'tan bir mektup geldi. Babama, yaralı olduğu-

nu ve yatmakta olduğu hastaneyi bildiriyor ve babamdan kendisine paşasını getirmesini veya yollamasını rica ediyordu. Hastaneye giderken kalbim endişe fakat aynı zamanda sevinçle doluydu. Birinci cihan harbinde ben hastaneleri tanımıştım. Babam beni harp içinde askere verilmiş olan kendi başhekimi olduğu Kadırga hastanesine götürürdü haftada iki kere. Benim vazifem vardı. Yaralıların başucuna oturur, onların köylerine yollamak istedikleri mektupları yazardım. Tabiî mektup yazdırabilenler, hafif yaralılar olurdu. Bunun için Kadir Çavuş'un hafif yaralılar koğuşunda olduğunu, içeriye girer girmez anladım. Ben gözlerimle onun yattığı yatağı ararken ilerden tanıdığım bir ses: "Paşam" dedi. O tarafa baktım ve kenardaki beyaz karyolada sakalı beyaz bir yaralının sol eliyle bana asker selamı verdiğini gördüm. Evvelâ: "Kadir Çavuş" diye onun yanına koştum, kollarımı açmıştım. Yanına yaklaşınca birden ağlamam lâzım geldiğini hissettim. Artık büyümüştüm, ama gene de onunla eskisi gibi oynamam icap ettiğini anladım. Şımarık şımarık dudaklarımı büzerek: "Asker," diye çıkıştım, "ne zamandan beri, paşalara sol elle selam veriliyor." Gözlerimden süzülen yaşlarla yanaklarım sırılsıklamdı. Benim Kadir Çavuşum, beni sol koluyla göğsü üstüne çekti ve yanaklarımdan ağlayarak öperken: "Çavuşlar gazi oldukları zaman, böyle olur" dedi.

Gazi Kadir Çavuş, sağ kolundan aldığı yara iyileştikten sonra bir kere bize geldi, sonra cepheye döndü ve bir daha geri gelmedi. Gençliğinden öleceği güne kadar asker olan benim emirberim gazi Kadir Çavuş şehit olmuştu. Yakından sevdiklerimin içinde, küçük kardeşimden, Feridun'cuğumdan sonra ilk kaybettiğim insan, çocukluğumun en yakın arkadaşı gazi Kadir Çavuş oldu.

Benim barışçılığım ve savaştan nefretim, Kadir Çavuş'un ölümüyle başlar, diyemem, ben savaştan daha evvel nefret ettim. Bunu ileride yazacağım.

BEN KİMİM?

Bir on ağustosu, onbir ağustosa bağlayan gecede çok fırtınalı gök gürültüleri, şimşekler, yıldırımlar arasında anneciğime hiç uzun bir ızdırap vermeden şimşek ve yıldırım gibi bir hızla dünyaya gelmişim. O kadar çabuk dünyaya gelmişim ki, her çocuğun dünyaya gelirken, daha anne karnında parçaladığı torbanın yırtılmasını bile beklememişim, torbamla dünyaya fırlamışım.

Çekeceğim varmış! Ebem olan babam bundan endişe duymuş derlerdi, neden, benim aklım ermez. Eski zaman kadınları ise bu doğuşu çok uğurlu bulurlardı. Ben perşembeyi, cumaya bağlayan bir gecede, eski itikatlara göre yüzümün peçesiyle dünyaya gelmiş bir kızdım. Hele ceddimin, Amasya'da bugüne kadar şöhretini kaybetmemiş evliyalardan, Topal Hatip oluşu ve eskiden bazı Arap kabilelerinde benim gibi perşembeyi cumaya bağlayan gecede yüzünün peçesiyle dünyaya gelen bir kızın azize sayıldığı, evdeki yaşlı kadınlarda, benim hayatta çok mutlu olacağım ve etrafımdakilere uğur getireceğim hakkında bir inanç vermişti.

"Bu kız uğurludur." derlerdi. Ben kendim, bütün hayatım boyunca, kimseye uğur getirdiğimi bilmiyorum. Her kız gibi bir kızdım. Yalnız dünyaya geldiğim gün gelişimden istifade eden bir politikacı, Gizli Jön Türkler teşkilatının üyesi olan babam, tam o gün gizli cemiyet mensupları arasında tevfikat olduğu için, kendisine yurt dışındaki Jön Türkler'den dağıtılmak için gönderilmiş gizli yayınları benim doğduğum yatığın altına koymuş saklamış. Ben onların üstünde dünyaya gelmişim.

Doğduğum yer, İstanbul, Küçük Çamlıca'dır. Doğduğum ev; eski bir Bizans Manastırı üstüne yapılmış, Boğaz'dan adalara kadar hâkim, ışıklı, çok bol ışıklı bir köşktü.

Doğduğum oda beş pencereliydi. Pencerelerinin dördünden, köşkün bağı, sebze ve meyve bahçeleri üstünden ötelerde, uzun çayırlardaki buğday tarlaları ve onların üstünden de Boğaz'dan Adalar'a kadar uzanan, İstanbul panoraması görülürdü ve beşinci penceresi, Harem bahçesindeki, çevresi taflanlarla bezenmiş, içi kırmızı balık dolu havuza bakardı.

Fıskiyesi gecegündüz şırıldayan havuz.

Ben bu odada, odanın sol duvarına konulmuş bir karyolada dünyaya gelmişim.

Benden üç sene evvel de, Hamiyet aynı odada, aynı karyolada ve gene bir ağustos gecesi doğmuş.

Bizim doğduğumuz, geniş bir salon büyüklüğündeki oda ne kadar güzeldi.

Penceresiyle pancurları arasında kuşlar yuva yaparlardı. Pencereden baktığımız zaman kırmızı bir toprak üstünde güneşten bakırlaşmış, çıplak ayaklarıyla çalışan top sakallı kumral bir adam, Bahçıvan Selim Ağa'yı görürdük. Uzun çayıra inen tepe ve bayır boz renkteydi. Ama aşağıda mevsimine göre bazan zümrüt, bazan altın rengi tarlalar ve onların ötesinde Kadıköy'ün beyaz evleri. Onlardan sonra mavi deniz görünürdü. Sağda camilerinin ince siluetleriyle İstanbul, Köprü, Galata ve Boğaz; solda, Kadıköy'den belki de Tuzla'ya kadar sahili takip eden köylerin üstünden mavi deniz ortasındaki adalar.

Pencere parmaklıklarına hanımelleri sarılmıştı. Rüzgâr bizim doğduğumuz odaya hanımellerinin kokusu olarak girerdi. Hanımeli, yasemin ve leylâk kokusu...

Köşk, söylediğim gibi eski bir Bizans manastırı temelleri üstüne kurulmuş ama, onda manastırların ürkeklik veren asık çehresi yoktu. Şimdiki modern yapılar gibi bol pencereli, bol ışıklı bir evdi bu. Dört büyük salonu, altı büyük, dört-beş küçük tavanarası odası, kilerleri, kahve ocağı, alt katta halayıklar ve hizmetçiler için iki oda, hamam ve çamaşırlığı vardı. Dışardan artık benim yetiştiğim zaman çökmeye yüz tutmuş bir salon ve üç odalı bir selâmlık vardı. Eski ahırında bir kupa ve sonradan yanına katılmış olan bir sonuncu ibrik çürümekte idi. Bahçıvan, uşak ve aşçılara mahsus iki oda. Biri köşkün arka kapısı önünde olan harem mutfağı, diğeri uşak odası ve ahırların sırasındaki selâmlık mutfağıydı.

Köşkün asıl mutfağı da zaten buydu. Harem mutfağına evdeki kadınlardan birinin çok iyi bildiği bir yemek istenildiği zaman girilirdi.

Uzun çayırdan çıkan yokuş, köşkün alt kapısında dururdu. Bu kapıdan girildi mi, köşke doğru tırmanan yolun solu bağdı. Köşkün yakınına gelindiği zaman çilek tarlası başlardı. Sağ, sebze bostanıydı. Buraya soğan ve patates de dikilirdi. Buranın sınırı libadiye giden yoldu. Bizim bağ, yoldan yüksek olduğu için, bizi yoldan ancak çalılar ayırırdı. Başka bir duvarımız yoktu.

Buradan sonra, yemişlik başlardı. Vişne, kiraz, fındık, elma, armut, kayısı, şeftali ağaçları, yemiş ağaçları çoğunlukla sağ tarafta, elmalar, erikler ve ötekiler kendi cinsleriyle bir arada idiler. Dutlarla, incirler nedense bahçenin her tarafına serpilmişti. Yemek salonunun pencereleri karşısında büyük bir kümes vardı. İçinde pek ama pek çok tavuk bulunurdu. Kendisini (cici anne) diye çağırdığımız, anneannem, Peren-

Suad Derviş, Abidin Dino'yla ve daha ileriki yıllarda.

saz hanımefendi, tavukları pek severmiş. Kümestekilerin hepsi en iyi tavuk cinsindenmişler.

Bahçede bir kuyu vardı. Suyu acıymış. Bize kadar gelen bir maslak da vardı. Şekerkaya maslağının bir kolu. Fakat bize uğramadan evvel bizden daha Çamlıca tepesine yakın olan Berberin bağı dediğimiz komşumuzun arazisinden geçtiği için onlar nedense suyu keserler, bizim bağda sulama işleri galiba zaman zaman onlara topluca bir para verilmezse mes'ele olurdu. Bu köşk bahçesinde bir de küçük bir meydanı dallarıyla örten; gölgeleyen bir meşe ağacı vardı. Dallarına asılmış salıncakta kolan vurulan o canım meşe ağacı kim bilir kaç asırlıktı.

Harem bahçesinde çeşitli çiçekler, leylâklar, fulyalar, zerenler, sümbüller ve gül fidanları, pencereleri örmüş yasemenler, yaban gülleri, hanımelleri, akasyalar, mor, sarı salkım ağaçları, çamlar, etraf lavanta çiçekleriyle süslenmiş tarhlar ve sayısız gül fidanları. Renk renk açan; sarı, kırmızı, pembe, beyaz güller.

Ben çocukluğumda cenneti tasavvur ettiğim zaman, muhakkak bizim Küçük Çamlıca'daki şu yazlık evimize benziyor zannederdim. Gene de hâlâ biraz öyle düşünürüm galiba.

Çok seneler yaşadım, dünyanın hiçbir yerinde burada olduğu kadar mutlu olmadım. Hiçbir köşeyi burasını sevdiğim kadar sevmedim.

Evet, tepeleri burcu burcu kekik kokan, at kestanelerinin yaprakları mütemadiyen hışırdayan Küçük Çamlıca kadar ben hiçbir yeri sevmedim.

Bahçe güzel, kırlar güzeldi. İçindeki renkli, bazen kusursuz beyaz mini mini çakıl taşlarıyla kıyı kızıl toprak ne güzeldi. İnsan bakmakla doyamazdı onlara. Biz çocuklar zaten boylarımız yerden iki karış yüksek olduğu için, kolay görür, ve toplardık onları, önce eteklerimize sonra süslü şokala kutularına doldurur, mücevher imiş gibi saklardık. Yerde minicik kır çiçekleri de boldu. Nar çiçeği renginde, mavi, beyaz, eflatun, sarı hakim mine çiçeklerinden de minik fakat ona benzeyen kır çiçekleri. Papatyalar, hele en çok sevdiğim gelincikler. Onlar yeşim çimenlerin üstüne serilmiş beyaz sarı yer halıları gibiydiler. Fakat, bazan da Çamlıca'nın rüzgârı hafif eserse onları ürpertir, bazan da deniz gibi dalgalandırırdı.

İlerdeki Ömer Efendi Korusu'na varmadan yan yana dizilmiş at kestanesi ağaçları vardı. Bunların ne yeşil ne geveze yaprakları, ne güzel cilâlı gibi pırıl pırıl kahverengi kestaneleri vardı. Kestanelerin ardında yeşil yosunlu, aslında küçük, fakat, bizim boyumuza göre sarp kayalar. Daha yukarda kekikler uzun yola kadar tırmanırdı.

Bahçemizden aynı güzel manzara göründüğü halde, nedense ev hanımları süslü yeldirmelerini, süslü maşlahlarını giyerler, şemsiyelerini alırlar, başlarına hesap işlemeli başörtülerini atarlar, cıvıl cıvıl kırlara giderler, bizi de bazan uzun yola kadar beraber götürürlerdi.

Uzun yol piyasa yeriydi. Kısıklı, Çamlıca, Libadi ve Bulgurlu'daki bütün köşklerin insanları burada bir aşağı bir yukarı dolaşırlar. Birbirlerini görürler, ahbap hanımefendiler birbirleriyle selâmlaşıp, konuşurlardı.

Fakat asıl, ekseri akşamlar kestanelerin altına yaygılarla gidilir, orada piknik yapılırdı.

Köşkün önüne de çıkılırdı. Bir yere gidilmediği zaman hep köşkün önüne çıkılırdı. Güneşin batışı seyredilirdi.

Güneş batışları hakikaten görülecek bir şeydi Çamlıca'dan...

Minarelerin siluetini her akşam bir başka renkteki bir fon üstüne çizilirdi. Kubbeleri ve minareleri hafif ve renkli buğular örterdi. Bunlar açık toz pembeden, alev rengine; kayısı renginden, kavun içine; pişmiş ayvadan, turuncuya kadar, açık eflâtundan koyu mora kadar değişirdi. Her akşam bir başka renk olurdu. Bazan, akşam kurşunî renkte iner, bazan gök havai maviden, koyu maviye geçen sonra lacivertleşirdi. Ve sonra gök yüzüne altın çiviler kakılmaya başlardı. Ne çoktu bu pırıl pırıl yıldızlar. Onları ne severdim ben, bakmakla doyamazdım.

Köşk, havuz içindeki kırmızı balıklar, annem, ciciannem, cicibabam, Nesrin, Hamiyet, kardeşlerim ve evi dolduran oyun arkadaşlarım; Felekter, Nihal, Mademoiselle Ner, her bir dalında, birkaç kuş yuvası taşıyan, sevimli levent meşe ağacım ve onun bir dalına kurulmuş salıncakta kolan vuran genç kızlar, genç kadınlar, bol kloş etekleri, uzun örgüleri uçuşan genç kızlar; topuzları çözülüp, sarı, siyah, kumral saçları omuzlarına düşen genç ve güzel kadınlar. Birbirinden güzel birbirinden şık insanlar.

Allahım ne güzeldi benim çocukluğumun dünyası. Tıpkı bir peri masalı gibi ve doğduğum kır evinin etrafındaki

tepeler nasıl burcu burcu kekik kokardı.

Ve Hamiyet'le ben yanyana iki karyolada yatardık. Kurbağaların çok ötüştüğü mehtaplı gecelerde ben uyuyamaz, neye karşı duyduğumu bilmediğim bir korku içinde ağlardım. O zaman minik ablam, yorganından elini çıkarır bana uzatır, benim elimi tutar, sanki beni her tehlikeden kurtarmaya kadirmiş gibi, benim elimi kuvvetle elinde sıkardı. Uğruna kurban olunası o minicik eliyle bana cesaret verir, bununla teskin olmadığımı görünce; yorganımı hafifçe açar ve beni koynuna gizlice davet ederdi. Karşıdaki bir yatakta yatan Mademoiselle Ner'in bunu görmemesi lâzımdı. Çünkü ben korkak bir çocuktum. Sütninelerin, dadıların bize anlattıkları o güzel masalların hepsinin gerçek olduğuna inanırdım. Muhayyelesi geniş bir çocuk olduğum için bütün o masal kahramanlarını, cinleri, perileri, canavar ve ejderleri gece yatağımın etrafında zannederdim. Babam, benim bu korkaklığımı yenmek için çok uğraştı ve muvaffak da oldu.

Ben minicik ablacığımın koynuna girdim mi, ona sokulur ve hemen uyurdum. Bu yatak, onun yatağı benim için en huzurlu bir limandı. Annem, Sultan Abdülaziz'in mabeyincilerinden Kâmil Bey ve gene Abdülaziz'in saraylılarından Perensaz Hanımefendi'nin kızı idi. İsmi: Hesna idi. Ne isabetli konmuş bir işimdi bu. Annem, herkesin annesi gibi dünyanın en saygıdeğer insanı idi, ama, yalnız öyle değil, en usta bir elle en ince işlenmiş bir fildişi heykel gibiydi benim annem. Şimdi yıllardır toprak olmuş bu güzellik, dünyasında emsali bulunmaz bir güzellikti. Bakışları taze fındık kabuklarına güneş vurmuş gibi ışıldar ve bir bebek yüzüne benzeyen, dünyaya da tatlı tatlı bakan canım gözleri; şefkat, sevgi, anlayış, zekâ ile dolup taşardı.

Hiç boyamadığı dudakları koyu kırmızı, teni buğdaydı. Saçları koyu kestane rengindeydi. Onu ipekler, kadifeler, danteller süslerdi. Beni kucağına aldığı ve göğsüne bastığı zaman, içime beyaz leylak kokuları dolardı. Öyle nazlı, öyle nârin, öyle inceydi ki, sanki elimi ona değdirsem, gönlümün istediği gibi onu doya doya öpsem onu incitirim zanneder; onu bir azize resmi gibi uzaktan, geriden huşu ve sevgi ile sanki tapınır gibi içten yana yana seyrederdim. Biraz daha büyüdükten ve her üzüntünün onun güzel gözlerini bir kahverengi haleyle halkalandırdığını görmeye başladıktan sonra ben annemi manolyaya benzetir, nerede bir manolya görsem annemi, ne zaman annemi düşünsem bir beyaz manolyayı düşünürüm. Koklanınca, el değince solan manolyayı.

Babamız bize: "Annenizin üstünde ve ondan kıymetli bu dünyada hiçbir şey yoktur" derdi. Onu bu evde üzmez; "Anneniz bizim en kutsal varlığımızdır. Dünya bir tarafa, anneniz bir tarafa." Babamız böyle söyler, böyle yapardı. Dünya bir tarafa annemiz bir tarafa idi. Böyle sevişen, böyle birbirlerinin hatırını sayan bir çiftin evlâdı olarak yetişmenin ne büyük bir güvenç ve bir mutluluk olduğunu, biz onların evlatları biliriz. Annemle babam hiç kavga etmezler miydi? Her hususta daima anlaşırlar mıydı? Her halde, evet. Ben onların bir tek kere kavga ettiklerini görmedim. Ve kendim evlenmeden önce, karıkoca kavga edebilir diye bir ihtimal düşünmedim. Annemiz bir tarafa, dünya bir tarafa idi bizim evimizde. Zaten babam bizden bunu istemeseydi, benim ve kardeşlerim için bunun bir başka türlüsü olamazdı. Biz evlatları ona taparlık. Ona tapılmaktan başka hiçbir şey yapılamazdı. Dünyanın en vakur, en müşfik annesiydi o. Sevgisini, gösterişte hiçbir iptizali yoktu. Onun bir okşayışı, bir öpüşü dünyada kazanılan en büyük mutluluktu. Evlatları için canını ve bütün maddi varlıklarını vermiş olan bu örnek ona öpüşlerini, okşayışlarını katre katre verirdi. Ama verdiği zaman, dünyanın en büyük mutluluğunu en büyük mükâfatını verirdi. Annemiz; o eşsiz bir kadındı; herkesin anası gibi.

Anamız, bizim anamızdı. Onu ne kadar sevsem, onu ne kadar emsalsiz görsem bana az geliyor.

Onun eşine raslanmaz meziyetlerini anlatabilecek kuvvette kelime bulamıyorum. O bütün bir ömrü bize hasretti. Bizi dünyaya getirdikten sonra onun, bizim dışımızda, hiçbir hayatı olmadı.

Biz evlatlarına, vakarı, hiçbir sıkıntı ve felâket karşısında en küçük bir zaaf göstermemek lâzım geldiğini, lakırdılarıyla, nasihatlarıyla değil, hayatı ve hayatın çeşitli olayları karşısındaki davranışlarıyla öğretti. Benim annem evlatlarının karşısında, bir istisnasıyla hiç ağlamadı. Onun ağlaması -o buna mani olamazdı- gözlerinin morumsu bir kahverengiyle halkalanmasıydı. O kadar. Kederin, sevincin onun yüzünde bir başka ifadesi olmazdı. Anneciğim, en kederli gününde fildişinden oyulmuş bir heykel vücudu ve bir heykel yüzüyle bütün kederi kendi içinde gergin bir yüz, dik omuzlarla dimdik durur. Zaten bu duruş ve bu davranış soyumuzdaki bütün kadınların duruşu ve davranışıydı. Annem bunu mağrur bir kafkas kızı olan annesinden öğrenmiş olacaktı. Biz bunu canım anacığımdan öğrendik.

Annem Hesna Hanımefendi mabeyinci Kâmil Beyefendi'nin, Saraylı Perensaz Hanımefendi'nin son çocukları idi. Kendisinden onyedi ve onbeş yaş büyük olan iki ağabeyi belki de, sekiz on yaş büyük bir ablası vardı. Daha doğrusu varmış. Ben kendimi bildiğim sırada teyzeciğim, Dürriye Hanımefendi yirmisekiz yaşında bir kalp rahatsızlığından ölmüştü ve onun matemi evde unutulmamıştı.

Annem o devre göre inanılmaz ama bir gerçekti. İyi ata biner, iyi kürek çeker, gayet güzel yüzen bir genç kadındı. Ata daha çok küçüklüğünde binmeye alışmıştı. Kendi anlattığına göre ağabeyleri ata binmeye meraklı imişler. Annem o zamanın tabirine göre daha "erkekten kaçmadan" evvel ağabeylerinden ata binmeyi öğrenmiş. Ağabeyleri, akşamları işten döndüklerinde onu uzun çayırdan Çamlıca bayırının eteklerine tırmanan yamacın başında bırakın içinde oturmuş onları bekler bulurlarmış. Ağabeylerden biri atını ona terkeder, kendi brikte onun yerini alırmış ve annem artık akşam kararıncaya kadar atını koşturur dururmuş. Onun gayet güzel yüzdüğünü en küçük yaşımdan bile bilirim. Deniz mevsimi gelince ev kadınları fayton arabalara binerler, biz çocuklarla beraber sonradan Kalamış olduğunu öğrendiğim deniz hamamına giderlerdi. O zaman kadınlarla erkekler beraber denize girmezlerdi. Tahta perdeyle çevrilmiş bir deniz parçasında kadınlar cıvıldaşarak yüzmeyi öğrenirler, fakat kadınların annem gibi yüzmesini iyi bilenleri bu tahdide dayanamazlar denizin tenha olduğu saatlerde denize dalıp tahta perdenin ötesinden yüze çıkarlar ve açılırlardı. Annem de bu kadın yüzücülerden biriydi. Sonra gayet güzel kürek çekerdi, artık ona yasak olan süvarilikten sonra en sevdiği spor kürekçilikti. Hamiyet'le beni yanına alır dayım Şekip beyin yalısından denize açılır oltayla balık tutardı. O devirde böyle Türk kadınlarının yaşamış olduğunu ancak o devirlerin devrimci ve ileri insanları içinde doğmuş ve yaşamış olanlar bilir... Ben bu yazılarımı 1969 yılında yazıyorum. Çok esef duymaktayım ki hâlâ sevgili memleketimde ya-

DEMOKRATİK HAK VE ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİNDE YER ALAN BÜTÜN ARKADAŞLARIN ONURUNA

D Ü N Y A D E M O K R A T İ K K A D I N L A R G E C E S İ

Şeref Çağrılıları : DEVRİM ŞEHİTLERİNİN ANALARI ve HANIMLARI

Konuşmacılar : Suat Derviş'in mesajı ,Şükriye Alp ,Asiye Elişin ,Zehra Kosova ,Perihan Hikmet ,Sevinç Özgüner ,Bedia Ileri ,Gülten Kazgan , Gülten Life ,Muvakkar Güran ,Sabire Dosdoğru .

Ayrıca : Leman Ağırnaslı ,Nuran Akşit ,Sevim Belli ,Behice Boran , Nazife Cemgil ,Şekibe Çelenk ,Halet Çambel ,Seyhan Erdoğdu , Tebessüm Sarp konuşma yapmak üzere çağrılıdır.

Sanatçılar : Ruhi Su , Deniz Ernesto ,Aşik Nesimi ,Yeni Dünya Oyuncuları .

7 M A R T C U M A R T E S İ, Saat 20.00 de A K S A R A Y T.Ö.S. S A L O N U N D A

1971

Suad Derviş'in bir mesajının okunduğu, onbeş yıl önceki bir Uluslararası Kadınlar Günü toplantısının program kâğıdı.

rım yüzyıl evvel yaşanmış bu şeyleri Türk kadınlarına bu kadarcık hakkı çok gören gerici çevreler vardır. Benim annem çok münevver bir kadındı, tahsilini hususi olarak yapmıştı. On altı yaşlarında romanlar yazmıştı. Galatasaray Lisesi'nde Türkçe öğretmeni ve büyük şair Ahmet Haşim'in hocası olan Şekib beyefendiden Türkçe ve edebiyat öğrenmişi. O Şekib bey ki benim gözümün önünde artık kırk kırkbeş yaşlarına gelmiş Ahmet Haşim'i herhangi bir yazısında bulduğu bir Türkçe hatası yüzünden tenkit etmek değil, hocası gibi azarlamış ve Ahmet Haşim büyük bir olgunluk göstererek onun elini öpmüş ve ona: "Hocam, sen beni daha yüz sene yetiştirmeye razı olsan ben sana ulaşamam, bugün de bana yeni bir şey öğrettin" demiştir. Annem biraz alafranga biraz da alaturka piyano çalardı.

Dayılarımın mülkiye mektebinden sınıf arkadaşları olan ve edebiyatı cedidenin filizlenip geliştiği Serveti Fünun mecmuasının sahibi Ahmet İhsan beyefendi, bana anlatıldığına göre, o devirlerde sıkıntı içinde olan bir gençmiş; hatta dayılarım çok değer verdikleri bu arkadaşlarına yardım olsun diye elbiselerini bazen ona verirlermiş... Buna karşılık da o devrin ve daha sonrasının en değerli imzaları olacak gençleri de Ahmet İhsan beyefendinin arkadaşı oldukları için yakın dost olarak tanırlarmış.

Bu sırada bazı hikâyeler yazan annemin bir yazısını okuyan Cenab Şehabettin yazıyı çok beğenmiş ve hatta Serveti Fünun'da bastırabileceğini söylemiş. Bu sırada babamla evlenen annem her halde bu işe o sırada fazla kıymet vermemiş olacak ki, yazısıyla değil özel hayatıyla meşgul olmuş ve bu işin üstünde durmadığı için yazı hayatına atılmamış. Annem, benim tanıdığım zamandan onu kaybettiğim güne kadar memleketimizde çıkan bütün gündelik gazeteleri ve kitapları okurdu, yani elinden kitap düşmezdi.

Babamla birbirlerini tanımadan, o zamanki usule göre evlenmişlerdi. Evvelâ nikâhlanmışlar, üç ay sonra da düğünleri olmuş...

Babam bu müddet içinde konağa kayınpederi ve kayınbiraderlerini ziyarete gelirmiş. Şahsiyetini, düşüncelerini hiç bilmediği bir erkekle hayatını birleştirmiş olan annem nikâhlısıyla beraber olacağı bu devre içinde onu biraz tanımak ve kendini de ona tanıtmak için, o zaman da çok az genç kızın gösterebileceği bir medenî cesaret göstermiş, zaman zaman kayınbabasını ve kayınlarını ziyarete gelen ve tabiî selâmlıkta kabul edilen nikâhlısının dışarda bıraktığı paltosunun cebine, sonradan kendi çeyiz halayığı olacak, fakat her zaman en samimi arkadaşı, akranı ve sırdaşı olan Müjgân'la bir mektup koydurmuş ve babama aşağı yukarı şunları yazmıştır: "Birbirimizi tanımadan evleniyoruz. Yakında müşterek bir hayat kuracağız. Bu hayata girmeden evvel sizin nasıl bir insan olduğunuzu tanımak istiyorum, lütfen bundan sonraki ziyaretinizde bana nasıl bir insan olduğunuzu, hayat hakkındaki düşüncelerinizi ve olduğunuz gibi kendinizi anlatınız..."

Babam ondan sonraki gelişinde bu mektubun cevabını cebinde bırakmış ve resmen nikâhlı olan annemle babam böyle gizli bir mektuplaşma ile birbirlerini düğünlerinden evvel tanımışlar... Fransa'dan tahsilden yeni dönmüş olan ve 58 yaşında ölmüş bulunan babacığımın ölümü üstünden tam otuz yedi sene geçtiği halde memleketimizdeki insanların hâlâ en öncüsü olabilecek olan babam nikâhlısının bu jestinden o kadar olmuş ki bize her zaman: "Bu zamanda anneniz gibi bir genç kızın memleketimizde bulunabileceğini hiç ümit etmezdim" derdi. Hayatımın en büyük mutluluğunu onun cebime koydurmuş olduğu o mektubu okuduğum zaman duydum.

Annemle babam ne kadar mutluydular allahım!.. Ne kadar birbirlerini severler, ne kadar birbirlerini sayarlar ve anlarlardı. Ben ve kardeşlerim babamı kaybettiğimiz güne kadar ikisi arasında en ufak, en ufacıcık bir kavga görmedik... Aralarında bu kadar güzel, böyle mükemmel bir ahenk olan bir ana babanın çocuğu olmanın mutluluğu dünyanın en büyük mutluluğudur... ve bütün bir hayat boyunca en büyük felaketler önünde bile dayanmak kudretini insana verir.

OSMANLICILARLA TÜRKÇÜLER ARASINDA

Bir Milliyetçilik Tartışması

İSMAİL KARA

Tarih ve Toplum'un Nisan 1986 sayısında İslâmcılarla Türkçüler arasında geçen milliyetçilik tartışmalarını sözkonusu etmiş ve bu tartışmanın metinlerini vermiştik. Bu sayıda ise Osmanlıcılarla Türkçüler arasında aynı konu etrafında geçen tartışmaları ve metinlerini sözkonusu edeceğiz.

1. Milliyetçilik konusu etrafında Osmanlıcılarla Türkçüler arasındaki ilk tartışmalar tarih itibarıyla XX. yüzyılın ilk yılarına kadar uzanıyor. Yusuf Akçura'nın (1876-1935)[1] 1904'te Mısır'da çıkan *Türk* gazetesinde "Üç tarz-ı siyaset"[2] başlıklı yazılarının yayımlanması bir tartışmayı başlatmakla kalmadı, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük (Milliyetçilik) hareketleri hakkında ilk bütün değerlendirmeyi de ortaya çıkarmış oldu. Akçura yazılarında bu üç siyasî-fikrî hareketin ilkelerini, ortaya çıkışlarında etkili olan sebepleri, imkânlarını, var veya muhtemel olan açmazlarını ortaya koydu; II. Mahmud devrinden itibaren hâkim düşünce olarak ortaya çıkan Osmanlıcılık'ın (Osmanlı milliyeti) artık terkedildiğini, 1870'li yıllardan sonra İslâmcılığın (tevhid-i İslâm, İttihad-ı İslâm) revaçta olduğunu, Türkçülük (tevhid-i etrak, ittihad-ı etrak) hareketinin ise yeni yeni varlık alanına çıktığını ifade etti. Bütün bunlardan sonra yazılarını bir soruyla noktaladı:

"Hulasa ötedenberi zihnimi işgal edib de kendi kendimi ikna edecek cevabını bulamadığım sual yine önüme dikilmiş cevab bekliyor: Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Devlet-i Osmaniye için daha nâfi' ve kâbil-i tatbikdir"[3].

Görüldüğü gibi Akçura yukarda aktarılan görüşünün neticesi olarak bu soruda Osmanlıcılık'a yer vermemiştir.

Türk gazetesinin başyazarı Ali Kemal (1867-1922)[4], okuyucuların da istekleri üzerine "Cevabımız" başlığı altında, ağır sayılabilecek bir dille Akçura'ya cevap verdi. Şöyle diyordu Ali Kemal:

"Bizim için Türkü İslâmdan, İslâmı Türkden, Türk ve İslâmı Osmanlılıkdan, Osmanlılığı Türkden, İslâmdan ayırmak, vahdeti teslis eylemek (birliği üçlemek) muhaldir. Hayalimize gelse bile fikrimize yerleşemez. Böyle taksimatı kağıt üzerinde yürütmek, sonra zavallı tarihi, hakâik-ı vekâyii -bîçarelerin ağzı dili yok ya- bu indiyâta göre devir devir, sınıf sınıf bol boluna bölerek, öbür devri ittihad-ı İslâma, beri devri milliyet-i Osmaniyeye, en son kısmı ise tevhid-i etrake hasreylemek kolaydır, ale'l-husus a'lâdır; çünkü bir nevi müzarekere-i ilmiyedir, herhalde bir mümarese-i edebiyedir(...) Hiçbir padişahımız, hiçbir vezirimiz, hakîmimiz ne karîb, ne de baîd bir mazide, hatta ne de halde ne ittihad-ı İslâm, ne milliyet-i Osmaniye, ne tevhid-i etrak mesleğine vakf-ı sa'y eylemedi"[5].

Görüldüğü gibi Ali Kemal Osmanlı, İslâm, Türk ayrımına karşı çıktığı gibi Osmanlı Devleti'nin, ayrı ayrı dönemlerinde şuurlu olarak Osmanlı, İslâm, Türk siyaseti uyguladığı fikrini de uydurma ve hayali bir fikir olarak görmektedir. Çünkü ona göre -yazıda zikrettiği sebepler yüzünden- bu siyasetlerin hiçbirinin Osmanlı ülkesinde müstakil olarak uygulanma şansı yoktur. Şöyle devam ediyor:

"Hulasa ne kadar muhteşem, mübeccel olursa olsun muğlak, ale'l-husus muhal olduğu için biz öyle vahdet-i milliyet-i Osmaniye, ittihad-ı İslâm, tevhid-i etrak gibi fikirleri hedef-i âmâl ittihaz edemeyiz, bu yollara bezl-i mesai eyleyemeyiz. Çünkü sa'yimizin memleket için, vatandaşlarımız için nef'ini, bir semeresini görmek, göstermek isteriz"[6].

Ali Kemal'in bu cevabını Ahmed Ferid (Tek, 1877-1971)'in yine *Türk* gazetesinde yayımlanan "Bir mektub" başlıklı yazısı takip etti. Bu yazıda Ali Kemal'in tenkitlerine cevap verilirken Yusuf Akçura'nın görüşleri de bir ölçüde tenkit edilmektedir.

2. Osmanlıcılarla Türkçüler arasında ikinci önemli tartışma 1339/1913 yılında Süleyman Nazif'le (1870-1927), Ahmed Ağaoğlu (1869-1939) arasında geçen uzun tartışmadır. Bu tartışmanın metinleri *İctihad* ve *Türk yurdu* mecmualarında yer almıştır. Süleyman Nazif'in İctihad'ıdaki kısa yazıları 5 sayıda yer almış, Ağaoğlu ise *Türk yurdu*'nda iki uzun yazısıyla (toplam 39 dergi sayfası) cevap vermiştir. Çok uzun ve çok detaylı olan bu tartışmaya bu kadarlık değinmekle yetiniyorum.

3. Üçüncü önemli tartışma aşağıda metinlerini bulacağınız tartışmadır ve 10 yıl aradan sonra yine Ali Kemal ile Yusuf Akçura arasında geçmiştir. Bu tartışmanın gelişimi kısaca şöyle:

Ahmet Ağaoğlu Türkçülük hakkında yabancılara bilgi vermek, daha doğrusu onların tedirginliklerini azaltmak maksadıyla Fransızca yayımlanan *Jeune Turc* gazetesinin 25 Nisan 1330/8 Mayıs 1914 tarihli sayısına bir yazı yazdı. Ağaoğlu bu yazısında Türklerde vücut bulmaya başlayan Millî hareketin Osmanlı milli-

yetleri arasında ayrılık tohumları saçacağını iddia edenlere cevap vermektedir. Onun ısrarla vurguladığı şey, Türk milliyetçiliğinin siyasî değil ahlâkî ve ictimaî bir hareket olduğu ve diğer milliyetlere hürmetsizlik yapmanın sözkonusu olmadığıdır. Hatta ona göre "Türk ve Arab gençlerinde marifet-i kavmiye tekemmül etdikce, aynı gayeye, aynı mefküreye doğru yürüldükce daha iyi i'tilâf olunur ve bunlar aynı mefkürenin muhafaza ve inkişafı için yekdiğerine takarrub ve imtizac ihtiyacını duyuyorlar".

Bu yazının yayımlanışının hemen ertesi günü Ali Kemal 26 Nisan 1330 tarihli *Peyam*'da "Atâlet-i fikriye" (Fikrî tembellik) başlıklı yazıyı yazdı. Ağaoğlu'nu hiç sözkonusu etmeden (belki de yazıyı görmemiştir) doğrudan Yusuf Akçura'nın *Üç tarzı siyaset*'teki görüşlerine biraz abartarak ve tahrif ederek atıfta bulundu ve hemen bütün Türkçüleri ve milliyetçileri düşüncesizlik ve hafifmeşreplikle suçladı.

Ali Kemal yazısında üç önemli husus üzerinde duruyor:

1. İyi ve kötü yönleriyle bugünlere kadar gelişimizi Osmanlıcılık'a ve Osmanlı siyasetine borçluyuz.

2. Yalnız Türk unsurunu öne alırsanız bu devletin güçlenmesi ve genişlemesiyle değil izmihlâliyle neticelenir. Kültürel ve medenî unsurlar açısından da durum böyledir; artık Şemseddin Sâmi gibi aslen Türk olmayan kişilerin katkılarından mahrum kalırsınız. Bu ise büyük bir kayıptır. Çünkü Osmanlı kavimleri içinde "fikren, temeddünen" Türklerden ilerde olanlar bulunmaktadır.

3. Türk kültürünü, Türk dilini geliştirmeye gelince, bu yolda yapılacak çalışmalara Osmanlılık hiçbir zaman engel olmaz. Aksine Osmanlılık güçlenirse bundan en çok Türkler istifade edeceklerdir. Osmanlılık, buna bağlı olarak Türklük geliştiği zaman Asya'da yaşayan Türkler din ve ırk bağı dolayısıyla fiilen, bu mümkün olmazsa emelen bize katılacaklardır.

"Atâlet-i fikriye" yayımlandıktan sonra *Türk yurdu* Ağaoğlu'nun yukarda sözkonusu edilen yazısını tercüme ederek yayımladı[7]. Bu tercüme yazının sonunda Ali Kemal'in yazısına atıfta bulunuldu, yazıda yer alan konular cevaplandırılmak üzere maddeleştirildi. Yusuf Akçura'nın cevapları bu maddelere göre düzenlendiğinden onları aşağıya alıyorum:

"...Makale muharrir-i muhteremi (Ali Kemal) başda Osmanlıların atâlet-i fikriyesini, mücerred ve mutlak bir suretde tenkid eyledikden sonra asıl mevzuuna geçiyor. Bizim ve umum şarklıların atâlet-i fikriyesi hakkında Peyam'da serd olunan acı mutalaâta tamamem müşterekiz. Evet 'sebeb-i hakîki-i hezimetimiz daima, fikren hafifliğimiz, sadeliğimiz, geriliğimiz, atâletimizdir'. Eğer fikrî atâlet her tabakaya nüfuz etmiş bir noksan-ı ictimaîmiz olmasa Osmanlı muharrirleri arasında fikrinin cevvallığı, sa'y ve tetebbuunun genişliği ile mümtaz bulunan bir zat, mevzu-ı müzakere ve munakadeye atacağı bir bahsi azıcık tedkik ve tahkik sıkıntısına katlanırdı. O bahse dair eskiden söylenmiş ve yazılmış şeyleri aramaya, okumaya lüzum görmese bile, bir gün evvelki, bir hafta evvelki söz ve yazılara şöyle bir göz gezdirmek zahmetini ihtiyar ederdi de; 'dikkat buyurulsun... bu mütefekkirîn-i kiramın yazdıkları(nda) Osmanlı Osmanî, Osmaniye gibi tabirlere asla tesadüf edilmez' diye yanlışlığı pek çabuk ve pek kolay izhar ve isbât olunacak iddialara olsun girişmezdi. Ahmet Bey'in yukarıda münderic makalesindeki Devlet-i Osmaniye ve Osmanlı Devleti tabirlerini bi't-tab' gördünüz. Son çıkan Türk Yurdu'nda onbeş yirmi defa 'Osmanlı, Osmanî ve Osmaniye' tabiri kullanılmıştır. Ondan evvelki Türk yurdu nüshalarından birinde Türk ve Osmanlı tabirlerinin pek muayyen mânalarda istimâl edildiklerini Peyam'ın tesadüfî muharrirlerinden bir zat üç beş hafta evvel çıkan mevkut risalelerden birisinde, itiraz yollu iddia bile etmemiş mi idi.

'Atâlet-i fikriye' makalesinin diğer müddealarına gelince onları hayli müşkilât ile nihayet şöyle hulasa edebildik:

1- Yusuf Akçura Mısır'da çıkan *Türk* gazetesinde ictihadâtını uzun uzadıya izah ederek netice olmak üzere 'Osmanlılık gibi meşkûk, hafif, zayıf bir endişeyi Türklük gibi gümrah, gürbüz ırkî bir emele feda etmeliyiz ve devletimizi, saltanatımızı, lisanımızı, edebiyatımızı, bütün müessesâtımızı başdan başa Türkleşdirmeliyiz' demiştir.

2- Samimi Türkleşenlere bir şey denilmezse de ğavamız ve dekâiki idrak etmeden 'bu safha-yı ihtişamın müz'ic bir içyüzü olduğunu görmeden' o davayı mutaassıbâne, mufrıtâne ileri sürenler kabul edilmez.

3- Osmanlılık bir hakikatdır, bir hakikat-ı tarihiyedir. Ve Osmanlılığı ihdâs eden Yusuf Akçuraların âbâ ve ecdadı değil 'nesil itibariyle Türkden Araba varıncaya kadar muhtelıt olan biziz'.

4- Osmanlılığı tesis eden akvâm-ı muhtelifeden Türkleri, Türklüğü ayıra idik 'bu toprakda dikiş tutturamazdık'.

5- 'Osmanlılığa revaç vererek, Arabdan Kürde kadar akvâm-ı sâiremizi o emele daha ziyade rabt ve celb eyleyerek heyet-i ictimaiyemizi, devletce, milletce artırmalı, büyütmeli, yükseltmeliyiz'.

6- Osmanlılık terakki ederse bundan en ziyade Türkler hissemend olurlar.

7- 'Türklük cereyanının Osmanlılığa bir nokta-ı nazardan hizmeti oldu, bizde milliyet duygularını uyandırdı, lisana safvet ve sadelik verdi'.

8- Lâkin lisanı sadeleşdirirken de, vâdi-i siyasetde de "hoppalıklar" gösterilmemelidir."

Yusuf Akçura'nın cevabı açık ve net olduğu için ve metni de aşağıda yer aldığından onun üzerinde ayrıca durmuyorum. Yalnız önemli bir hususu vurgulamak gerekiyor: Gerek İslâmcılarla Türkcüler arasında[8] gerekse Süleyman Nazif'le Ahmet Ağaoğlu arasında geçen tartışmalarda "İslâm" baştan aşağı konunun mihverini teşkil ederken, görüleceği gibi bu tartışmada İslâm hemen hiç mesele edinilmemiştir.

Ali Kemal-Akçura tartışmasına son katkı İsmail Gaspıralı'nın Türk yurdu'nda yayımlanan "Türklük-Osmanlılık" başlıklı yazısı oldu.[9].

[1] Yusuf Akçura'nın hayatı ve görüşleri için bk. Feyzi Togay, *Yusuf Akçura-Hayatı ve Eserleri* (1944), Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 yılı yazıları*, s.136-157 (Haz. N.Sefercioğlu, 1981), Hamit Z. Koşay, "Yusuf Akçura", *Belleten*, XII/162, 389-400'den nakleden Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu-Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, s.224-232 (1983), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedesi*, I, 87-88 (1977),

"Üç tarz-ı siyaset" yazı serisi ile Ali Kemal'in "Cevabımız" ve Ahmed Ferid'in "Bir mektub" yazıları Mayıs-Haziran 1904'de Mısır'da *Türk* gazetesinde (sayı:24-34) yayımlanmış ardından üçü birlikte kitaplaştırılarak Mısır'da basılmıştır. Yine üçü bir arada İstanbul'da yapılan Osmanlıca baskı 1327 (1912) tarihlidir. Enver Ziya Karal'ın sadeleştirmesi ise 1976 da basılmıştır. *Üç tarz-ı siyaset*'in yazarı tarafından yapılmış bir değerlendirmesi için bk. Yusuf Akçura, *age*, 145-152. Karal da sadeleştirmenin baş kısmına bir değerlendirme koymuştur, s.1-18.

[3] *Üç tarz-ı siyaset*, s.32 (1327/1912), Karal sadeleştirmesi, s.36.

[4] Ali Kemal'in hayatı için bk. Ali Kemal, *Ömrüm* (Haz. Zeki Kuneralp, 1985), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 113-14 (1977).

[5] *Üç tarz-ı siyaset*, s.33-34, Karal Sadeleştirilmesi, s.37-38.

[6] *a.g.e.*, 39-40; Karal, s.40.

[7] Ahmet Agayef, "Türkler İçinde Millî Hareket", *Türk yurdu*, VI, 2170-73 (1330).

[8] Bk. İsmail Kara, "İslâmcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, sayı:28 (Nisan 1986). İslâmcıların milliyetçilik konusuna bakışlarını veren bir özet için bk. İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cmhuriyet'e İslâmcılık tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedesi*, V, 1413-15 (1986).

[9] İsmail Gaspıralı, "Türklük-Osmanlılık", *Türk yurdu*, VI, 2291-93 (1330).

Atâlet-i Fikriye

Ali KEMAL

Acaba şahsen olsun müctemian olsun çekdiklerimizin çoğu fikirce atâletimizden münbais değil midir? Kârilerimiz rufekâ-yı sâiremizden etek etek medihler, mefharetler işitiyor, ıktıtaf ediyorlar, bizden de azıcık acı sözler dinlerlerse ne beis var? Baksen doğru bir muahaze birçok eğri takdirlerden ziyade bir insan için faidebahş olmaz mı?

Fikirce zaten pek zengin bir halk değiliz, fakat o cüzî vâridât-ı fikriyemizi bile, hatta mehamm-ı umûr için bile olsa sarf etmekden çekiniriz, fikrimizi o derece yormak istemeyiz. Öyle olmasa muhitimizde tedavül eden bazı endişeler hiçbirimizden, hattâ irfânen en sathîlerimizden bile rağbet görmezlerdi, doğmadan söner giderlerdi.

Lâkin atâlet-i fikriye bizi o derece basmış ve sarsmış ki hele az çok bir intifaat-ı hasîsemize de tevafuk edince hatta etmese de herhangi bir tasavvuru olursa olsun candan kabul eyler, bir kudretimizle mevkı-i icrâya koyarız, hiç değilse koymağa kalkışırız.

Halbuki asrımız terakkiyât-ı fikriye asrıdır. Şimdi efrad için de akvâm için de her feyiz, her ikbal ancak fikr ile, kudret-i fikriye ile kâimdir. Fikren ictihad ve i'tilâ gösterebilenlerdir ki bu sahna'reke-i hayatda bir zafere ererler, öyle yapmıyanlar akıbet mağlub olurlar.

Cihan cihan-ı terakki, cihan-ı efkâr olalı biz maalesef hep bu ikinci zümreye iltihak eyledik. Mağlubiyetlerimiz suretde kâh ordumuzun vaktiyle toplanamamasından, kâh askerimizin yoluyla sevk edilmemesinden, kâh eslihamızın noksanından, kâh diğer mücehhezât-ı harbiyemizin fıkdanındandır. Fakat o sebebler hep sûrî, hep teferruatdandır. Sebeb-i hakîki-i hezimetimiz daima arz etdiğimiz gibi fikren hafifliğimiz, sadeliğimiz, geriliğimiz, atâletimizdir, artık ne derseniz deyiniz...

Ekseriyetle halkımız, memleketimiz yalnız maddeten değil, mânen de açlıkdan perişandır. Hususiyle tağdiye-i mâneviyemize intizam ve itina ile muvaffak olamadığımız için fikren zayıflıyoruz. Bu zaafa binaen fikrimizi hiçbir zaman bi-hakkın işletemiyoruz. Cevval ve faâl olabiliriz, fakat hep bu şart ile, hep bu daire dahilinde...

Müddeamızı bir misâl ile vâzıhan meydan-ı mübahaseye koymak isteriz. Zaten bu meseleyi pek ziyade hulûs-ı niyetle, mahzâ hak ve hakikata hizmet için kurcalaşdırıyoruz. Umarız ki muarızlarımız da muhakemelerimizi rıfk ile tedkik buyururlar. Tasvib etmeseler de itidâl-i demle* okurlar, urmadan dinlerler.

***

Malumdur ki başda Yusuf Akçura olduğu halde bir zamandır bazı mütefekkirlerimiz, müctehidlerimiz Osmanlılığa mukabil bir Türklük emeli takib eyliyorlar; lisanımızdan ruhumuza varıncaya kadar biz Osmanlıları büsbütün Türkleşdirmek, daha katî bir ifade ile tarihimizden, hayat-ı milliyemizden "Osmanlı" lafzını hazf, hatta imha ederek ona bedel ale'l-ıtlak "Türk" kelimesini kullanmak istiyorlar. Dikkat buyurulsun, bu mütefekkirîn-i kiramın yazdıklarına "Osmanlı, Osmanî, Osmaniye" gibi tabirlere asla tesadüf edilmez.

Yusuf Akçura bu ictihadını bize ta Mısır'da *Türk*** gazetesinde uzun uzadıya şöyle izah eylemişdi: Osmanlılığa bedel Türklüğü kabul etmek gerekdir. Türk başlıbaşına bir kavimdir, bu kavim ki ferah ferah bir milliyet teşkil edebilir, kavî bir devlete esas olabilir, çünkü büyük bir mâziye malikdir, Asya'nın bugün bile yirmi-otuz milyona bâliğ olur bir unsur-ı hârikulâdesidir Bir kere tasavvur edilsin: Bu kitle-i muazzama aslını, nesl-i esasîsini tetebbu, tefekkür ile bir lisana, bir ruha, bir emele mâlik olursa yeniden bir kudret iktisab eyleyemez mi? Âlemin, Islavlar, Cermenler, Anglosaksonlar gibi bir ırkı metîni kesilmez mi? Aslen, neslen, ruhen, fikren Türk değil miyiz? Niçin böyle pâyidar bir kütleden ayrılıyoruz, niye kuvve-i nâmiyemizi öyle metîn bir kökde aramıyoruz? Asırlardan beri zavalimiz, inhıtatımız böyle yapdığımızdandır, milliyetimizi, menşeimizi unutduğumuzdandır, o usâre-i feyizden ale'l-ıtlak mahrumiyetimizdendir. Esasen bu seyyie ile değil midir ki devletimize, saltanatımıza, varlığımıza bir türlü bir bünyan bulmadık, hâlâ da bulamıyoruz? Hakikatde Osmanlılık nedir? Bir kavim midir? Bir millet midir? Bir unsur mudur? Hayır, ancak esası, ekseriyeti yine Türk olmak üzere akvam ve milel ve anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb bir kütle-i ictimaiyedir, bazan cem'-i ezdad bile eyleyen böyle bir kütle ile asrımızda kaviyyu'ş-şekîme, rasînü'l-bünyan bir devlet teşkil olunabilir mi? Elbette olunamaz. O halde Osmanlılık gibi meşkûk, hafif, zayıf bir endişeyi Türklük gibi gümrah, gürbüz, ırkî bir emele niçin feda etmemeliyiz? Niye devletimizi, saltanatımızı, lisanımızı, edebiyatımızı, bütün müessesâtımızı başdanbaşa Türkleşdirmemeliyiz?

Biz Türküz bize Türklük gerekdir

Çünkü Türk ve Türklük bütün bu çü-

rüklüğe karşı sağlamlık, başka bir usâre, bir inşirah demekdir.

İşte bu mütefekkirîn-i etrakin mücmelen arz eylediğimiz şu tarz-ı içtihadlarını pîş-i tefekküre alarak fikir ve kalbiyle saf, samimi Türkleşenlere bir diyeceğimiz yok; fikir ile kudret-i fikriye ile feyzeyab oldukca biz her kanaata hizmet ederiz. Kabul edemediğimiz kanaatlar böyle fikri, vicdanı olmayanlar, hatta gavâmız ve dekâik-ı mebsûteyi bile idrak etmeden o davayı mutaassıbâne, mufrıtâne ileri sürenlerdir. En ziyade böyleleridir ki bu safha-i ihtişamın bir de müz'ic bir içyüzü olduğunu görmedikden mâda yukarıda bahs etdiğimiz atalet-i fikriyeye (metinde'adalet-i fikriye' şeklinde geçiyor. İK) mebni hiçbir cihetini nazar-ı mülahazaya bile almak istemezler. Şikâyetimiz en ziyade böylelerdendir.

***

Evet dedikleri gibi Osmanlılık öyle cihanşumul bir Türklüğe nisbet edilince hayalen sönük kalır, lâkin hakikaten yine tefavvuk eyler. Çünkü o hakikatdır, bu hayaldir. Osmanlılık bugün bir devlete, bir saltanata, bir lisana, bir iklime mâlikdir. İnkâr edemeyiz ki bu devlet Osmanlı Devleti'dir, bu saltanat Osmanlı saltanatıdır, bu lisan Osmanlı lisanıdır, nihayet bu iklim iklîm-i Osmanîdir. Bu tasarrufâtı, bu müessesâtı, bu mâmeleki Osmanlılıkdan sıyırarak, alarak Türklüğe vermek insafsızlık olur. Zaten mümkün olamaz. İyi kötü, büyük küçük, parlak sönük ne olursa olsun bu eserleri meydana koyan Yusuf Akçuralar mıdır? Yusuf Akçuraların âba ve ecdâdı mıdır? Yoksa biz miyiz? Biz ki asl-ı nesl itibariyle Türkden Araba varıncaya kadar muhtelıt değil miyiz? Mülk-i meftûhumuzda tavattun eden her kavim devlet ve milletce ibtidâyı teşekkülümüzden beri bizimle müsavi, müttehid addolundu. Arada ayrı gayrı yokdu, sadarete varıncaya kadar her ferdimize her ikbalimiz mütesâviyen müyesser idi. Bu iklimde teessüs ve takarrurumuz bu sayede husule geldi. Sonra her muvaffakiyetimiz o yüzden tecelli eyledi. Bütün bu akvâm-ı muhtelifeden Türkleri, Türklüğü ayıraydık bu neticeleri istihsal eyliyemezdik, hatta bu toprakda dikiş tutturamazdık, dörtbuçuk kişi kalır, dağılır giderdik. Her türlü hasenat ve seyyiâtıyla beraber bu altı asırlık varlığımızın en birinci sâikı Osmanlılık, Osmanlı siyasetidir. Mazide öyle oldu, fakat halde yine öyledir. Bu devlet ve milletin ikbal ve i'tilâsını sırf Türklüğe, Türklere hasr eylerseniz, daha açık bir ifade ile ruhunu, rengini Türkleşdirirseniz lisanından bünyanına kadar zaafını, izmihlalini artırmakdan başka bir iş göremezsiniz. Bi'l-farz devr-i ahîrde bir Ş(emseddin) Sâmi kadar irfan ve lisan-ı millîmize hizmet eden oldu mu? Türklüğü Osmanlılığın yerine ikame edecek olursanız artık aramızda Ş. Sâmiler göremezsiniz, onlar hâricde kalırlar, kendi milleyetlerine hizmet ederler, siyaseten de böyledir.***

Zaten bugün ekseriyetle Türklük iddiasında bulunanlara bakılsın; Osmanlılık olmasaydı onlar Türklere de Türkçeye de ne derece bîgâne, uzak düşerlerdi. Biz o itikaddayız ki bilakis Osmanlılığa revac vererek Arabdan Kürde kadar akvâm-ı sâiremizi o emele daha ziyade rabt ve celb eyleyerek heyet-i ictimaiyemizi devletce ve milletce artırmalı, büyütmeli, yükseltmeliyiz.

O hakikatı da munsıfâne nazar-ı im'andan uzak tutmamalıyız ki bu kavimlerin içinde fikren, temeddünen bizden ileri gidenler çokdur, öylelerin cemiyetimize hizmetleri tabiatıyla daha ziyade oldu.

Türklüğün yukarda temhîd eylediğimiz azamet-i tarihiye ve ırkıyesine gelince; o hakikatları tasdik eyleriz, fakat Osmanlılığın hiçbir zaman onlardan istifadeye mâni olduğunu ve olacağını tasavvur bile edemeyiz. Osmanlılar devletce, lisanca, her hususca terakki, tealî ederlerse bu feyizden en ziyade Türkler hısse-mend olmazlar mı? Osmanlılığın ruhunu Türklük teşkil eylemez mi? Asyanın Türkleri lisanımızı anladıkca, devletimizi, satvetimizi, istiklâlimizi gördükce, bâ-husus arada râbıta-ı diniye de olduktan sonra mümkün olursa fiilen, olmazsa emelen bize iltihak eylemezler mi?

Maamafih itiraf eyleriz ki bu Türklük cereyanının Osmanlılığa bir noktayı nazardan hizmeti oldu; bizde milliyet duygularını uyandırdı, lisanımıza safvet, sâfiyet, sadelik verdi. Lâkin bu vadide ifrata sapınca bu faidelerin derhal mahzurlarını görüyoruz, milliyeti akvâm-ı sâire-i Osmaniye ile bir nifak şekline sokuyoruz. Türkçeyi ise bir çocuk lugati, bir ibtidaî lisan derekesine indiriyoruz. Tabir mazur görülsün kudsiyetine rağmen Türklüğü maskaralaşdırıyoruz. Meselâ bazılarımız Türkce yazacağız diye "şıppadak dikiz gel" gibi külhanbey ağzı kullanmağa kadar bile varıyorlar. Vâdi-i siyasetde yine aynı hoppalıkları gösteriyoruz.

İbtida-yı makalede tememni eylediğimiz gibi dileriz ki muarızlarımız bu mutalaalarımızı munsıfâne gözden geçirirler. Âmme-i Osmaniye doğrudan doğruya hayatına, varlığına taalluk eylediği için bu mevzu-ı müheyyice dair fikrini yormağa mecburdur sanırız. Böyle meseleler o atâlet-i fikriye ile fasl edilmez, edilirse bu mülke de bu millete de yazık olur.

Peyam gazetesi, 26 Nisan 1330

* İtidal-i dem için Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'de verdiği aşağıdaki bilgiyi buraya aktarmayı uygun buldum: "Fransızların 'soğuk kan' tabir-i me'lûflerini, bir ıstılah-ı fennî imiş de lisanımıza nakline mecbur imişiz gibi tercümesi için bazı zevat tarafından tavsiye olunan 'itidal-i dem' tabiri münasebetsizdir, olsa olsa 'itidal-i mizac' denilebilir" (İK).

** Yusuf Akçura'nın *Üç tarz-ı siyaset* adlı eseri ilk defa 1904'te Mısır'da Türk gazetesinde tefrika edilmiştir (İK).

*** Arnavud asıllı Şemseddin Sâmi'nin (1850-1904) Türk asıllı olmadığı halde Türk diline, Türk kültürüne yaptığı hizmetin Osmanlılık siyaseti sayesinde mümkün olabildiği vurgulanmaktadır (İK).

"Peyam"a Cevab

Yusuf AKÇURA

26 Nisan 1330 tarihli *Peyam*'da Ali Kemal Beyefendi'nin imzalarıyla intişar eden "Atalet-i fikriye" makalesinin aleyhimizdeki müddealarını *Türk yurdu*'nun geçen sayısında telhis etmiş ve hulasamızın doğru olup olmadığını bizzat makale sahibinden sormuşduk. Şimdiye kadar hu-

lasamızın hatalı olduğunu söyleyen olmadı. Biz de artık müzakere mevzuunun aramızda taayyün ve takarrur etdiğine kanaat getirerek fikir ve mütalaalarımızı ber-vech-i âti arz eyliyoruz:

1. Yusuf Akçura'nın Mısır'da çıkan *Türk* gazetesine yazdığı *Üç tarz-ı siyaset* makalelerinde, Ali Kemal Bey'in zan ve iddia etdikleri gibi "devletimizi, saltanatımızı, lisanımızı, edebiyatımızı, bütün müessesatımızı başdan başa Türkleşdirmeliyiz" dava ve talebi yokdur. Üç tarz-ı siyaset makaleleri, inkılabdan sonra İstanbul'da bir risale halinde neşr olunmuşdur.[1] O risaleye göz gezdirilmekle böyle bir davanın adem-i vücudu derhal ve bi's-suhûle tezahür eder.

2. İtidâlin hepimiz tarafdarıyız. Fakat dünyada hiçbir hareket-i tarihiye var mıdır ki ifrata sapan cihetleri olmuş olmasın? Türk yurdu'nun neşriyatı, Türkçülerin ne kadar itidalperver olduklarına kâfi vesâik teşkil eder zannındayız. 3 Nisanda çıkan Türk yurdu'nun bir makalesine rekabet-i iktisadiyeden bahs olunurken şöyle deniliyordu: "Bugünkü günde Türkler ne siyaseten ve ne de iktisaden taarruzî hareketde bulunmamalıdırlar... Hasım ve rakiblerin Türklere isnad etdikleri taarruzî hareketlerin vücuduna inanmıyorum, lâkin biz o isnadlara vesile olabilecek ef'alden bile müctenib davranmalıyız. Çünkü hakiki kuvvetlere istinad etmiyerek sırf his ve heyecan ile yapılan ef'al muvaffakiyetsizliğe mahkumdur".[2]

Demek oluyor ki ifratdan haz etmemekde, bu satırları yazanla Peyam'ın baş muharriri müşterekü'l-fikirdir.

Teşrih ve tenkid etdiğimiz makalede ifratperverlikden tahzir olunurken "bu şafha-i ihtişamın müz'ic bir içyüzü olduğunu görmeden" denilmişdir. Bununla ne demek istenildiği anlaşılamıyor: Safha-i ihtişam nedir? Müz'ic bir içyüzü ne oluyor? Bunların izahını rica ederiz.

3. Osmanlılık bir hakikat-ı tarihiyedir: "Osmanlılık bugün bir devlete, bir saltanata, bir lisana, bir iklime malikdir" deniliyor.

Evet bir Osmanlı Devleti vardır. İklim zaten devletin anâsırındandır. Burada "saltanat"ın ne mânaya istimal olunduğu vâzıh değildir. Eğer Osmanlı Devleti'nde icra-yı saltanat eden aile-i hükümdarî, hanedan-ı Âl-i Osman'dır mânasına ise Osmanlılığın bir saltanatı da vardır. Eğer bir zamanlar vâki olduğu gibi dini İslâm ve lisanı Türk olan bir Osmanlı tabaka-ı ictimaiyesi memleketin siyaseten ve iktisaden hakimi, sultanı: souverain'i mânasına ise öyle bir saltanatdan bugün artık bir eser kalmamışdır. Lisana gelince, Osmanlı Türklerinin bir dili, Osmanlı Türkçesi, yahud daha kısa bir tabirle Osmanlıca mevcuddur. Fakat bu Osmanlıca, Osmanlı Devleti tebaasının cümlesinin dili midir? Hattâ bugün Osmanlı Devleti'nin lisanı mıdır? Nihayet devlet lisanı meselesi şimdi hangi tarafa doğru bir tahavvül gösteriyor? Buraları düşünülmelidir.

Evet, Osmanlılık bir hakikat-ı tarihiye idi, hâlâ da bir hakikat-ı tarihiyedir. Lâkin bi'l-cümle tarihî varlıklar gibi o da daima olmak hal(in)de bir varlıkdır, yani mütemadiyen değişmektedir. Bundan ikiyüz yıl evvelki Osmanlılık, tanzimat devrinin nazarî ve amelî; tabir-i digerle fikrî ve fiilî Osmanlılıkları ile bugünün Osmanlılığı hiç aynı mıdır? Osmanlılığın tahavvülât-ı tarihiyesinde veche-i hareketi bâriz bir suretde görünmüyor mu?

Eskiden Osmanlılık bir nâciliyet*, hakim olan bir tabaka, ehil olan, belki de sultan olan bir heyet idi ki bütün hukuk-ı siyasiyeye mâlik olan eski Romalılığı andırırdı. Bu heyetin dini din-i İslâm, dili lisan-ı Osmanî idi.

Bu heyet ırk itibariyle muhtelitdi: Türk, Arab, Kürd, Arnavud, Islav, Rum... müslüman olmak, muayyen bir terbiye görmek ve Osmanlıca konuşmak üzere bu heyete dahil olurdu.

En ziyade memuriyete ve kısmen de toprağa merbut olan bu nâciliyet-i siyasiye ve askeriyenin altında, muhtelif dinden, muhtelif ırkdan, muhtelif lisandan halk, tebaa, reâya vardı. Bunlar da eski Roma'nın avamına benzerdi. İşte şu teşekkül-i ictimaî ve tarihiyeden dolayıdır ki bugüne kadar Rum ve Ermeniler, Osmanlı, Türk ve İslâm kelimelerini birbirine karışdırarak kullanıyorlar.

Devlet-i Osmaniye'de, vaziyet-i ictimaiye ve siyasiyelerinden hoşnudsuzluk gösterib ilk baş kaldıran Hıristiyan reâya oldu. Rumenler, Rumlar, Islavlar Osmanlı heyet-i siyasiye ve ictimaiyesi taht-ı hükm ve saltanatında kendi din, lisan ve adetlerini, yani anâsır-ı milliyelerini kayb etmedikleri halde, hakimler zümresinden olmadıkları ve bundan mutazarrır bulundukları cihetle Osmanlı heyetine girmek için değil büsbütün müstakil olmak için kıyam etdiler.

Tanzimât, tebaayı, reâyayı Osmanlı heyetine idhal ederek bu kıyamların ve kıyamlardan neşet eden inkısamların önünü almak istedi.

Ve bu suretle Osmanlılığa yeni bir mâna verilmiş, yeni bir mefhum idhal edilmiş oldu. Artık Osmanlılığın dini yalnız din-i İslâm olmayacaktı. Bundan böyle muhtelif dinli kimseleri birleşdirmek için bir devletin tebaası yahud ahalisi olmak ve bir dereceye kadar aynı lisanla konuşmak rabıtaları kifayet edecekdi. Osmanlılar Osmanlı Türkçesiyle mekteblerde yeknesak terbiye görecekler, aynı his ile Devlet-i Osmaniyeyi, Osmanlı vatanını sevecekler, onun uğrunda aynı fedakârlıklarda bulunub menafi-i umumiyeden aynı derecede müstefid olacaklardı. Bizim anladığımıza göre tanzimatın fikrî gayesi bu olmuşdur. Fikir ile fiil, mefküre (ideal) ile şe'niyet (réalité) tevafuk etdi mi? Fikirde vücud bulan tanzimat Osmanlılığı, hakikatde de vücud buldu mu? Osmanlılık fikri tahavvül etdi, lâkin Osmanlılığın tarihî varlığı o fikre göre mi değişdi? Bu suallere Sultan Mahmud-ı Sâni'den Çatalca müdafaasına kadar geçirdiğimiz dahilî, haricî, askerî ve siyasî vekâyiden daha beliğ cevablar verilebilir mi?

Tekrar ediyoruz: Tarihî hakikatlar mütemadi tahavvüldedir. Ve bu tahavvül-i daimî her zaman gözönünde bulundurulmalıdır ki istikbale hazırlanmak kabil olsun. İstikbale ayık gözle bakmayanlar, bakıp hazırlanmayanlar hüsrana uğrarlar. Etrafımızdaki milletler, maziyi ciddi tedkik ederek müstakbeli ihzar eyliyorlar. O milletlerin efradından hiçbirisi o tedkiki, bu hazırlığı şayan-ı tenkid bulmuyorlar.

Yusuf Akçuraların, yahud onların âba ve ecdadının Osmanlılığı, Osmanlı medeniyetini tesis etmek iddiasında bulundukları hatırımıza gelmiyor ve bu iddiada bulunurlarsa şüphe yok ki pek gülünç olurlar. Ve Yusuf Akçuralar, daima itiraf ediyorlar ki Osmanlı medeniyetinin teessüsünde Türkün, Arabın, Arnavudun, Ermeninin... bir hissei mesaisi vardır. Hatta bir-birbuçuk asır evveline gelinceye kadar, bu muhtelif unsurlardan muayyen bir İslâm terbiyesi altında bir heyet-i muhtelite bile teşekkül etmemişdir. Nitekim demin izah etdik. Fakat bundan böyle mümkün mü? İşte asıl düşünülecek, konuşulacak, isbat olunacak mesele budur.

4. Eğer Osmanlılığı tesis eden akvamı muhtelifeden Türklüğü ayıra idik bu

toprakda dikiş tutturamazdık, deniliyor.

Mülk-i meftûhumuzdaki akvamın Türklerle nasıl birleşdiğini, nasıl müsavi olduğunu yukarıda anlayabildiğimiz kadar anlatmaya çalışdıkdı. Maamafih burada kabul edelim ki fatih Türkler bütün tebaaya, bütün reâyaya aynı muameleyi etmişler, müslim, gayrimüslim, Türk, gayritürk ayırmamışlar, arada ayrı gayrı kalmamış. Sadarete varıncaya kadar her ikbal, her mansıb müslim ve gayrimüslim her ferde mütesaviyen müyesser olmuş... Lâkin acaba bundan sonra da öyle olabilecek mi? Türklerin "bundan böyle Türklere Türk denmiyecek" diye bir kanun çıkarması ile Rum Rumluğundan, Ermeni Ermeniliğinden... vaz geçib "Osmanlıyım" diyecek mi? Bu kavimler millî ve muhtar olan Arab, Rum, Ermeni... medeniyetlerinin terakki ve tekamülüne çalışmıyarak yalnız muhtelit Osmanlı medeniyetine çalışacaklar mı?

5. Makalede bu suallere ciddi bir cevab bulamadık. Deniliyor ki: "Biz o itikaddayız ki Osmanlılığa revac vererek, Arabdan Kürde kadar akvam-ı sâiremizi o emele rabt ve celb eyleyerek heyet-i ictimaiyemizi devletce ve milletce artırmalı, büyütmeli, yükseltmeliyiz".

Bu cümle bütün makalede, muharririnin müsbet olan fikirlerini ifade etmek haysiyetiyle en mühim cümledir. Aynen aldık. Umumi sözleri umumiyetden kurtarmaya ve kelimelerin müteşahhıs: concret mânalarını arayıb bulmaya ve teselsül-i fikrîde açık kalan yerleri doldurmaya çalışalım:

Bir defa burada Osmanlılıkdan ne murad olunuyor? Osmanlılık ne gibi müessesat ile mütecellidir? Yukarıda Osmanlılığın bir devlet, bir saltanat, bir lisan, bir iklime mâlik olduğu söyleniyordu. Osmanlılığa revac vermek, Osmanlı Devleti'ni terakki etdirmek, yani yollar, demir yollar yapmak, nehirleri seyr-i sefahine müsait bir hale koymak, devlet namına ziraat bankaları açmak... yahut zırhlılar satın almak, techizat-ı askeriyeyi mükemmelleşdirmek, Osmanlı ikliminin hududlarını genişletmek... demek ise elbette hepimiz bunu isteriz. Ve bu arzumuzun hududunu yalnız imkân ve iktidar çizer. Osmanlılığa revac vermek, Osmanlı Türkçesini edebî, felsefî, siyasî, ilmî, sınaî fikirlerin, mefhumların cümlesini ifade edebilecek bir dereceye is'ad etmek demek ise buna da Türkler içinde hiçbir muarız, muhalif bulunamaz. Fakat bunlar yapılmakla "Arabdan Kürde kadar akvam-ı sâiremizi", yani Arabı, Marunîyi, Süryanîyi, Keldanîyi, Yahudiyi, Rumu, Bulgarı, Sırbı, Türkü, Ermeniyi -akvam-ı sâremizden unutduklarım var ise af buyurulsun...- bütün bu kavimleri yahud milletleri "o emel" yani Osmanlılığa rabt ve celb etmek kabil midir? Kabil demek bugünkü vekayia, hakayıka göz yummak, deve kuşunun saklanmak usulünü takib etmek değil midir?

Bunlar "o emel"e rabt olunduktan sonra mecmuundan teşekkül eden "heyet-i ictimaiyemizi devletce ve *milletce* artdırmalıyız, büyütmeliyiz, yükseltmeliyiz". Fakat burada "milletce"den maksad nedir? Arab, Rum, Ermeni, Türk "o emel"e celb olunduktan sonra bir millet mi ihdas edecekler? Bu milletin dili, mefküresi ne olacak?

Evet Fransızlar kurûn-ı vustanın ibtidalarında, bizim şimdiki halimiz kadar değilse de, nesil, lisan, müessesat itibariyle hayli karışık bulunuyorlardı; birçok asırlar bunları Fransa hududu içinde vekâyi-i tarihiye ateşiyle kaynatarak, nihayet bugün gördüğümüz bir milleti, Fransız milletini vücuda getirdi. Acaba Peyam baş muharriri bu tarihî amelin Devlet-i Osmaniye'de bundan sonra başlayacağına mı inanıyorlar?

"O hakikatı da nazar-ı im'andan uzak tutmamalıyız ki bu kavimler içinde fikren, temeddüden bizden ileri gidenler çokdur". Hay Hay! Biz o hakikatı katiyen nazar-ı im'andan uzak tutmuyoruz. Hatta nazar-ı im'andan uzak tutmadığımız içindir ki "o emel"e celb ve rabt olunub bir "millet" ihdâs edilebileceğine bir türlü akıl erdiremiyoruz.

6. Osmanlılık terakki ederse bundan en ziyade Türklerin hissemend olacağına, Osmanlılığı tanzimatdan evvel ve tanzimat tarafından verilmiş mefhumlardan harice çıkılmamak şartıyla biz de kaniyiz. Fakat yukarıdanberi soragel-diğimiz bir sual var: O mefhumlar dairesinde Osmanlılığın vücudu bugün var mıdır ki terakki mümkün olsun?

7. "Türklük cereyanının Osmanlılığa bir nokta-i nazardan hizmeti oldu, bizde *milliyet* duygularını uyandırdı, lisana safvet ve sadelik verdi".

İşte burada kullanılan "milliyet" kelimesi bizim zihnimizi büsbütün karıştırdı. Muhatabımız bu "milliyet" kelimesini kullanırken yukarıda artdırılıb yükseltileceğinden bahsetdiği "milliyet" mefhumunu murad etmiş olamaz. Şübhe yok ki uyandığını müşahede etdiği "milliyet duygusu" Türk milleti duygusudur. Bu halde?.. Bu halde Osmanlılık bir milliyet değil demekdir; bu halde Devlet-i Osmaniye içinde milliyet duygularının, yani Türk, Arab, Ermeni... milliyeti duygularının uyanması Osmanlılığa hizmet demekdir; bu halde burada kullanılan Osmanlılığın mânası nedir?

Lisanımızın safvet ve sadeliğine hizmetimizin, Ali Kemal Beyefendi gibi müşkilpesend ve hurdecû bir lisan üstadı tarafından tasdik olunmasına bi't-tab' çok seviniyoruz.

8. Ve lisanı sadeleştirirken, millî siyaset tarafdarlığı ederken hoppalıklar gösterilmesi lüzumuna da kendileri ile bareber kaniyiz. Zaten ictimaî ve siyasî faaliyetlerin hiçbirisinde, ne lisanda, ne siyasiyatda, ne muharrirlikde, ne muallimlikde hâsılı hiçbir şeyde hoppalık gösterilmemelidir.

Fâzıl münakıdımız da teslim buyururlar ki mütalaâtımızda daima şeyî (objektif) kalmaya çalışdık. Zaten bu mecmuanın iki üç senelik hayatını takib eden dostlarımız bilirler ki şeyîlik Türk yurdu'nun seciyelerindendir. Meselenin ciddiyet ve ehemmiyetinden dolayı münakıdımızden de (muarızımız demek istemiyoruz) aynı usulün takib olunmasını ricaya kendimizde hak buluyoruz.

T.Y.**(Türk yurdu)

Türk yurdu, VI, 2202-07 (1330)

1. 1322 senesinde intişar eden bu küçük risale Türk yurdu ve Zaman kitabhanelerinde bulunur. (Üç tarz-ı siyaset sadeleştirilerek ve bir özet-takdim yazısıyla E. Ziya Karal tarafından yayımlanmıştır, 1976).
2. "1329 senesinde Türk dünyası": A(kçuraoğlu) Y(usuf), *Türk yurdu*, yıl: 3, cild: 6, sayı: 63.

* Soyluluk anlamına gelen "nâciliyet"i Yusuf Hikmet Bayar "tâciliyet" olarak okumuş, buna bağlı olarak dipnotta "bir taca bağlı devlet anlamında kullanılmış olmalı" demiştir. Bk. *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, 431 (1983).

** Yusuf Hikmet Bayur bu yazının Yusuf Akçura tarafından yazıldığını söylemektedir; bk. *Türk inkılâbı tarihi*, II/4, 429, dipnot: 36 (1983).

KİTABİYAT

İSTANBUL MÜSLÜMAN KOMİTESİ'NDEN ÇOK MERHAMETLİ MAJESTELERİ KRALİÇE VICTORIA'NIN BAŞBAKANI VE DIŞİŞLERİ BAKANI SENYÖRLERİ SALİSBURY MARKİSİNE AÇIK MEKTUP.

Burada tanıtılan Fransızca broşürü, ben birkaç yıl önce Stanford Üniversitesi'nin Hoover Kurumu'ndaki Dağdeviren Koleksiyonu'nda görmüş ve fotokopisini almıştım. Bunu yazan "İstanbul Müslüman Yurtseverler Komitesi"nin kimliğini ve niteliğini anlayamadım. Kaynaklarda böyle bir grubun adı geçmiyor. Acaba, söz konusu broşür, erken bir İttihat ve Terakki eseri mi? Yurt dışında basılmış olacağına göre, belki Paris'teki Ahmet Rıza Bey grubunca hazırlanmıştır. Öte yandan, belgenin kusursuz, hattâ ağdalı Fransızcası, bir Hariciyecinin kaleminden çıkmış olabileceğini de akla getiriyor. Mehmet Ali Kılıçbay arkadaşımın yaptığı kısa özet ve yorumu, aşağıda okuyacaksınız. Belgenin altındaki tarihten on ay önce (26 Temmuz 1895'te) İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı olan Lord Salisbury, Birinci Meşrutiyet'in hemen öncesinde, İstanbul'da elçiydi (Mithat Paşa'yı "kötü niyetli ve çok cahil" buluyordu). Bu konuda, Bekir Sıtkı Baykal'ın şu iki makalesine bakılabilir:
"Lord Salisbury'nin İstanbul'da Fevkalâde Murahhaslığı" ve "Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Plânı", *AÜ, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt II (1944), sayı 4, s.499-517 ve sayı 5, s.773-82.

Mete Tunçay

"İstanbul Müslüman Yurtseverler Komitesi", 1886-1902 yılları arasında İngiltere Başbakanı olan Salisbury Markisine (Robert Cecil Marquis de Salisbury: Halfeld 1830-Londra 1903) 4 Muharrem 1314 (15 Mayıs 1896) tarihli açık bir mektup göndermiştir.

Mektuptan anlaşıldığına göre Salisbury Doğu sorunundan kaynaklanan savaşlardan ötürü Türkleri suçlamaktadır, İstanbul Müslüman Yurtseverler Komitesi ise buna cevap amacıyla bu açık mektubu kaleme almıştır.

Müslüman Yurtseverler Komitesi'nin savunmasının ana hatları şöyle saptanabilir:

- Yunan ulusunun varlığı Osmanlıların onları himaye etmeleri sayesinde mümkün olmuştur.

- Türkler (Avrupa işe karışsa bile) Yunanlıları yok edebilecek kadar güçlüyken bunu yapmamıştır, o halde şimdi niye yapsın? Türkler, Türk-Rus savaşında çok kalabalık ve üstün silâhlı bir orduya yenilip geri çekilirken yolu üzerindeki Hıristiyanları katletmediğine göre, Yunanlıları niye katletsin? Üstelik Hıristiyanların Müslümanlara reva gördükleri onca kötülüğe rağmen Hıristiyanlardan hiçbir zaman intikam almayanlar, bunu şimdi niye yapsınlar?

- Hıristiyanlara karşı uygulanan bazı tehcir politikalarından Müslümanlar değil, padişah sorumludur.

- Görevliler çoğu zaman padişahın emirlerine direnmişlerdir.

- Sultan Abdülhamid farklı dinlere mensup uyrukları arasındaki bir birlikten çok korktuğu için, bunların arasında sun'i ayrılıklar yaratmaktadır.

- Sultan Abdülhamid doğrudan kendine bağlı hizmetkârları ve polisi aracılığıyla yönetmektedir. Şimdi ağır hastadır ve her şeyden o sorumlu olduğu için durum değişmektedir.

- İngilizler Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi hükümlerine göre, Anadolu Müslümanları için öngörülen reformları Hıristiyanlar için olduğu gibi gözetmelidirler.

- Sultan ancak eylemden etkilenir, işte İngiltere'nin eylem yapması için durum böylece sergilenmiştir.

* * *

24 Nisan 1830'da Yunan devletinin bağımsızlığının Osmanlılar tarafından onaylanmasından itibaren 30 Teşrinievvel 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar olan dönem, İmparatorluğun çok sayıda devletin kendinden koptuğunu gördüğü dönemdir.

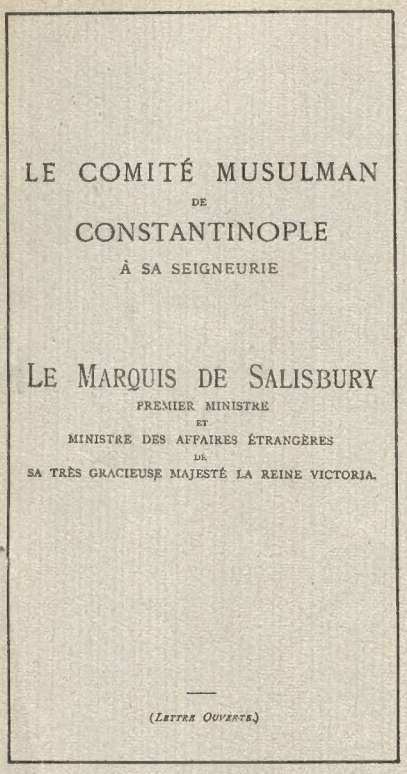

LE COMITÉ MUSULMAN
DE
CONSTANTINOPLE
À SA SEIGNEURIE

LE MARQUIS DE SALISBURY
PREMIER MINISTRE
ET
MINISTRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DE
SA TRÈS GRACIEUSE MAJESTÉ LA REINE VICTORIA.

(LETTRE OUVERTE.)

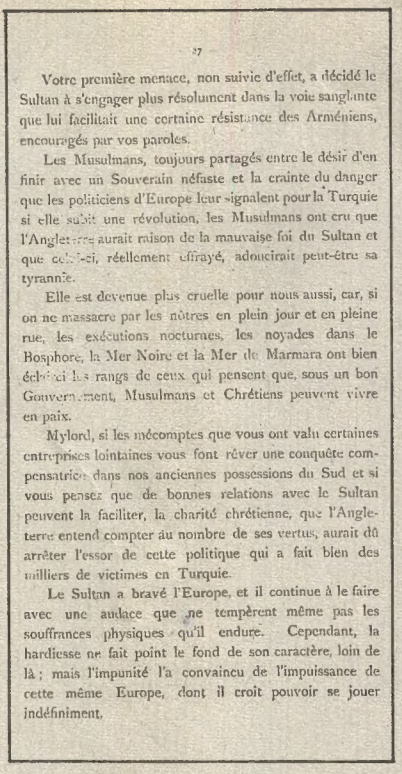

37

Votre première menace, non suivie d'effet, a décidé le Sultan à s'engager plus résolument dans la voie sanglante que lui facilitait une certaine résistance des Arméniens, encouragés par vos paroles.

Les Musulmans, toujours partagés entre le désir d'en finir avec un Souverain néfaste et la crainte du danger que les politiciens d'Europe leur signalent pour la Turquie si elle subit une révolution, les Musulmans ont cru que l'Angleterre aurait raison de la mauvaise foi du Sultan et que celui-ci, réellement effrayé, adoucirait peut-être sa tyrannie.

Elle est devenue plus cruelle pour nous aussi, car, si on ne massacre par les nôtres en plein jour et en pleine rue, les exécutions nocturnes, les noyades dans le Bosphore, la Mer Noire et la Mer de Marmara ont bien éclairci les rangs de ceux qui pensent que, sous un bon Gouvernement, Musulmans et Chrétiens peuvent vivre en paix.

Mylord, si les mécomptes que vous ont valu certaines entreprises lointaines vous font rêver une conquête compensatrice dans nos anciennes possessions du Sud et si vous pensez que de bonnes relations avec le Sultan peuvent la faciliter, la charité chrétienne, que l'Angleterre entend compter au nombre de ses vertus, aurait dû arrêter l'essor de cette politique qui a fait bien des milliers de victimes en Turquie.

Le Sultan a bravé l'Europe, et il continue à le faire avec une audace que ne tempèrent même pas les souffrances physiques qu'il endure. Cependant, la hardiesse ne fait point le fond de son caractère, loin de là ; mais l'impunité l'a convaincu de l'impuissance de cette même Europe, dont il croit pouvoir se jouer indéfiniment.

Broşürün ilk ve son sayfaları

Osmanlı yönetiminin ve Osmanlı aydınının 80 yıl kadar süren bu hızlı tasfiye sürecinin nedenlerini tam anlamıyla gördüğü söylenemez. Batı Avrupa'nın özellikle 19. yüzyılda gerçekleştirdiği hızlı sanayileşme, dünyanın bu bölgeyi meydana getiren devletler tarafından paylaşılması hareketiyle atbaşı gitmiştir. Bu süreç içinde, Osmanlı ülkesi hiçbir Batı ülkesinin tek başına yutamayacağı kadar büyük bir lokma olduğundan, parçalanmasına "yardım edilmiştir". Osmanlıdan ayrılan her devlet mutlaka Batılı devletlerden birinin veya Rusya'nın nüfuz alanına dahil olmaktadır. Zaten bu devletlerin bu noktaya gelebilmeleri de büyük çapta dış destek ürünüdür. Osmanlının çokuluslu bir imparatorluk olması, bunun yanısıra Avrupalılarla aynı dine mensup unsurların coğrafi bütünlükler meydana getirebilmeleri, bu parçalama politikasını kolaylaştırmıştır. Batı müdahalesini ideolojik düzeyde meşrulaştırmak üzere en çok kullanılan tema "Hıristiyan tebaya yapılan baskı" olmuştur.

Osmanlılar bu temanın insanî amaçlarla gündeme getirilmediğini ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni alanlar kapmanın bir aracı olduğunu görememişler ve mektupda da ortaya çıktığı gibi, böylesine işleri halkın değil de bizzat padişahın yaptığını söyleyerek kendilerini Batılıların gözünde "temize" çıkartmaya uğraşmışlardır.

Osmanlıların, Balkanları ve Orta Avrupa'yı fethettikten sonra, bu bölge halklarının ulusal ve dinsel kimliklerini muhafaza ettikleri bir gerçektir. Özellikle Balkanlar'da 500 yıl kadar süren Osmanlı egemenliği, zorla din ve dil değiştirmenin hiç de garipsenmediği bir döneme rastgelmiştir. Osmanlılar eğer isteselerdi, fethettikleri tüm bölgelerin halklarını hem Müslüman yaparlar, hem de Türkçe konuşmak zorunda bırakabilirlerdi. Ancak, çokuluslu bir imparatorluk içinde, farklı etnik ve dinsel grupları birbirlerine karşı dengeleyici unsurlar halinde tutmak isteyen Osmanlı yönetimi, bu yola başvurmamıştır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra, Katolik baskısı sonucu çökme durumuna gelen Ortodoks patrikliğini ihya ettikten başka, Ermeni patrikliği ile Yahudi hahambaşılığını ihdas etmesi bu siyasetin tipik bir örneğidir. Batılılar Balkan uluslarının bugünkü varlıklarının Osmanlının bu siyasetinin sonucu olduğunu aslında bilmektedirler, ama kendi siyasetleri gereği tersini savunmaktadırlar. Osmanlı aydını ise işte bunu görememiş, hâlâ Avrupa'yı kendi masumiyeti konusunda ikna etmeye uğraşmıştır.

Diğer yandan bu mektup, 19. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan Osmanlı Batılılaşmasının tipik bir tavrını da ortaya koymaktadır. Batılılaşma, Osmanlıda Batı'ya karşı çok belirgin bir aşağılık kompleksinin hem sonucudur, hem de bu kompleksi beslemektedir. Bunun sonucu olarak, sorunların çözüm mercii olarak -bizzat bu sorunların çoğunu yaratan- Batılı ülkeler görülmektedir. Kendi sorunlarına kendi dava olmayı beceremeyen Osmanlı aydını hastalığın mikrobuna yalvarmaktadır.

Mehmet Ali KILIÇBAY

FOLKLOR ve SANAT
YAYIN-ARAŞTIRMA ve ARŞİV MERKEZİ
Adres: Divanyolu, Boyacıahmet Sk., No: 3
34400 Türbe-ISTANBUL/TURKEY

Anadolu Sanat Yayınları ve Türk Folkloru Dergisi'nin ortak çalışması sonucu Türkiye'de ilk kez bir 'ihtisas kitaplığı' oluşturuldu.

Nerede olursanız olunuz! **Folklor, Etnografya, Dil, Tarih, Sözlük, Bibliyografyalar, Sanat** ile ilgili konularda bulamadığınız kitaplar ve danışmanlık için bir telefonunuz yeterlidir.

☎ : 527 69 84

FOLKLORE & ART
CENTER OF PUBLICATION-RESEARCH-ARCHIVES

Ciddi ve istikrarlı yönlendirme, tasarrufun güvencesidir.

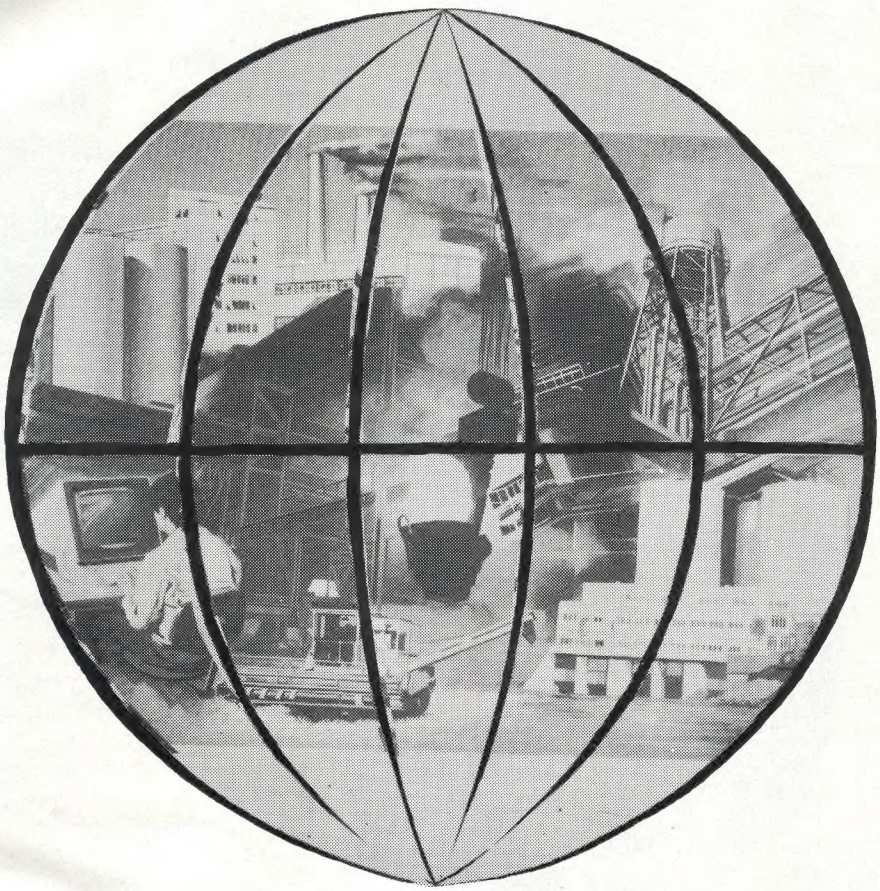

Türkbank, tasarrufun güvencesine ve yönlendirilmesine gösterdiği özen ve ciddiyetle, ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır. Mutluyuz, gururluyuz.

Daima güvenle, daha mutlu geleceğe.
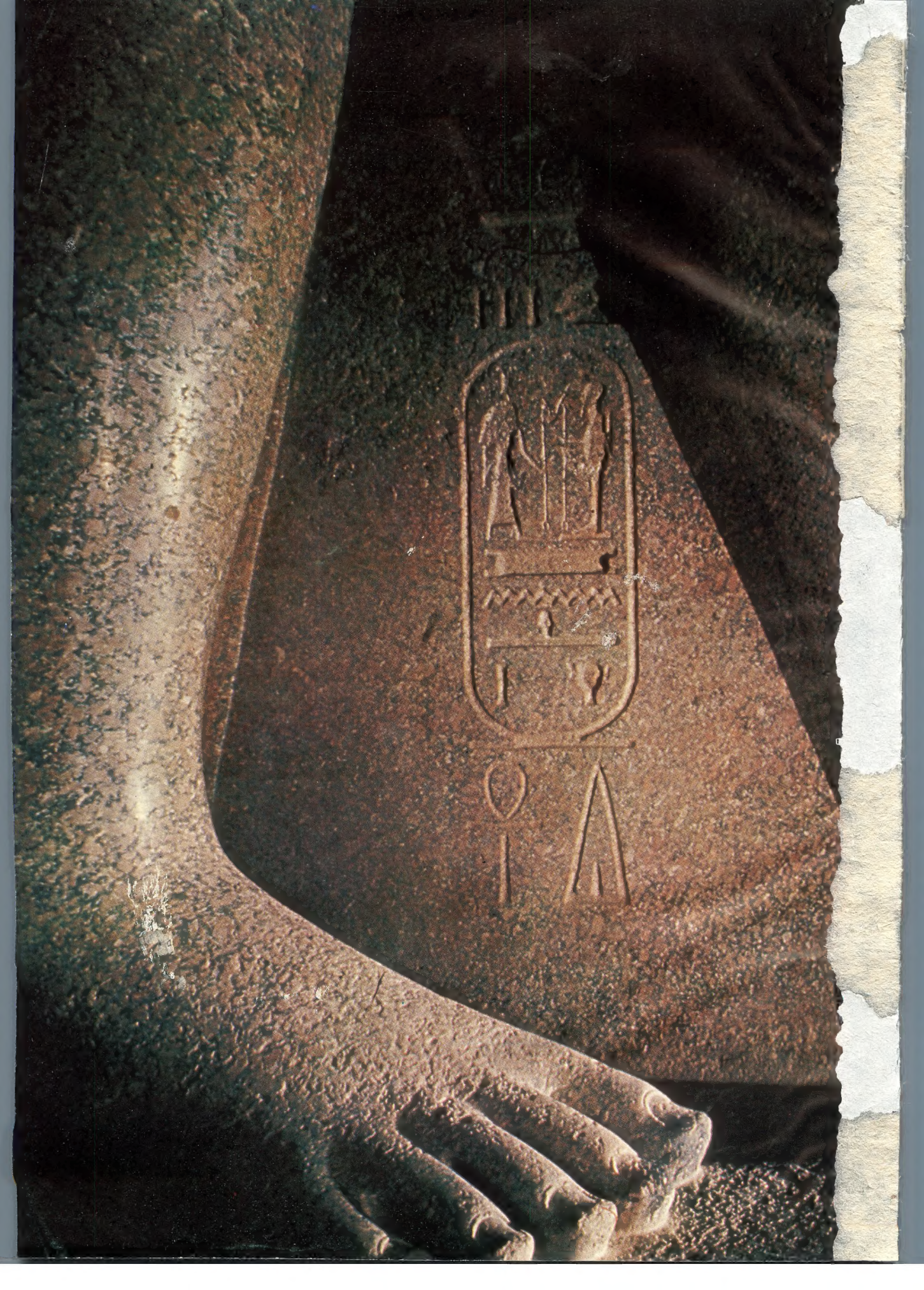
TÜRK TİCARET BANKASI
TÜRKBANK
"İKİNCİ ADRESİNİZ"